

3484

Франко Богдан Корчмарик

ДУХОВІ ВПЛИВИ КИЄВА
НА МОСКОВЩИНУ
В ДОБУ ГЕТЬМАНСЬКОЇ УКРАЇНИ

Нью Йорк 1964

SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY
SOCIÉTÉ SCIENTIFIQUE ŠEVČENKO
ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN

Ukrainian Studies
Bibliothèque D' Études Ukrainiennes
Bibliothek der Ukrainekunde
Vol. XIV

Franko Bohdan Kortschmaryk, Ph. D.

Kiev's Spiritual and Intellectual influences on Moscovy
in the Era of the Ukrainian Hetman State

Published by
SCHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY, INC.

NEW YORK 1964

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

Бібліотека Українознавства

Т. XIV

Д-р Франко Богдан Корчмарик

Духові впливи Києва на Московщину
в добу Гетьманської України

Метальня української мови
"МОЛОДА ПЕРСОНА"
імя Митр. А. Г. Шевченка
Філадельфія — 23-а і Бродвей

diasporiana.org.ua

Видано

НАУКОВИМ ТОВАРИСТВОМ ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

НЮ ЙОРК 1964

*Цю працю допоміг видати своїм коштом — з любови
до батьківщини своїх предків — американець укра-
їнського походження п. М. М а л і ч и ш и н .*

ВСТУП

Розгляд історичного життя та розвитку окремих народів, зокрема докладніша аналіза їх культурно-духових властивостей, виявляє й унагледнює дуже часто їх тісну пов'язаність з тими чи іншими культурно-духовими центрами, в яких вони формувалися і з яких ті властивості і тенденції розповсюджувалися, впливаючи на духове життя даних народів, а не раз і формуючи його в тому, а не іншому напрямку. Тісний зв'язок із стародавнім Києвом і його духовою культурою в багатьох ділянках і відношеннях проявляється теж і в духовому розвитку народів майже усєї Східньої Європи, зокрема в культурно-релігійному і духовому житті Московщини. Хоч, інтенсивніші безпосередні духові та культурні впливи Києва на Московщину й розпочинаються щойно з кінцем першої половини XVII ст., себто з моментом викликання першої більшої групи визначніших вихованців Києво-Могилянської Академії на Московські землі, для розгорнення культурно-релігійної праці серед відсталого московського суспільства, одначе, посередньо, вони сягають в раніші часи. Тим більше, що північні землі європейського Сходу, які з часом ввійшли в склад Московської держави, були колись залежні від Києва та перебували під політичною зверхністю Київського великокняжого престолу, який займав панівне місце на сході Європи впродовж довгих століть...

Вже той факт, що територія сучасного Києва, ще з передісторичних часів, була одним із найбільш заселених та найактивніших цивілізаційно осередків на цілому Сході Європи, вказує незаперечно на те, що саме тут уже в дуже ранніх часах існувало якесь організоване життя, з певним сформованим й унормованим суспільним устроєм і своерідною, високою, в даних умовах, матеріальною і духовою культурою, елементи й надбання якої поширювалися на довколишні племена і народи. Поглибився і посилювався видатно цей вплив Києва, уже як сформованого і відомого культурного і цивілізаційного центру, в історичну добу, особливо ж після того, як Київ став столицею великої Київської імперії, в складі якої опинилися майже всі землі, народи і племена європейського Сходу. В збройних і дипломатичних змаганнях з могутньою на той час світовою державою Візантією, приймаючи від неї християнську віру і конкуруючи з нею в культурному розвитку, Київ уже за Володимира Великого і потім за Ярослава Мудрого стає не тільки «матір'ю всіх городів руських», але й майже рівнорядним до Візантії політичним і культурним чинником в цілій тодішній Європі. Своєю величчю і пишнотою він затьмарює інші столиці християнського світу і згодом — із занепадом Візантії — він переймає від неї про-

відну роль в культурно-релігійному і духовому житті майже цілої Східної Європи.

Історія цієї незвичайно важливої ролі і впливу Києва багата й різноманітна. Її можна простежувати в політичних, торговельних і культурних взаєминах княжого Києва з Візантією й державами Західної Європи. Започаткована ще княгинею Ольгою і здійснена Володимиром Великим християнізація Київської Русі і підлеглих їй земель надає Києву значення провідного центру християнської віри для народів Східної Європи на довгі віки. Не втрачає Київ свого значення, як головного культурно-релігійного осередку навіть у добу занепаду Київської Держави, викликаного поступовою децентралізацією її земель і поставанням нових центрів політичної влади на широких її просторах. Зокрема, заснований в половині XI-го сторіччя Києво-Печерський монастир, ставши згодом промотором і центральним вогнищем культурно-релігійного життя Києва й цілої України, і далі залишається головним джерелом освіти, літератури і мистецтва, і передусім, поширення християнської віри на сході Європи. Навіть у часи внутрішньої боротьби між князями, виявленої особливо ж у першій київській руїні, Київ залишається головним, панівним фактором на Сході Європи: окремі князі завзято змагаються за те, щоб сісти на престолі київських великих князів, беруть, хоч і відокремлені вже від Києва, активну участь у боротьбі за той же Київ. Нові державно-політичні центри Галич і Володимир на Клязьмі — хоч і вийшли з-під безпосередньої політичної зверхності Києва і його великих князів, залишаються в духовому та церковно-адміністративному житті й далі залежними від того ж Києва і від старої Київської митрополії. Надзвичайно важкого удару завдав Києву і довготривалу перерву в його дальшому духовому розвитку і впливі на народи і племена колишньої Київської імперії спричинив нищівний наїзд монголів 1239—1240 рр. Зазнавши жахливої руїни і втративши на користь Галича й Володимира — провідне місце в політичній системі Сходу Європи, Київ все ж таки залишився й надалі головним осідком церковного адміністративного управління і головним вогнищем культурно-релігійного і взагалі духового життя.

Продовжував він бути провідним духовим осередком і після монголо-татарського наїзду, навіть тоді, коли осідок Київської митрополії перенесено до Володимира на Клязьмі, а згодом до Москви. До нового відродження спричинився перехід його до складу Литовсько-Руської держави, і зв'язане з цим відновлення історично-традиційної Київської митрополії. Опанувавши Київ і Київські землі, литовські великі князі докладають усіх зусиль, щоб відновлену митрополію зберегти і надати їй колишнього значення та відродити ведену представниками київського церковного життя культурно-релігійну працю. Поруч із відбудовою старовинних київських церков, розгортається також релігійна і наукова та освітня діяльність Києво-Печерської Лаври, і на переломі XIV—XV ст. Київ стає знову одним із провідних культурно-релігійних центрів на Сході Європи. Не втратив свого значення Київ і після того, як у наслідку Креської унії, Литва об'єдналася з Польщею і коли постала Московська митрополія, незалежна від Києва. Не зважаючи на всякі намагання Московських князів підірвати, а то й знищити престиж Києва, як провідного культурно-релі-

гійного центру, й на довгі десятиріччя наступу польського католицизму на духове життя України, завершеного Люблинською унією, починається нове піднесення українського духового життя й української Церкви і, разом з цим, і значення Києва. Діяльність церковних братств не тільки на українських землях, культурно-релігійна діяльність Острозької Академії, завзята полемічна боротьба православних українців з наступом польського католицизму — все це привело до відродження Української Православної Церкви.

На початку XVII ст. почався ренесанс українського духового життя, головно в Києві, з його традиційним культурно-релігійним осередком — Києво-Печерською Лаврою. Тут постають і друкарня, і видавництво книг, згуртовуються видатні інтелектуальні сили тодішньої України. Цей відновлений релігійний рух і культурно-національний процес завершується створенням Києво-Могилянської колегії, першої високошкільної інституції на цілому Сході Європи. Наукова, педагогічна й організаційна діяльність цієї Академії не лише відновила культурні традиції княжого Києва, але і поклала тверді основи під буйний розвиток культурного й освітнього життя на усіх українських землях. Київ стає справжніми українськими Атенами, науковим осередком, що своїми науковими здобутками дорівнював, а де в чому й перевищував подібні осередки європейського Заходу. Професорами й ректорами Києво-Могилянської колегії, яка вже під кінець першої половини XVII сторіччя стає головним рушієм культурно-релігійного відродження майже серед усіх народів православного Сходу, були найвидатніші тогочасні учені. Здобувши освіту і знання по найславніших університетах та академіях Європи, ці представники «київської науки» своєю науковою і педагогічною діяльністю в Києві та в інших містах України, спричинилися не тільки до розвитку різних наукових ділянок, але зумовили теж і пишний розцвіт літератури, мистецтва й інших галузей культури. Завдяки широкорозгорненій діяльності цієї інституції й ряду київських монастирів, впливи Києва, як головного культурно-наукового і духово-релігійного центру поширюються не лише на землях України, але й на всі суміжні країни: Білорусь, Литву, Молдавію й Валахію, а навіть на Болгарію, Сербію й Албанію.

Та, безперечно, найбільше й найінтенсивніше поширюються духові впливи Києва, а тим самим і основні елементи української культури на землі Московської держави.

Московські володарі XVII—XVIII-го сторіч, маючи намір підняти свою відсталу країну з її довговікового застою та пристосувати до умов культурного світу, мусили вдатися до Української Церкви й «київської науки».

Простежити не тільки вплив, але й безпосередню участь визначних представників Української Церкви і «київської науки» в процесі розвитку російської Церкви й науки, в організації і поширенні освіти на землях Російської держави, як і в розвитку літератури, театрального мистецтва, музики й співу — це завдання нашої праці, базованої головним чином на російських джерелах і російських наукових роботах.

Треба зазначити, що зроблений нами розгляд духових впливів Києва на російські землі в добу Гетьманської України XVII-XVIII ст. не охоплює усіх ділянок культурного життя Росії. Зокрема тут не висвітлені питання впливів й участі українців, головню вихованців Києво-Могилянської Академії, в таких важливих ділянках культури, як мистецтво, архітектура, малярство, різьба тощо. Ці ділянки вимагають спеціального розгляду в працях відповідних фахівців.

Зовсім окреме й важливе питання про ролю українців у політичній розбудові Російської імперії, ясна річ, не було також нашим завданням.

ТЕОРІЯ МОСКВИ — ЯК ІІІ РИМУ ТА «ПРАВДИВЕ» МОСКОВСЬКЕ ПРАВОСЛАВІЄ

Аналізуючи історичні процеси розвитку й упадку поодиноких імперій світового значення, можемо ствердити, що, як, в результаті політичного упадку старого Риму, дійшло до перенесення столиці Римської Імперії до Царгороду — «другого Риму», так само, в результаті політичного упадку другого Риму — Візантії, наступило видвиження Москви — як «ІІІ і останнього Риму», якому повинна була поступитись не лише Візантія, але також і Рим «цезарів».

Приглянувшись ближче розвиткові історичних подій на землях Східної Європи, після остаточного упадку великої Київської Держави, можна ствердити, що політичні основи «Третього й останнього Риму» сягають часів другої половини ХІІІ ст. і тісно в'яжуться з монголо-татарською навалюю.

Як відомо, великі хани, завдяки рабській відданості та тісній співпраці ростово-суздальських, а згодом московських князів, не тільки вдержували більшість земель східноєвропейського простору під своєю зверхністю, але навіть намагалися надавати тон в політичному житті всієї тодішньої Європи. З часом, одначе, московські правителі, прямуючи до скинення монголо-татарського ярма, продовжують разом із цим розвивати ці тенденції своїх політичних зверхників, але вже самі, на власну руку. Тому що намагання монголо-татарських ханів диктувати Європі не мали ніякого політичного історично-традиційного підґрунтя і мобілізували проти себе ціле християнське суспільство, то московські правителі намагаються зв'язати свої аспірації з традиціями колишніх володарів могутньої Імперії старинного Риму, щоб таким чином мати можливість відігравати ролу їхніх безпосередніх наслідників. Що більше, коли взяти до уваги, що Візантія, а ще більше Київ, за посередництвом якого була поширена християнська віра по всіх землях Східної Європи, а тим самим і в Московщині, становили головну перешкоду в їхніх церковно-політичних «месіянстичних» прямуваннях, то московські князі, всупереч історичним фактам, зв'язують також і прийняття Христової віри не з цими визначними осередками християнства, а безпосередньо з Апостолами.

Ця тенденційна політика московських правителів досить виразно зарисовується вже в першій половині XV ст., а зокрема, після остаточного встановлення Фльорентійської Унії. Маючи намір видвинути Москву на перше місце серед цілого християнського світу, московські князі не тільки поборюють унійні потягнення Царгороду, але й відкривають, без порозуміння з царгородським патріархатом, свою власну митрополію у Москві, яка, не маючи нічого спільного ані з Києвом, ані з Царгородом, стає повністю на послуги політичним інтересам Московської деспотичної держави. Ще більше унагляднюється тенденція московських князів — стати спадкоємцями влади не лише другого, але й першого Риму під час вінчання Івана III з племінницею візантійського імператора з династії Палеологів. Московський князь, приймаючи двоголового візантійського орла за герб деспотичної Московської держави¹, вже тоді, домагався в Римі для себе титулу Російського Імператора. Разом з цим, користаючи з напружених взаємин між польсько-латинським духовенством і духовними представниками Київської митрополії, які, після Фльорентійської Унії, стали хитатися між Римом та Царгородом, Іван III проголошує «себя пошому зашитникомъ православного населенія Польши»² і таким чином підготовляє ґрунт для церковно-політичної експансії Москви на землі Литовсько-Руської держави. При чому, коли ще в 80-их рр. XV ст. ці претенсії московських князів могли виглядати досить наївними й не мали ще ніякого реального ґрунту, так, після скинення монголо-татарської зверхності, ставши майже безконкурентними володарями на цілому сході Європи, московські князі починають уже поступово реалізувати свої далекойдучі церковно-політичні плани. Добившись за посередництва своїх нових татарських союзників поновного знищення Києва³, як самотнього найбільш небезпечного культурно-релігійного й духового конкурента Москви, вони, під кінець другої половини XV ст., беруться вже до безпосереднього успішного завоювання земель Литовсько-Руської держави.

В результаті велика частина земель Литовсько-Руської держави опиняється під безпосередньою зверхністю московських князів. Разом з цим, Московський князь, Іван III, висилаючи на початку 1483 р. посольство до Литовського великого князя Олександра, присвоює собі вже новий титул «государь всея Руси». При чому, коли литовське правління закинуло йому відступлення від «старини», то московські послі відповіли, що великий князь Московський «новини никоторое не вставиль: чѣмъ его Богъ подароваль, отъ дѣдъ и отъ прадѣдъ и отъ начала правой естъ уроженой государь всея Руси». Під тиском Москви литовське правління не тільки признало за нею ті землі, які раніше були в сфері політичних впливів Литовсько-Руської держави, а саме:

¹ Мірчук І. Історично-ідеологічні основи Теорії III Риму. Мюнхен, 1954, стор. 17.

² Милковичъ В. Восточная Европа. В «Історіі Чоловѣчества» Г. Гельмольта. СПб., (1903). Т. V., стор. 520.

³ Повстенко О. Катедра св. Софії в Києві. Нью Йорк, 1954, стор. 170.

Новгород, Псков, Твер та князівство Рязанське, але також визнано за Московським князем і його далекосяжний титул «государь всея Руси»⁴.

Безперечно — це були неабиякі досягнення. Одначе, не зважаючи на встановлене в 1494 р. перемир'я, московські князі, проголосивши себе «захисниками» православія, як також присвоївши собі титул «государів всея Руси», не перестають продовжувати своєї церковно-політичної агресії у відношенні до земель Литовсько-Руської держави. З початком XVI ст., величезна територія з 319 містами й 70 волостями, в тім ціла давня Чернігівщина знову падає жертвою їхньої загарбницької політики. При чому нові переговори, в яких взяли участь представники Польщі, угорський король та репрезентант Апостольської Столиці, хоч і привели до тимчасового перемир'я між Москвою та Литвою, одначе разом з тим, вже зовсім явно розкрили дальші прямування й цілі московської політики. Іван III, відповідаючи Папі на його посередництво, писав: «надіємося, папі добре відомо, що... Руська земля від наших предків, здавна наша отчина», натомість, Литовському великому князеві радив віддати Москві і решту руських земель, бо інакше, «між Москвою й Литвою не буде певної згоди»⁵.

Без сумніву, якщо взяти до уваги, що Візантія, впадши жертвою турецької мілітарної агресії, поступово сходила з історичної сцени, як партнер у спорі між Сходом і Заходом, як і те, що в той час Москва, здобуваючи позицію за позицією, намагалася висунутися на опорожене місце, то стає цілком зрозумілим, що після цих незвичайно великих політичних успіхів московських правителів, у московських книжників зроджується глибока віра в месіаністичне післаництво Москви, як нової головної опори цілого християнського Сходу. Серед таких, власне, обставин сформувалася Теорія Москви — як III Риму, яка з часом не лише стає офіційною доктриною Московського великодержавництва, але також і головним знаряддям в дальших церковно-політичних потягненнях московських правителів.

Тому, що Московська церква, ставши на шлях формування національної церкви московського народу, не тільки, що не мала наміру признавати над собою зверхности Риму, але й відривалася навіть від Візантії, то московські книжники, щоб поминути Візантію, виводять прийняття християнської віри безпосередньо від Апостолів. Користаючи з того, що і київська, і новгородська версія про Апостола Андрія не в'язалася цілком з Візантією, Москва, «в інтересах вивищення московської церкви над візантійською...», включає легенду про Ап. Андрія у свій власний духовий набуток» і таким чином всупереч історичним фактам, приймає теорію походження московського православія безпосередньо від Апостола Андрія. «Москві треба було довести, що правдиве апостольське християнство — православіє зберігається в Москві, а не деінде, а це завдання й подолано при помочі

⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. Нью Йорк, 1955. Т. IV, стор. 277.

⁵ Грушевський М., *op. cit.* Т. IV, стор. 279-280.

привласнення московською церквою легенди як у київській, так і новгородській редакціях про благословення тої церкви ще Апостолом Андрієм — братом Ап. Петра. В такий спосіб Москва «збивала» аргументи про першість римської церкви та творила ілюзію рівнорядности з нею московської церкви»⁶.

Висунувши теорію про прийняття християнської віри безпосередньо від Апостола Андрія, московські правителі, з допомогою московських книжників, виводять також і свою династію від «імператора Августа, отже, від старого Риму, Риму цезарів» і в такий спосіб завершують «історичний підмурівок теорії III Риму». Таким чином «не тільки II Рим-Візантія, але й I Рим, Рим Папів, в очах московських книжників XVI віку, повинні були поступитися III Римові-Москві»⁷. Що більше, цією своєрідною ілюзією свого месіянistiчного післанництва московські правителі не тільки уможливлювали забезпечення їхнього панування на тих землях, які опинилися під зверхністю Москви, але також і промощували собі шлях до дальшої експансії на землі цілого східноєвропейського простору.

Як в дійсності виглядало це месіянistiчне післанництво московських правителів під час поширювання їхнього панування на Сході Європи, вистачить навести приклад завоювання Новгороду — одного з найстарших та найважливіших не лише торговельних але й культурно-релігійних осередків колишньої Київської Держави. Завойовуючи Новгород в 1477 р., Іван III «не лише безпощадно його знищив, але й розграбував майже все його багатство». Як описують сучасники, «під час цієї страшної розправи з Новгородом, триста возів наповнено золотом, сріблом, ювелірними виробами та іншими дорогоцінностями і перевезено до Москви. Крім того, вивезено велику кількість населення, а на їх місце переселено до Новгороду родовитих москвичів»⁸. Таку саму процедуру з Новгородом повторено ще раз на початку другої половини XVI ст., за часів панування Івана Грозного. Іван IV, «підозріваючи Новгород в стремління до старих республіканських вільностей... пішов на його походом» і по «варварськи спустошив беззахисне мирне місто, вирізав кілька тисячів людности, до 15.000 виселив на Московщину, а натомість переселив у Новгород москалів»⁹. Та, безперечно, найкраще характеризує «месіянistiчне післанництво» московських правителів як одиноких «захисників» правдивого православія, складений самим Іваном Грозним «синодикъ, въ которомъ онъ записывалъ имена своихъ жертвъ для поминовения ихъ

⁶ Гришко В. Історично-правне підґрунтя теорії III Риму. Мюнхен, 1953, стор. 53.

⁷ Оглоблин О. Московська Теорія III Риму в XVI-XVII стол., Мюнхен, 1951, стор. 36.

⁸ Olearius A. History of Muscovy, Tartary, Persia. Written originally by Adam Olearius ... rendered into English, by John Davies of Kidwelly. London, 1669. Lib. II p. 36.

⁹ Дорошенко Д. Слав'янський світ в його минулому й сучасному. Берлін, 1922. Т. I, стор. 123.

душъ. При некоторыхъ именахъ слѣдуетъ страшное примѣчаніе: „вмѣстѣ съ его женой, дѣтьми и челядью“, „съ его сыновьями“ или „съ его дочерьми“, или . . . слѣдующе: „двадцать челоувѣкъ изъ Каменскаго“, или — „87 изъ Матвѣшева“, или — „помяни Господь, души рабовъ твоихъ числомъ 1,505 изъ Новгорода“ и такъ далѣе. Этотъ списокъ одинъ даєть сумму въ 3,470 жертвъ»¹⁰, які впали з рук цього славного «нащадка» колишніх римських імператорів.

Не зважаючи на те, що нововиставлена Теорія Москви — як III Риму, не мала ніяких історичних підстав, лише спиралася на спрепарованих доволіно легендах, московські правителі приймають її як урядову доктрину Московської деспотичної держави і дуже радо послуговуються нею для поборювання аргументів своїх противників: «Что вы намъ указываете на грековъ», — відповідав Іван Грозний папському легатові Посевіну на всі його намови піти за прикладом Візантії і прийняти Фльорентійську Унію . . . — «Греки для насъ не Евангеліе, мы вѣримъ не въ грековъ, а въ Христа: мы получили христіанскую вѣру при началѣ христіанской церкви, когда Андрей, братъ апостола Петра, пришелъ в эти страны, чтобы пройти въ Римъ. Такимъ образомъ, мы на Москвѣ приняли христіанскую вѣру въ тоже самое время, какъ и вы въ Италіи, и съ тѣхъ поръ и доселѣ мы соблюдали ее ненарушимою»¹¹.

Одначе, щоб ця фантастична церковно-політична теорія Москви — як III Риму, могла набрати правної сили та стати офіційною концепцією московського великодержавництва, треба було, за всяку ціну, добитися її підтвердження такими вирішними з правного погляду чинниками, якими, на думку московських теоретиків та московських самозванців-царів, були Апостольська Столиця або східні патріярхи.

Вже під час перебування антиохійського патріярха в Москві, в серпні 1586 р. московський цар Федор Іванович порушував справу заснування патріярхату в Москві і просив його сприяти цій справі. Тому, що патріярх Йоаким пояснював, що без рішення собору усіх патріярхів того вчинити не можна, то Москва, обдарувавши його, просила на місці скликати собор для полагодження цієї справи. Коли, два роки пізніше, в липні 1588 р., приїхав до Москви за матеріальною допомогою царгородський патріярх Єремія і не привіз патріяршої грамоти з дозволом на заснування нової патріярхії, то московське правління поставило під домашній арешт не лише патріярха, але і його прислугу, і позбавило їх всякого безпосереднього контакту з зовнішнім світом. Вкінці, коли Єремія і дав свою згоду на відкриття московського патріярхату і підписав Уложенну грамоту, то це сталося не добровільно, тільки під примусом. Самі московські дослідники майже однозгідно стверджують, що «самое согласіе на учрежденіе патріярхїи было

¹⁰ Милковичъ В., *op. cit.* Т. V, стор. 516.

¹¹ Милковъ П. *Очерки по исторіи русской культуры.* СПб. 1905. Т. II, изд. 4-е, стор. 24.

вырвано у грековъ», «не по доброй волѣ», але «чуть не насильно»¹². Таким чином, проти волі царгородського патріярха, а тим самим і проти всякого правопорядку, «вперше . . . доктрина III Риму, як офіційна ідеологія Московської держави і Церкви, висловлена була наприкінці XVI ст., в акті утворення Московського патріярхату. Це, справді, був великої політичної ваги момент в історії московської Церкви і держави», бо до «Уложенной грамоты», 1589 р., яка стверджувала цей акт, було внесено концепцію «III Риму»¹³ з таким змістом, який повністю відповідав месіянстичним прямуванням Москви та московських правителів. При чому, одержавши потвердження своєї універсальної церковно-політичної теорії, яка ставила Москву на безконкуренційне місце серед цілого християнського суспільства, московські правителі роблять всі можливі заходи, щоб добитися також і визнання новоствореного московського патріярхату. Тому що цього неможливо було досягнути дорогою терору та насильства, і що на це треба було мати згоду всіх східних патріярхів, то московські самозванні царі добиваються цього дорогою підкупства. Наприклад, як подає Каптерев, «въ 1592 году, послѣ присылки отъ константинопольскаго патріярха и собора утвердительной грамоты на учреждение въ Россіи патріаршества, государемъ», Федором Івановичем, «послана была на востокъ, съ послами Грегоріемъ Ношочкинымъ и подъячимъ Андреемъ Ивановымъ богатая милостыня, причемъ въ Ерусалимѣ и его окрестностяхъ по различнымъ монастырямъ и церквамъ велѣно было раздать сообразно составленной росписи 2544 золотыхъ. Самому патріярху Софронію послано было 500 золотыхъ, митра, золотая чаша для святой воды, обрусець низанъ жемчугомъ дробнымъ и четыре сорока соболей»¹⁴. Таким чином, московські правителі, добившись потвердження своєї фантастичної церковно-політичної доктрини та новоствореного московського патріярхату, виходять на сцену світової політики не лише, як «нащадки» колишніх римських цезарів, але також як одинокі представники та «захисники» правдивого християнства, щоб відіграти свою нібито месіянстичну роль.

Якщо взяти до уваги, що Київ був не лише тим першим осередком на Сході Європи, який прийняв християнську віру, але також і головним носієм християнського світогляду протягом довгих століть, то таким чином основні властивості християнської віри розповсюдилися за посередництвом духових представників старої Київської митрополії також і на ті землі, які напереломі XIII та XIV століття ввійшли в склад новосформованої Московської держави. При чому, коли, до часів монголо-татарського наїзду, розвиток культурно-релігійного життя по всіх землях східноєвропейського простору проходив під

¹² Гришко В., *op. cit.* стор. 59.

¹³ Оглоблин О., *op. cit.*, стор. 36.

¹⁴ Каптеревъ Н. Сношенія Ерусалимскихъ Патріарховъ съ русскимъ правительствомъ съ половины XVI до конца XVIII столѣтій. Православный Палестинскій Сборникъ. СПб., 1895. Т. XV, стор. 14.

безпосереднім впливом київських духових представників, то, після упадку Києва, дальший розвиток культурно-релігійного життя на землях європейського Сходу відбувався під впливом тих осередків, які раніше входили в склад колишньої великої Київської Держави — голвно Галича, Новгороду та Володимира на Клязьмі. Враховуючи те, що ці значніші осередки вже в другій половині XII століття майже повністю вийшли з-під політичної зверхности Києва, то, таким чином, і культурно-релігійне життя на землях східноєвропейського простору поступово децентралізувалося і зосереджувалося навколо цих новопосталих політичних центрів. Все ж таки, доки ще Київська митрополія була одинокою духовою та церковно-адміністративною установою на цілому сході Європи, доти й культурно-релігійне та духове життя всіх східноєвропейських земель, не зважаючи на поступове розчленування колишньої великої Київської Держави, зосереджувалися в Києві та продовжувало розвиватися під впливом Київських духових провідників. Натомість, після упадку Києва, а ще більше після перенесення Київської митрополії до Володимира на Клязьмі, цей децентралізаційний процес культурно-релігійного життя цілого Сходу Європи не лише остаточно завершується, але й починається завзята церковно-політична боротьба між новопосталими політичними центрами за успадкування історичних традицій старої Київської митрополії та за розширення їх впливу.

Зокрема широко розгортається боротьба між Галичем та Володимиром на Клязьмі, коли, в результаті перенесення старої Київської митрополії до Володимира на Клязьмі, приходить до створення окремої митрополії для земель Галицько-Волинської держави. Ще більше поглиблюється ця церковно-політична боротьба між поодинокими землями, коли, з огляду на велике політичне скріплення Московського князівства, відбулося перенесення Київської митрополії до Москви. В результаті дальшої церковно-політичної боротьби, яка вже з другої половини XIV ст. широко розгортається між Галичем, Литвою, Києвом та Москвою, приходить не тільки до створення аж трьох паралельних митрополій, але також і до остаточного поділу старої Київської митрополії на Київську та Московську, які з цього часу починають жити зовсім окремим життям. Київська, будучи під тиском польського католицизму, приходить згодом до свого поновного повного відродження і, вже в першій половині XVII ст., стає знов головним рушієм культурно-релігійного руху майже серед цілого Православного Сходу. Московська, натомість, ставши на сторожі політичних інтересів московського самодержавія та своєрідним знаряддям церковно-політичних потягнень московського правління, докочується до такого стану, що зовсім перестає бути носієм культурно-релігійних властивостей серед московського суспільства. Що більше, хоч «духові» представники самовільно сформованої Московської митрополії і придержувалися певних норм і форм церковного устрою, що їх, за своївши від своїх попередників, застосовували в житті новосформованої Московської Церкви, одначе, будучи відірвані від зовнішнього

світу, вони їх так спотворили, що годі було їх вважати за якісь міродайні норми чи форми навіть серед найпримітивнішої християнської спільноти.

Що з того, що на московських землях було засновано багато монастирів, коли багато ченців, замість перебувати в цих монастирях, переносилося на пустелі, де будували собі садиби, в яких оселялися самі або зі своїми співтоваришами?¹⁵ Яку користь мало московське суспільство з того, що ці монастирі «диспонували незвичайно великим багатством, коли представники чернечого чину вважалися найбільшими купцями в межах Московської держави та проживали у великих вигодах»¹⁶? Коли московські володарі, вважали себе «нащадками» римських імператорів та самотніми «во всемъ мірѣ» православними царями «надъ всѣми другими»¹⁷, обстоювали чистоту московського «православія», то це православіє не можна було визначити інакше, як ідолопоклонство. Папський легат Антоній Посевін, який довів до замирення між Польщею та Московщиною в 1588 році, приглядаючись до культурно-релігійного та духового життя московського суспільства, «замѣчаеъ, что въ его время между Русскими не было ни одного, кто бы зналъ по Латыни и по Гречески и былъ бы знакомъ съ основаніями Богословія... Все духовенство было крайне не далѣе какъ вообще въ наукахъ, так и въ частности въ знаніи слова Божія... Но нечего было и удивляться этому невѣдѣнію низшаго духовенства, когда даже епископы не занимались другимъ родомъ наукъ и письменности, кромѣ чтенія и пѣнія»¹⁸.

Англійський дипломат Флечер, висланий в 1588 р. до московського царя Федора Івановича для впорядкування торговельних взаємин між Англією та Московщиною, каже, що московське духовенство «не тільки що не мало найменшого поняття про якусь науку, але ще й турбувалося про те, щоб вона в будь-який спосіб до них не дісталася. Побояючись, що наука могла б розкрити їхню темноту і безбожність, московське духовенство ще й перестерігало царів, щоб не відважувалися впроваджувати якихось новостей, а тим самим і науки, бо це могло б стати великою загрозою для Московського царства»¹⁹. Щоб краще можна було собі представити «грамотність» московських ченців, а тим самим і московського духовенства, вистачить навести приклад одного з московських єпископів, які вважалися вибранцями з-поміж свідомішого чернецтва. Флечер, зустрівшись з єпископом Вологди, каже, що «цей єпископ вмів досить добре читати, натомість, вже не міг відповісти, до якого розділу відносилось те, що він, на бажання Флечера, «прочитав у Євангелії». Коли Флечер спи-

¹⁵ Herberstein S. Rerum Moscoviticarum Commentarij... Antverpiae, 1557. p. 32.

¹⁶ Fletcher G. Of the Russe Common Wealth. London, 1591, p. 89.

¹⁷ Милоковъ П., op. cit. Т. II, стор. 24.

¹⁸ Руцѣнскій Л. Религіозный бытъ русскихъ по свѣденіямъ иностранныхъ писателей XVI и XVII вѣковъ. ЧОИДР. М., 1871., кн. 3, стор. 173.

¹⁹ Fletcher G. op. cit, p. 85-6.

тав його, «скільки було євангелістів», то той уже «не міг йому відповісти». Що більше, «він навіть не був певний, скільки було Апостолів». Вкінці Флечер, спитавши його, «чи він повинен бути спасений» єпископ Вологди, вживши своєї рідної московської пословиці, «відповів, що він того не знає»²⁰. Якщо взяти до уваги, що московське вище духовенство було майже повністю безграмотне, то можна собі уявити, як далеко сягала «грамотність» нижчого духовенства, не говорячи вже про ширший загал московського суспільства, яке, потопавши в непроглядній темноті, не тільки не мало елементарного поняття про християнську віру, але й «не знало навіть простих молитов». Коли хто питав москалів, «отъ чего они не знаютъ: Отче нашъ... Богородице Дѣво... и тому подобныхъ молитовъ?», то вони обыкновенно отвѣчали, что это очень высокая наука, пригодная только Царямъ да Патріарху, и вообще господамъ и духовнымъ у которыхъ нѣтъ работы, а не простымъ мужыкамъ»²¹. Що більше. Проживаючи в страшній темноті, представники московського суспільства ще й вихвалялися, що вони є самотніми правдивими християнами, натомість засуджували духовенство Заходу, так само, як відступники від першої Церкви і її давніх святих порядків²².

Хоч, почавши з часів Івана Грозного, в Москві поселилося досить багато різних чужоземних фахівців, особливо німців, які брали участь в розбудові Москви та московського самодержавництва, однак московське духовенство, а ще більше московське суспільство не тільки що трималося осторонь від цих представників західного культурного світу, але й вважало перебування між ними «даже грѣхомъ»²³. Як представлялося «культурно-релігійне» життя московського суспільства ще під кінець першої половини XVII ст., найкраще характеризує Оларіус А., у своїй Історії Московщини, який пише, що, «якщо людина хотіла б докладніше призадуматися над способом життя московського суспільства, то вона мусіла б прийти до висновку, що не може бути нічого більш варварського, як ці люди. Вони хваляться, що вони є нащадками стародавніх Греків, однак, щоб не бути супроти них несправедливим, можна тільки сказати, що не може бути кращого порівняння поміж брутальністю цих варварів та цивілізованістю Греків... як між днем, а ніччю. Вони ані не займаються ніякою наукою, ані не виявляють найменшої охоти до засвоєння якоїсь науки, навпаки, вони проживають в такій страшній темноті, що вважають, що людина не спроможна виготовити календаря, якщо вона не є чарівником, як також передбачити оборот місяця та його затемнення, як-

²⁰ Fletcher G., op. cit., p. 89.

²¹ Руценский Л., op. cit., стор. 169-70.

²² Herberstein S., op. cit., p. 47; „Gloriantur Mosci, se solos vere Christianos esse: nos vero damnant, tanquam desertores primitivae Ecclesiae, & veterum sanctarum constitutionum“.

²³ Гротъ Я. Петръ Великій, какъ просвѣтитель Россіи. СОРЯС. СПБ., 1872. Т. X, стор. 15.

що вона не порозумівається з чортами»²⁴. Що можна було б сказати про інші міста Московщини, коли в самому центрі московського самодержавія — у Москві не тільки свободні науки були в підозрінні, але й навіть саме читання книжок було засуджуване, як небезпечне. «Не читайте много книгъ, говорили москвичи; вотъ такой-то отъ книгъ съ ума сошелъ, а другой въ книгахъ зашелся, а третій въ ересь впалъ»²⁵ і тому подібне. Звичайно, якщо взяти до уваги майже повну безграмотність московського духовенства, яке впливало на формування світогляду московського примітивного суспільства, то зовсім не диво, що воно ставилось негативно до всяких новостей, а тим самим і до науки. Що більше, під впливом цієї неосвічености московського духовенства, московське суспільство не тільки що не засвоїло основ й елементів християнського світогляду, але ще більше заглиблювалося в старопоганські вірування. Хорватський учений, Юрій Крижанич, приглядаючись ближче до звичаїв та обичаїв цієї «християнської» спільноти, каже, що «рѣдко кто не былъ зараженъ суевѣриемъ, вѣрой въ порчу, колдовство, въ дьявольскіе навѣты, что опять влекло за собой преступления и разные ужасы». При чому «высшія сословія» московського суспільства «вообще мало отличались отъ низшихъ... Иностранцевъ убегали какъ иновѣрцевъ; все отъ нихъ исходившее считалось богопротивнымъ... Невѣжество, праздность, пороки пораждали разбой и убійства, такъ что въ самой столицѣ не было полной безопасности... Ни у нѣмцевъ, ни у остальныхъ славянъ, нигдѣ на свѣтѣ, кромѣ одной русской державы, не видно такого гнуснаго пьянства: по улицамъ въ грязи валяются мужчины и женщины, міряны и духовные, и многие отъ пьянства умирають»²⁶. Зрештою, не було чого дивуватися світським людям, а зокрема ширшому загалові московського суспільства, коли «представники їхнього духовенства уважалися найгіршими розпусниками, п'яницями та найбільшими дерунами»²⁷ в цілій Московській державі. Звичайно, духовим представникам московського православія не можна закинути того, що вони, а тим самим і ціле московське суспільство не придержувалися певних норм церковного порядку та релігійних звичаїв. Навпаки, вони не тільки святкували різні свята встановлені церквою, але й у залежності від урочистости свят виявляли свою радість та «внутрішнє вдоволення». Найбільша їхня радість з нагоди якогось свята «проявлялася в пиятиці. Чим урочистіше було свято, тим більшою була їхня розпушта. Лежання чоловіків, жінок та попів п'яних по вулицях не вважалось ніяким приниженням». Зокрема, «вони чинили усякого роду розпусту в останньому тижні перед великим постом. З цієї нагоди, вони заливалися так горілкою наче б пили її вже востаннє. Деякі заливалися чотири рази дистильованою горілкою, аж доки вона

²⁴ *Olearius A.*, op. cit. V. III. p. 57.

²⁵ *Миллюковъ П.*, op. cit. Т. II стор. 256.

²⁶ *Гротъ Я.*, op. cit. Т. X, стор. 18-20.

²⁷ *Milton J.* A Brief History of Moscovia. London, 1682. p. 19.

не загорялася в їхніх ротах». Звичайно, «при таких звироднілих п'ятках виникали сварки, бійки, які часто закінчувалися вбивствами. Ідучи додому п'яними, багато з них засипляли в снігу і так замерзали. Коли навіть хтось із знайомих випадково проходив мимо, то не відважувався допомогти замерзаючим, щоб не потрапити в конфлікт з місцевою владою». Автор цих стверджень, представник англійського короля Самуїл Коллінс, що перебував на початку другої половини XVII сторіччя, протягом дев'яťох років на царському дворі у Москві, приглядаючись до цих передвеликопісних карнавалів, пише, що «страшно виглядало, як везли десятками людей замерзлих і поскиданих в купу на снях, в яких пси пообгризали руки, обличчя, або з яких лишилися тільки замерзлі кістки; в результаті таких передвеликопісних пирів, звичайно, падало жертвою двісті до триста осіб»²⁸. Коли взяти до уваги, що в самому центрі московського самодержавія, під безпосереднім наглядом царів та на очах різних представників західної Європи, творилися такі жахливі страхіття, то можна собі уявити, що діялось по інших осередках цієї примітивної спільноти, яка з своєю «чистотою» християнської віри та з своїм правдивим «православ'єм», майже не відрізнялася від найбільш варварських старопоганських звичаїв. Що більше, проживаючи в тенетах страшної та безпросвітної темноти, «духові» представники московського суспільства не тільки не виявляли найменшої охоти знайомитися з зовнішнім світом, а тим самим і з наукою, але робили всякого роду заходи, щоб «забезпечитися» перед нею.

Коли представники «київської науки», яка здобула собі незвичайно велику популярність серед усього християнського Сходу, почали робити заходи, щоб розширити культурно-релігійну діяльність Києва також і на Московщину, то «духові» представники московського суспільства, а разом з ними і московські правителі засудили цю науку, як еретичну. Зокрема, обурювалися «духові» представники московського суспільства, коли в 1627 році прибув до Москви один з найвизначніших представників «київської науки» — Лаврентій Зизаній, який, у своєму «Великому Катехизисі», для пояснення планетарної системи, впровадив звіринне коло. Прислуховуючись до його нового вчення про всесвіт, москвичі казали: «Звѣзды движутся не звѣрьми, а ангелами Божьими . . . , по своему понимая новое учение и защищая противъ него привычное старое»²⁹. Ідучи за голосом відсталого московського духовенства, також і московське правління не тільки що не прийняло представників «київської науки», але й заборонило поширювати їхні писання та всяку нову літературу серед московського суспільства. Що більше, замість того, щоб використати здобутки «київської науки», як одинокий реальний засіб, для піднесення інтелектуального рівня майже безграмотного московського духовенства, московський уряд в 1627 р. наказав прилюдно «на пожарах спа-

²⁸ *Collins S. The Present State of Russia. London, 1671. p. 19-23.*

²⁹ *Милюковъ П., op. cit. Т. II, стор. 274.*

лити» ці видання, «щоб та ересь і смута в світі не була». Крім того, видав аж два накази «з заборонаю купувати і продавати книги литовської печаті»³⁰.

Треба думати, що представники московського правління, хоч і бачили свою інтелектуальну нижчість, а ще більше ту страшну темноту, серед якої перебувало ціле московське суспільство, одначе багатівікове відокремлення від зовнішнього світу виплекало в них таку зарозумілість, що майже до кінця першої половини XVII сторіччя їм тяжко було вийти з кола закостенілого примітивізму та змінити своє негативне ставлення до поступу й цивілізації.

Щойно під кінець першої половини XVII ст., зокрема, завдяки енергійним заходам окольничого Ртищева, починається процес поступового пересаджування «київської науки» також і на землі московського самодержавія. Маючи велике бажання засвоїти досягнення тодішньої науки, як також, бачучи самотність реальну можливість вирвати московське суспільство з його безпросвітньої темноти з допомогою освіти й науки, окольничий Ртищев в 1648 р. засновує недалеко Москви Андріївський монастир й організує в ньому перше учене братство для перекладів на слов'янську мову різних корисних книг із духовної літератури. Для реалізації своїх плянів «вызвалъ онъ въ 1649 году изъ Киевопечерской Лавры Епифанія съ нѣкоторыми другими учеными монахами»³¹, які починають свою багатоплідну працю не лише на полі духовної літератури, але також і для поширювання освіти серед загалу московського суспільства.

³⁰ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Нью Йорк, 1955. Т. II, стор. 247.

³¹ Гречъ Н. Опытъ краткой истории русской литературы .СПБ., 1822, стор. 74.

II

ПРЕДСТАВНИКИ «КИЇВСЬКОЇ НАУКИ» ТА ЇХНЯ ЛІТЕРАТУРНА ДІЯЛЬНІСТЬ В МОСКОВІЇ

Разом з християнською вірою були принесені на київський ґрунт, вже за часів Володимира Великого, не лише потрібні для церковної богослужби книги, але також й інші твори християнської літератури, які мали впливати на формування християнського світогляду серед населення. Враховуючи те, що Київ, як центральна столиця великої Київської Держави, став після прийняття християнства головним чинником дальшої християнізації всіх земель східноєвропейського простору, то тим самим, він змушений був зайнятися не лише підготовкою великого числа священиків і проповідників християнської віри, але також і забезпечити їх відповідною літературою. Таким чином, вже на початку першої половини XI сторіччя, заснуються в Києві перші християнські школи та постає перша «перекладацька комісія»³², яка, працюючи над перекладами різних творів християнської літератури, кладе водночас основу для власної оригінальної літератури, так званої літератури Київської Русі.

Так, під впливом творів грецької та болгарської літератури, постають на Київському ґрунті перші літописи, повісті, сказання про окремих святих, проповіді. Печерський Патерик та різні збірники, які разом з розповсюдженням християнської віри поширюються по всіх землях Східної Європи, стають основними зразками для дальшого літературного розвитку серед усіх тих племен та народів, які входили в склад Київської держави. Велику роль в цьому відіграє Києво-Печерська Лавра. Хоч, після монголо-татарського наїзду Київ втрачає своє безконкурентне культурно-релігійне значення на сході Європи, а разом з тим і припиняється його широкорозгорнена діяльність також і на літературному полі, однак і основні елементи старої київської культури, і всі здобутки його оригінальної літератури залишаються тривалими зразками на довгі століття...

Коли, згодом, в результаті широкорозгорненої церковно-політичної боротьби між поодинокими землями, доходить до остаточного по-

³² Чижевський Д. Історія української літератури. Нью Йорк, 1956, стор. 42.

ділу старої Київської митрополії на Київську та Московську, то і дальший розвиток не лише культурно-релігійного, але також і літературного життя обох митрополій пішов різними, зовсім незалежними від себе, шляхами. При чому, Київська митрополія, пройшовши шлях свого довготривалого занепаду та хитання між Царгородом й Апостольською Столицею, поступово відроджується і вже, під кінець другої половини XVI сторіччя, в боротьбі з польським католицизмом послуговується новими здобутками науково-богословської та іншої літератури. Натомість, новостворена Московська митрополія, ставши своєрідним знаряддям церковно-політичних потягнень московських правителів, не тільки продовжує жити минулим, але й докочується до такого великого занепаду, що зовсім перестає бути рушієм культурно-релігійного розвитку серед московського суспільства. В результаті, також і ті основні надбання колишньої київської літератури, які по-середньо, чи безпосередньо дісталися на землі Московської держави, не могли знайти сприятливих умов та відповідного ґрунту для свого дальшого розвитку. Коли літературні твори поновно відродженого Києва були широко відомі й користувалися великою популярністю майже на всьому християнському Сході, тоді «русская література даже въ первой половинѣ XVII в.», за словами московського дослідника Ф. И. Буслаева, «стояла на той же самой ступени, что и въ XII в»³³. Духові представники московського суспільства, відірвані від постороннього світу, а тим самим і від всякого культурного поступу, продовжували користуватися майже виключно копіями тієї літератури, «которую читали в прежние века»³⁴, себто, в часи колишньої великої Київської Держави.

Коли, навіть, до першої половини XVII ст., московська література і збагачувалася новими творами, то вони, в основному, не визначають дальшого розвитку літературної творчості і є лише новими копіями літературних творів київського періоду, пристосованими до місцевих подій та обставин. Майже всі ці «нові» здобутки літературної творчості, які постали в межах Московського самодержавія, розвивались «на основе традиций, выработанных литературой киевского периода». Навіть «самостоятельная часть Летописца Переяславля Суздальского... по языку ничем не отличается от повести временных лет как в ее древнейшей части, так и в позднейших»³⁵. Так само і дуже популярна на московських землях «Задонщина» не є нічим іншим, як тільки поганою копією незвичайно цінного літературного твору Київської Русі — «Слова о полку Ігоревім». При чому, «авторъ Задонщины, чувствуя аналогію между темой „Сл. о. п. И. . .» и событіемъ на Куликовскомъ полѣ, рѣшилъ имъ воспользоваться для своей цѣли, и попросту перелицевалъ „Слово”, описывавшее событие

³³ Покровский Н. Очерки памятниковъ православной иконографіи и искусства. СПб., 1894, стор. 243.

³⁴ Райнов Т. Наука в России XI-XVII веков. АН СССР., 1940, ч. 3, стор. 276.

³⁵ Гудзий Н. К. История древней русской литературы. М., 1956, стор. 213.

1185 года, примѣнивъ его къ описанію событія 1380 г. Онъ даже не рѣшался иногда измѣнять нѣкоторыхъ фактическихъ чертъ „Сл. о. п. И.” (но, разумѣется, не имѣвшихъ мѣста въ 1380), повторилъ ихъ и, подчасъ плохо уже понимая свой образецъ и еще менѣе разбираясь въ „Словѣ”, какъ поэтическомъ произведеніи, воспроизводилъ его только со стороны словъ и оборотовъ, перенося ихъ не всегда кстати и умѣло въ свое издѣліе»³⁶. Подібні приклади можна було б навести і про інші «здобутки» московської літератури, до кінця першої половини XVII сторіччя, які, хоч і постали на московському ґрунті, по суті, були майже виключно новими копіями тих літературних надбань колишнього Києва, які, разом з християнською вірою та Київською культурою були розповсюджені по всіх східноєвропейських землях, а тим самим, з часом, були перенесені також і на землі Московської держави.

Хоч, уже й Іван Грозний, маючи намір ближче ознайомитися з новими здобутками західної цивілізації, а тим самим і наблизитися до вимог культурного світу, спровадив до Москви різних чужоземних фахівців, які брали участь в розбудові Московського царства, однак московське суспільство, потопаючи в морі страшної темноти, уважало великим гріхом зустрічатися з ними. Що більше, коли в 1563 році Іван Федорів та Петро Мстиславець заснували в Москві друкарню³⁷ для видавання нових творів науково-богословської літератури, які широко розповсюджувалися в межах старої Київської митрополії, «духові представники московського суспільства так обурилися проти цієї новості, що спалили цілу друкарню, разом з її новою виданою літературою»³⁸. Таким чином, повна відірваність московського суспільства від стороннього світу, а тим самим і від культурного та цивілізаційного прогресу, продовжувалася далі, ще майже протягом цілого століття.

Духові провідники московського суспільства, не маючи найменшого бажання ознайомитися з новими досягненнями науки, а тим самим і з новими здобутками науково-богословської та іншої літератури, ще в 30-их рр. XVII сторіччя засуджували всяку нову літературу як богопротивну та еретичну. Щойно, під кінець першої половини XVII ст., завдяки енергійним заходам деяких прогресивніших представників московського правління, починається поступове пересаджування «київської науки» на московський ґрунт, а разом з тим і поступове розповсюдження нової богословської та іншої літератури серед відсталого московського народу. В результаті тих заходів вже «к середині XVII столетия в различных монастырях, как в самой

³⁶ Сперанскій М. Н. История древней русской литературы. М., 1921, т. II, стор. 36-37.

³⁷ Тихомиров М. Н. Исторические связи русского народа с южными славянами с древнейших времен до половины XVII в., Славянский сборник. ОГИЗ. Москва, 1947, стор. 196.

³⁸ Fletcher G., op. cit., p. 86.

Москве, так и в провинции», тобто також і по інших видатніших осередках московської держави, постають «целые гнезда украинских монахов»³⁹, які починають розгортати свою культурно-релігійну діяльність серед московського суспільства.

Беручи до уваги, що московське духовенство не тільки жило часами перших початків поширення християнства на сході Європи, але й користувалося здебільша християнською літературою ще XII-го сторіччя, то треба ствердити, що першим найголовнішим завданням, яке повинні були виконати представники «київської науки», — було виправлення застарілих творів церковно-богословської літератури. Так, перша група представників «київської науки» на чолі з еромонахом Києво-Печерської Лаври, яка в 1649 р. перебралася на Московські землі та зосередилася в новозаснованому Андріївському монастирі, за короткий час своєї діяльності, переклала «съ Греческаго языка» наступні «книги: Житіє Святаго Іоанна Златоуста, Шість его же Словъ о священствѣ, Тридцать различныхъ Словъ Св. Григорія Назіазнина, Одинадцать бесѣдъ Св. Василя Великаго, Чатыре Слова Св. Анастасія Александрійскаго на Арріанъ, Преподобнаго Іоанна Дамаскина Небеса или изложение Православныхъ Вѣры. Сии переводы» були «напечатаны въ Москвѣ въ 1664 и 1665 годахъ. Сверхъ того изготовлены» були також і «другіе переводы», які зберігаються «между рукописями Патріаршей Библиотеки». Сам Епіфаній Славинецький «сочинилъ еще: Полный Лексиконъ Греко-Славяно-Латинскій въ 2 томахъ, и Филологическій Лексиконъ или сводъ разныхъ мѣстъ изъ Греческихъ святыхъ Отцевъ, объясняющій и опредѣляющій смыслъ терминовъ Священнаго Писанія»⁴⁰. Вже самий факт, назначення Епіфанія Славинецького «главнымъ справщикомъ въ Московской типографіи»⁴¹, вказує на те, яким незвичайно великим авторитетом користувалися представники «київської науки» в Московській державі, в другій половині XVI століття. При чому, разом з широкорозгорненою літературною діяльністю представників «київської науки» безпосередньо на московських землях, широко розповсюджуються серед Московського суспільства також і передруки різних творів київського видання, таких як — «Київський Номоканон... Слов'янська граматика Мелетія Смотрицького, Малий Катехизис Петра Могили, з Великого Требника Петра Могили (розділ про таїнство шлюбу), Книга о вірі і інші»⁴². Треба мати на увазі, що Переяславський договір з 1654 року, на підставі якого більшість українських земель, разом з Києвом, опинилися під зверхністю московських царів⁴³, також чимало вплинув на затіснення взаємин між представниками «київ-

³⁹ Платонов С. Ф. Москва и Запад в XVI-XVII веках. Л., 1925, стор. 67.

⁴⁰ Гречъ Н., ор. сіт. стор. 74-75.

⁴¹ Булгаковъ М. Исторія Киевской Академіи. СПб., 1843, стор. 34.

⁴² Власовський І., ор. сіт. Т. II, стор. 247.

⁴³ Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р. Нью Йорк, 1954, стор. 64.

ської науки» та московськими правителями, які робили всі можливі заходи, щоб пересадити «київську науку» на московські землі.

Не зважаючи на те, що духові провідники московського суспільства «открыто вопіяли противъ книжныхъ исправленийъ... и во свѣтѣ образования хотѣли видѣть тьму бѣсовскую»⁴⁴, завдяки енергійним заходам прогресивніших представників московського правління, «кієвскіє ученые... уже въ самомъ началѣ второй половины XVII в., стали пользоваться тамъ... большимъ авторитетомъ» і «оказывать болѣе рѣшительное вліяніе на дальнѣйшее умственное развитіе Вѣликороссіянъ»⁴⁵. Безперечно, якщо взяти до уваги, що московський патріарх Никон «самъ не зналъ... другой школы, кромѣ первоначальной, не обучался другимъ языкамъ и наукамъ, кромѣ славянской грамотѣ и письма»⁴⁶, то зовсім зрозуміло, що московське правління, бажаючи піднести московське суспільство з страшної темноти та наблизити його до рівня культурного світу, було примушене признати авторитет представників «київської науки» не лише в справах церковно-богословської літератури, але також і в усіх питаннях церковного устрою та правопорядку. Зокрема, завдяки широко розгорненій діяльності та незвичайно високій освіченості Епіфанія Славинецького, якого сучасники називали «мужемъ мудрымъ, внѣшнія и духовныя премудрости исполненнымъ, многоученнымъ, въ Философіи и Богословіи изящнымъ дидаскаломъ, искуснѣйшимъ въ Елиногреческомъ и Славянскомъ діалектахъ»⁴⁷ «київська наука» здобула для себе багато покровителів серед прогресивніших представників московського суспільства, а тим самим і закріпилася остаточно на московському ґрунті.

Широко розгорнена перекладницька діяльність представників «київської науки» на московських землях була незвичайно важливою не лише тим, що засоблювала московську церкву та передове московське суспільство відповідною літературою, але також і тим, що, під впливом перекладів різних творів чужоземної літератури, вироблялися нові форми власного оригінального стилю, які стали основними зразками для дальшого літературного розвитку в межах Московської держави. Крім Епіфанія Славинецького, який був «первоначальником московського духовно-літературного руху»⁴⁸, на особливу увагу заслуговує також і другий вихованець Києво-Могилянської Академії — Симеон (Ситніянович) Полоцький, «который создалъ новую литературную школу въ Москвѣ»⁴⁹, чисто пролатинського напрямку. Тим більше, що цей напрямок привів до завзятої

⁴⁴ Смирновъ С. Исторія Московской Славяно-Греко-Латинской академіи. Москва, 1855, стор. 6.

⁴⁵ Эйнгорнъ В. О. О сношеніяхъ малороссійскаго духовенства съ Московскимъ правительствомъ въ царствованіе Алексѣя Михайловича. ЧОИДР. Москва, 1893, кн. II стор. 235.

⁴⁶ Макарий, Исторія Русской Церкви. СПб., 1868-83. Т. XII, стор. 280.

⁴⁷ Булгаковъ М., *op. cit.*, стор. 34.

⁴⁸ Власовскій І. *op. cit.* Т. II, стор. 251.

⁴⁹ Эйнгорнъ В. О., *op. cit.*, Т. I-II, стор. 1019.

боротьби між представниками «київської науки» та московськими «старообрядовцями», які, виступаючи проти «латиноумдрствующих», виступали водночас і проти всякої науки. Будучи незвичайно освіченою людиною, Симеон Полоцький «составилъ два сборника собственныхъ проповѣдей: „Обѣдъ душевный” и „Вечерю духовную”, як також написав «Жезль правленія» і «полное систематическое изложение вѣры по схоластическимъ образцамъ, названное „Вѣнцомъ Вѣры»⁵⁰, які стали дуже популярними серед прогресивніших кіл московського суспільства. Як кожний визначніший представник «київської науки», так само і Симеон Полоцький мав цілий ряд своїх вихованців, які дуже багато спричинилися до посилення культурно-релігійного руху в Московській державі.

Одним з кращих учеників Симеона Полоцького був саме Сильвестер Медведєв, який не тільки дуже багато спричинився до посилення духових впливів Києва на Московщину та до закріплення «київської науки» на московських землях, але також і збагатив московську літературу своїми власними оригінальними творами. Ставши коректором й опікуном книг московського печатного двора, який водночас був й одним з головних рушіїв культурно-релігійного розвитку в межах Московської держави, Сильвестер Медведєв написав першу знамениту бібліографічну працю: «Оглавление книгъ и кто ихъ сложилъ»⁵¹, яка була свого роду підсумком літературної діяльності представників «київської науки» на московських землях протягом другої половини XVII століття. Крім того, зайнявши по смерті Симеона Полоцького «его мѣсто въ качествѣ предворнаго ученаго и стихотворца», Сильвестер Медведєв склав цілий ряд «стихотворныхъ произведений» на різні okazji, як також написав «небольшой сборникъ стихотвореній», які під оглядом мистецької вартости «не хуже, но и не лучше виршей его учителя, Симеона Полоцкаго»⁵². Безперечно, якщо взяти до уваги, що майже вся культурно-релігійна діяльність визначніших представників «київської науки» на московських землях зосереджувалася в першу чергу головню в намаганні забезпечити московську церкву та прогресивніших представників московського суспільства відповідною літературою, то таким чином і ціла московська література XVII ст. виглядала неначе якась «філія» української літератури⁵³, незалежно від того, чи вона постала на українському, чи на московському ґрунті. Хоч, від закріплення «київської науки» на московському ґрунті до дійсного ширшого розгорнення культурно-релігійного руху серед ширшого загалу московського суспільства було ще досить далеко, все ж таки глибоко віддана «дѣятельность кiev-

⁵⁰ Знаменскій П. Учебное руководство по истории русской Церкви. Издание второе, исправленное. СПб., 1904, стор. 303.

⁵¹ Знаменскій П., *op. cit.*, стор. 306.

⁵² Козловскій И., Сильвестръ Медвѣдевъ (Унив. Известія ч. 2 годъ 35, февраль). Київъ, 1895, кн. ч. 3, стор. 73.

⁵³ Чижевскій Д., *op. cit.*, стор. 312.

ських ученихъ вызвала въ лучшихъ людяхъ московскаго общества исканіе другой умственной обстановки, чѣмъ та, въ которой доживала старина»⁵⁴. Що більше, культурно-релігійна діяльність представників «київської науки» на московських землях в другій половині XVII ст. не тільки розбудила серед прогресивніших кіл московського суспільства бажання ознайомитися з прогресом цивілізації у світі, але також спонукала московське правління чинити відповідні заходи, щоб достосувати себе до культурного рівня західнього світу. При чому, коли взяти до уваги, що високопоставлена «київська наука» була одинокою реальною силою — спроможною підняти Московську державу із страшною безпросвітної темноти, то таким чином, в результаті енергійних заходів московського правління, представники «київської науки» стають майже виключно одинокими рушіями культурно-релігійного й духового розвитку серед московського суспільства в цілій московській державі. Зокрема, коли московський цар Петро I, «думая преобразовать свое царство, собиралъ себе отъсюду достойныхъ сподвижниковъ», тоді Києво-Могилянська Академія «принесла ему, какъ священную дань, лучшихъ своихъ воспитанниковъ, какихъ только когда-либо имѣла. Св. Димитрій Туптало, Стефанъ Яворскій, Феофилактъ Лопатинскій, Феофанъ Прокоповичъ, св. Иннокентій Кульчинскій и Гавриілъ Буженскій вотъ извѣстнѣйшіе изъ нихъ»⁵⁵, не говорячи вже про цілі сотні менш відомих представників «київської науки», які, поселяючись на московських землях, розгортали свою культурно-релігійну діяльність серед московського суспільства, а тим самим і ознайомлювали його з новими досягненнями європейської культури й цивілізації. Як далеко були заангажовані представники «київської науки» не лише в культурно-релігійному, але також і в політичному житті Московської держави протягом першої половини XVIII сторіччя, можна бачити вже хоч би з того, що «всѣ важнѣйшіе переводы съ древнихъ языковъ, всѣ замѣчательные трактаты о догматахъ вѣры, всѣ проповѣди, большая часть стихотворныхъ произведеній на прославленіе побѣдъ и знатныхъ, театральныя пьесы — все это писалось учеными малороссами, или подъ ихъ непосредственнымъ надзоромъ»⁵⁶. На особливу увагу заслуговують тут ті визначніші представники «київської науки», які, ставши на чолі культурно-релігійного руху в межах Московської держави, дуже багато спричинилися до дальшого розвитку московської літератури та збагатили її своїми власними оригінальними творами. Літературна спадщина, хоч би лише цих найвизначніших представників «київської науки», незвичайно багата, і тому звернемо тут увагу тільки на деякі головніші їхні твори, які користувалися великою популярністю серед москов-

⁵⁴ Эйнгорнъ В., *op. cit.*, Т. II, стор. 1031.

⁵⁵ Булгаковъ М., *op. cit.*, стор. 91.

⁵⁶ Пекарскій П. Наука и литература въ Россіи при Петрѣ Великомъ. СПб., 1862. Т. I. стор. 5.

ського суспільства та які мали великий вплив на дальший розвиток московської літератури в пізніших часах.

До цих найвизначніших представників «київської науки», а разом з цим і найпродуктивніших письменників кінця другої половини XVII й початку першої половини XVIII ст., належить передусім св. Дмитро Туптало або Ростовський, в світі Данило Тупталенко. Будучи незвичайно високо освіченою людиною, він написав «слѣдуюція... творенія: 1) Читіи Миней или Житія Святыхъ, Грекороссійскою Церквою почитаемыхъ, въ четырехъ четвертяхъ или въ 12-ти мѣсяцахъ, въ листъ. Онѣя многократно были перепечатываемы въ Кіевѣ и Москвѣ. 2) Алфавитъ Духовный или нравоучительныя увѣщанія, по письменамъ альфавитнымъ. 3) Розыскъ, т. е. Разсмотрѣніе о Раскольнической Брынской вѣрѣ, о ученіи и дѣлахъ ихъ, въ 3 частяхъ; въ первой доказується, что вѣра ихъ не права; во второй, что ученіе ихъ душевердно, въ третьей, что дѣла ихъ не богоугодныя. Первое изданіе сей книги напечатаное въ Москвѣ въ 1745 г. — 4) Лѣтопись, названная имъ самымъ «келейною», въ оной намѣренъ онъ былъ изложить всю Церковно Библейскую Исторію, но успѣлъ довести ее только до 3600 года по сотвореніи міра; она напечатана въ первый разъ въ Москвѣ 1784 г. 5) Поучительныя Слова, Разсужденія богословскія и другія мѣлкія сочиненія отчасти напечатаны (Москва 1786, и 1805—1807), отчасти же хранятся въ Библіотекѣ Софійской въ Новгородѣ». Будучи глибоко моральною людиною, св. Димитрій написав багато драм «духовнаго содержания», а «сочинены имъ многіе духовныя Псалмы и Пѣсни (Исусе мой прелюбезный, надежду мою въ Бозѣ полагаю и пр.)» не лише були «отчасти напечатанныя», але й стали широко відомими «во всей Россіи»⁵⁷. Крім того, він написав «Вопросы и отвѣты о вѣрѣ» и «Зерцало православнаго исповѣданія»⁵⁸, які мали незвичайно велике значення для Московської Церкви в її боротьбі з представниками московського старообрядства.

Згідно з бажанням Димитрія, брульйони його писань були положені, разом з його тілом, до могили. Коли в 1752 р. відкрили його могилу, рукописи вже зотліли і таким чином знищилися. Натомість пізніший час не міг знищити великих слідів того безсумнівного впливу на московське письменство, що його в різному відношенні залишив Дмитро Туптало, як один з найвизначніших представників «київської науки» й літератури⁵⁹ на московських землях.

Не мало потрудився на полі московської літератури, зокрема богословської також і другий визначніший представник «київської науки», а саме — Степан Яворський. Крім великого числа проповідей та надгробних слів, які були видані в Москві 1804 року, на особливу увагу заслуговує його глибоко змістовний теологічний твір «Ка-

⁵⁷ Гречъ Н., *op. cit.*, стор. 104-5.

⁵⁸ Знаменскій П., *op. cit.*, стор. 413.

⁵⁹ Возняк М., *Исторія української літератури*. Львів, 1920. Т. II, стор. 347.

мень Вѣры Православно-Кафолическія Восточныя Церкви», в якому «онъ старался опровергнуть несправедливыя ученія, вкрашіяся въ Восточную Церковь». Тим більше, що цей твір, виданий у Москві 1728 року, спричинився до «многихъ распрей между Богословами Греко-Россійскими и протестанскими»⁶⁰. При чому, треба зазначити, що літературна діяльність Степана Яворського, хоч і зосереджувалася доволу інтересів Московської церкви і держави, все ж таки вона не є нічим іншим, як тільки продуктом «київської науки», лише пристосованим уже до вимог і обставин московського життя. Не можна не згадати літературної діяльності Гавриїла Буженського, який до кінця свого життя не переставав працювати над перекладами різних творів таких письменників як Пуффендорф, Страттеман та Морерієр. З його перекладів були видані: «Вступ до Історії Европейських Держав» в 1718 р.; «Про обов'язки людини і громадянина» в 1726 р. та «Театрон», виданий в Петербурзі 1724 року. Крім того він працював над перекладом великого Історичного Словара — Морерієра і довів його до букви Н. Ця праця зберігалася в Синодальній бібліотеці⁶¹. Також не можна поминути «Повної Системи» богословських наук, складеної Теофілактом Лопатинським⁶², яка довгий час була обов'язковим підручником у Московській Слов'яно-Греко-Латинській Академії.

Та, безперечно, найвизначнішим представником «київської науки» на московських землях та найбільш продуктивним письменником першої половини XVIII ст. був Теофан Прокопович, наукова репутація якого стояла так високо, що викликала подив серед сучасників не лише в межах Московської держави, але також і в цілій тодішній Європі: «Одно исчисленіе его сочиненій возбуждаетъ удивленіе къ его многообразнымъ занятіямъ. Онъ сочинялъ книги богословскія, историческія, политическія и прагматическія, Проповѣди, Рѣчи похвальныя и надгробныя; писалъ и стихи, въ которыхъ видна необыкновенная острота его ума. Ораторскія его творенія, расположенія по всѣмъ правиламъ Краснорѣчія», так захоплювали тодішнє московське суспільство, що сучасники прозвали його «Россійскимъ Златоустомъ»⁶³. Завдяки його всесторонній незвичайно високій освіченості, «вся русская церковная литература сосредоточивалась около него и зависѣла отъ его одобренія; его знакомства искали и русскіе, и иностранныя ученые и писатели; онъ былъ сильнымъ покровителемъ молодыхъ талантовъ, въ томъ числѣ Кантемира и Ломоносова»⁶⁴, які, згодом, відіграли велику й важливу ролу не лише на полі московської літературної творчості, але також і в розвитку московської науки. Зокрема, на особливу увагу заслуговує монументальний твір, Теофана Прокоповича — «Духовний Реглямент», на підставі якого були

⁶⁰ Гречъ, Н., *op. cit.*, стор. 106-7.

⁶¹ Гречъ Н., *op. cit.*, стор. 107-8.

⁶² Смирновъ С., *op. cit.*, стор. 136

⁶³ Гречъ Н., *op. cit.*, стор. 109.

⁶⁴ Знаменскій П., *op. cit.*, стор. 332.

переведені основні реформи і в житті Московської Церкви, і в житті цілої Московської держави⁶⁵. Його «Поетика» була опублікована в 1786 році. Чотири томи його богословії були видані в Німеччині в 1782—1784 роках. Ця його «Система богословних наук» протягом десятків років, вживалася як основний підручник по всіх православних семінаріях цілого сходу Європи, що більше, якщо взяти до уваги факт, що богословські праці Теофана Прокоповича й інших представників «київської науки» були до ХХ ст. єдиними основними джерелами знайомства західних богословів з православною богословією⁶⁶, то, безперечно, в великій мірі, спричинився до цього, своєю науковою діяльністю на московських землях, Теофан Прокопович. Немає найменшого сумніву в тому, що представники «київської науки», своєю широкорозгорненою культурно-релігійною та літературною діяльністю в межах Московської держави, не тільки розбудили серед передових представників московського суспільства любов до науки та глибоке бажання ознайомитися з прогресом цивілізації й культури, але також уможливили Московській державі вирватися з її довговікового застою та наблизитися до інших культурних народів. Що більше, завдяки літературній діяльності визначніших представників «київської науки», нова московська література, а тим самим і літературна творчість в московській державі була спрямована на той шлях, яким вона пішла вже самостійно в пізніших століттях.

Хоч, від частинного забезпечення московських земель відповідною новою літературою, до повного відродження культурно-релігійного життя в межах цілої Московської держави було ще дуже далеко, все ж таки, поступове закріплення «київської науки» серед передових представників московського суспільства ставало вже своєрідною гарантією, що з часом і ширший загал вдасться вирвати із страшної темноти та наблизити його до культурного рівня західного світу...

⁶⁵ Гротъ Я., *op. cit.*, Т. X, стор. 25-6.

⁶⁶ Чижевський Д., *op. cit.*, стор. 319.

III

БОРОТЬБА З ТЕМНОТОЮ Й ОБСАДЖЕННЯ ВАЖЛИВИХ СТАНОВИЩ МОСКОВСЬКОЇ ЦЕРКВИ ДУХОВНИМИ ПРЕДСТАВНИКАМИ «КИЇВСЬКОЇ НАУКИ»

Не зважаючи на те, що московські правителі вже під кінець першої половини XVII ст. повели відповідні заходи, щоб перенести основні здобутки «київської науки» на московські землі, московське духовенство, а тим самим і загал московського суспільства не тільки держалися осторонь від представників «київської науки», але й продовжували засуджувати їхню науку як еретичну та богопротивну.

Обстоюючи «чистоту» московського православ'я та свої відсталі своєрідні старообрядні вірування, в основу яких входили радше старопоганські культури, як основні елементи християнського світогляду, вони рішуче виступали проти всяких новостей, а тим самим і проти «київської науки». В результаті цього, з моментом появи представників «київської науки» на московських землях, наступило повне розбиття Московської Церкви, а тим самим і цілого московського суспільства на два протилежні табори: прогресивний і старообрядницький, які, з цього часу, починають себе взаємно поборювати. Звичайно, якщо взяти до уваги, що більшість московського духовенства, відірваного від постороннього світу, проживала майже в повній безграмотності та думала категоріями XII ст., то самозрозуміло, що в рядах прогресивнішої частини, крім передових представників московського правління та представників «київської науки» опинилося тільки незначне число московського вищого духовенства, яке також мало що відрізнялося від тодішнього його загалу. Вже самий той факт, що патріарх Нікон, який стояв у провіді цілої Московської Церкви, не знав іншої школи, крім початкової, вказує на те, як далеко могла стояти «грамотність» підлеглих йому церковнослужителів, які уважалися духовними провідниками московського суспільства. Не зважаючи на всі можливі заходи московського правління, щоб пересадити «київську науку» на московські землі, більшість московського духовенства, замість пробувати ознайомитись з досягненням цієї науки, стояло на становищі, що треба: «ожить, древнимъ духомъ — тѣмъ прекраснымъ духомъ,

прототипъ котораго дала намъ еще Кіевская Русь»⁶⁷, в час християнізації всіх земель східноєвропейського простору. А, коли до цього додати ще й те, що «населення тих земель Московської держави, які граничили з Татарами, було ще наскрізь поганське»⁶⁸, то таким чином духові представники «київської науки», які, з початком другої половини XVII ст. зібралися по різних видатніших осередках Московської держави, стояли не лише перед проблемою забезпечення Московської Церкви новою християнською літературою та перед konieczністю боротьби з московським старообрядництвом, але теж повинні були зайнятися поширенням основ християнської віри серед того населення, яке продовжувало дотримуватись старопоганських обрядів і вірувань. Тим більше, що й прогресивніше вище духовенство Московської Церкви, яке формально поставилось позитивно до насаджування «київської науки» на московських землях, не багато різнилося від підлеглих йому духових провідників московського суспільства, які й чути не хотіли про якісь новини, а тим самим і про «київську науку». Не зважаючи на те, що на Соборі в 1666 році «был решительно поставлен вопрос о борьбе со старообрядцами»⁶⁹, а тим самим і проти всіх тих духових представників московського суспільства, які виступали проти всякого прогресу і науки, більшість московського духовенства не переставала думати категоріями «Стоглавого Собору», на якому було рішено, «что рускіе мастера всѣхъ мѣсть и времянь должны писать иконы по образцу и по подобію и по существу и получшимъ образцамъ древнихъ живописцевъ»⁷⁰. Таким чином, з огляду на такі застарілі погляди московського духовенства, як також, з огляду на їхню майже повну безграмотність, культурно-релігійні інтереси цілої Московської держави поступово зосереджуються в руках представників «київської науки», які стають майже самотніми просвітителами московського суспільства. При чому, якщо взяти до уваги, що Москва була не лише політичним, але також і культурно-релігійним центром усіх земель Московської держави, а тим самим і постійним осідком московського патріархату, то, завербовані московськими правителями представники «київської науки», зосереджуються тут і звідти, з часом, поширюють свою культурно-релігійну діяльність на всі інші московські землі.

Не зважаючи на те, що московське духовенство ставилося якщо не ворожо, то щонайменше з великою розервою до всякого прогресу і науки, завдяки заходам московських правителів, вже з початком другої половини XVII ст., зустрічаємо велике число визначніших представників «київської науки» та різних фахівців не лише по різних значніших монастирях Московської держави та на царському дворі, але навіть і на дворі московського патріарха. Так то в 1653 р. киянин

⁶⁷ Розановъ В. В., Религія и культура. СПб., 1901, стор. 53.

⁶⁸ Milton J., *op. cit.*, p. 20.

⁶⁹ Гудзий Н. К., *op. cit.*, стор. 465.

⁷⁰ Покровский Н., *op. cit.* стор. 242.

старець Григорій, іконописець, розмальовує для патріярха Нікона сани для походу в Володимир. Під датами 1654—1655 згадується киянин Арсеній, киянин Ігнатій, який виконував обов'язки головного кухаря на патріяршому дворі, як також зразковий майстер мулярських робіт, старець Арсеній. В тому самому часі, царським указом вимагано з Києва для патріярха Печерського старця Антонія Ргулевського та інших визначніших різьбарів. Одначе, як виявилось, що Ргулевський вже два роки тому помер, то замість нього був висланий до Москви його учень старець Северин Зінкп'єв та його помічник Прокопій Остапів⁷¹. Звичайно, якщо взяти до уваги, що основні психічні прикмети московського народу характеристичні тим, що «русскій человекъ... лѣнивъ..., не промышленъ..., самъ ничего не выдумает, если ему не укажутъ..., самъ себѣ не хочетъ добра сдѣлать, если силою не будетъ принужденъ»⁷², то таким чином московське правління було примушене викликати з Києва не лише представників теоретичної науки, але також і представників різних практичних фахів та встановляти їх як інструкторів в різних ділянках життя Московської держави.

Так, у результаті заходів московського правління, вже з початком другої половини XVII ст. «и вне церкви, в дворцовом быту, при дворе и в дворцовом хозяйстве, украинцы... появились в большом числе. Это были, во-первых, представители разных прикладных знаний, искусств и ремесл: иконописцы, резчики, винокуры, садовники. В числе последних подвизались в царских садах виноградари и пчеловоды из южно-русских монахов. Затем, во дворце и в домах московской знати появились учителя из южно-русских ученых»⁷³, які займалися вихованням дітей видатніших представників московського суспільства. Та, безперечно, найважливішу роллю і в житті Московської Церкви, і в житті цілої Московської держави, відіграли ті представники «київського світу», які займалися розповсюдженням «київської науки» на московських землях. Зокрема, багато спричинилися до закріплення «київської науки» серед московського суспільства ті представники київського духового світу, які ставали виховниками дітей московських правителів та які виступали в ролі проповідників по значніших московських церквах. Тим більше, що живе слово, при незвичайно низькому духовому та інтелектуальному рівні московського суспільства, було найбільш реальною та найефективнішою зброєю в боротьбі з тією темнотою, яка огортала цілу Московську державу ще в другій половині XVII століття.

Першим видатнішим духовим представником «київської науки», який стояв на чолі культурно-релігійного руху в межах Московської

⁷¹ Харламповичъ К. В. Малороссійское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань, 1914. Т. I, стор. 251.

⁷² Соловьевъ С. М. Исторія Россіи съ древнѣйшихъ временъ. М., 1863. Т. XIII, стор. 197.

⁷³ Платонов С. Ф., *op. cit.*, стор. 134.

держави та вславився своїми проповідями серед московського суспільства, з початком другої половини XVII ст., був згадуваний уже Епіфаній Славинецький. Крім виконання обов'язків головного коректора московського печатного двора, який був одним з головних промоторів «київської науки» на московських землях, Епіфаній Славинецький, «во все же свое пребывание въ Москвѣ . . . былъ единственнымъ проповѣдникомъ, которому позволилъ Патріархъ Никонъ произносить съ церковной кафедры собственныя поученія, между тѣмъ какъ всѣхъ другихъ, посягавшихъ на это, весьма строго наказывалъ, повелѣвая читать въ церквахъ одни переводныя слова Св. Отцевъ»⁷⁴, які виготовлялися представниками «київської науки». Не менше вславився своїми оригінальними проповідями, серед московського суспільства також і другий визначніший представник «київської науки» — Симеон Полоцький. Його проповіді: «Обід душевний» та «Вечеря духовная», які вийшли друком, широко розповсюджувалися серед московського суспільства та користувалися незвичайно великою популярністю в межах Московської держави. Як пише російський історик Козловський, «еще царъ Алексѣй Михайловичъ сдѣлалъ Симеона Полоцкаго придворнымъ учителемъ; на этомъ посту О. Симеонъ сумѣлъ снискать себѣ уваженіе всѣхъ своихъ царственныхъ питомцевъ. Они сдѣлались всѣ приверженцами его мнѣній и надежными покровителями его самого и всей партіи, которую составили въ Москвѣ южно-руссіе (київські — Ф.Б.К.) ученые въ борьбѣ съ существующими порядками, и которая отъ враговъ своихъ получила названіе «латинумудрствующей»⁷⁵. Якщо взяти до уваги, що цар Теодор, брат його Іоан і сестра Софія всі були учнями Полоцького і були виховані в пролатинському дусі, який став тоді дуже популярним серед прогресивніших провідних верств московського суспільства⁷⁶, то, — це мало незвичайно велике значення для поширення та закріплення «київської науки» на московських землях. Тим більше, що, ці, значніші вихованці Києво-Могилянської Академії, виступаючи в ролі придворних учених, письменників та проповідників, як також виховників дітей московських правителів, стояли водночас на чолі «київської науки» й усього культурно-релігійного руху в межах Московської держави. При чому, треба зазначити, крім Епіфанія Славинецького та Симеона Полоцького, немало спричинився також до поширення духових впливів Києва на Московщину та до закріплення «київської науки» на московських землях, Сильвестер Медведєв, який, після смерті свого учителя, Симеона Полоцького, зайняв його місце на царському дворі та виступав в ролі придворного ученого і поета. Захоплюючись пролатинським духом, що його ширили вихованці Києво-Могилянської Академії і на царському дворі і серед провідних кіл московського суспільства, московські правителі, зосереджуючи київських

⁷⁴ Булгаковъ М., *op. cit.*, стор. 34.

⁷⁵ Козловскій И., *op. cit.*, кн. II, стор. 12.

⁷⁶ Знаменскій П., *op. cit.*, стор. 305.

учених на московському печатному дворі та по значніших монастирях Московської держави, роблять всі можливі заходи, щоб поступово обсаджувати значніші церкви своєї столиці духовними представниками «київської науки», які з церковних проповідниць могли б успішніше вести боротьбу з московською темнотою та впливати на вироблення нового світогляду серед відсталого московського суспільства.

Як стверджує російський дослідник Ейнгорн, завдяки заходам прогресивніших представників московського суспільства та московського правління, в 1667 р. александрійський патріарх Паїсій, антиохійський Макарій та московський Йоасаф видали навіть спеціальну грамоту, «котою разрѣшалось имѣть при . . . московской церкви св. Іоанна Богослова . . . ученаго священника . . . знающаго кievское пѣніе, уміющаго приносить проповѣди и учитъ риторскому ученію». В результаті цих заходів, вихованець Києво-Могилянської Академії, протопіп Шматковський в 1669 р. «назначенъ былъ священникомъ при московской церкви св. Іоанна Богослова, что въ Бронной слободѣ»⁷⁷.

Як високо цінувалися вихованці київських чернечих монастирів та представники київського «духового світу» серед провідних кіл московського суспільства в другій половині XVII ст., можна бачити вже хоч би з того, що чернець Києво-Межигірського монастиря, Йоаким Савелов, добре ознайомлений з досягненнями «київської науки», «былъ возведенъ . . . 26 іюля 1674 года . . . на Всероссійській патріаршій престолъ»⁷⁸. Також, не без впливу московського правління та патріарха Йоакима, який незвичайно високо цинив представників київського «духового світу», був покликаний на становище вищих ієрархів Московської Церкви і другий представник київського чернецтва, — вихованець Києво-Могилянської Академії, Павло Муравський. В 1679 році він був назначений на архієпископа коломенського, в 1679 р. найменованій на архієпископа суздальського, а в 1683 р. був назначений на митрополита рязанського і на цьому становищі перебував аж до своєї смерті⁷⁹. При чому, треба зазначити, що часи урядування московського патріарха Йоакима характеристичні не лише обсаджуванням визначніших становищ Московської Церкви представниками київського «духового світу» та представниками «київської науки», але також і тим, що стара Київська митрополія переходить під зверхність Московського патріархату. Хоч представники київського «духового світу», займаючи високі становища в межах Московського патріархату, дуже радо служили культурно-релігійним інтересам Московської Церкви та виконували місійну працю серед московського суспільства, все таки вони не мали найменшого бажання зрікатися своєї історично-традиційної ієрархічної залежності від Царгородського патріархату. Це непохитне становище духових представників «київського світу»

⁷⁷ Эйнгорнъ В., *op. cit.* Т. I-II, стор. 543-4.

⁷⁸ Барсуковъ А. П. Всероссійській патріархъ Іоакимъ Савеловъ. ЧОДП. СПб., 1891, кн. 83, стор. 9.

⁷⁹ Jablonowski A. Akademia Kijowsko-Mohilanska. Kraków, 1899-1900, стор. 154-55.

щодо їхнього зв'язку з Царгородським патріархатом, як і намагання самостійно порядкувати всіми церковними справами в межах старої Київської митрополії найкраще характеризують такі факти: поставлення р. 1655 на ігумена Києво-Михайлівського монастиря Феодосія Сафоновича, поставлення на Чернігівську катедру р. 1657 єпископа Лазаря Барановича і врешті, обрання, представниками «духовного і мирного чину», Діонісія Балабана на Київську митрополічну катедру, без повідомлення і участі в цій справі московського патріарха⁸⁰. Що більше, коли московське правління запротестувало проти таких самовільних дій Київської митрополії, то новообраний київський митрополит Діонісій Балабан заявив: отъ начала св. крещенія кїевскіе митрополиты, одинъ по другомъ, принимали благословеніе отъ святѣйшихъ патріарховъ константинопольскихъ, и онъ, Діонісій, безъ повелѣнія и благословенія константинопольского патріарха, не смѣеть принять благословеніе и поставиться на кїевскую митрополію отъ святѣйшаго Никона»⁸¹, тобто московського патріарха. Звичайно, якщо взяти до уваги, що Україна, на підставі Переяславського договору з 1654 р., уважалася цілком незалежною від Москви державою⁸² і була тільки під політичною зверхністю московських царів, то таким чином і Московський патріархат не міг мати ніякого правного відношення до старої Київської митрополії, а тим самим і втручатися в її внутрішні справи. Однак, тому, що ця ієрархічна залежність київських духовних провідників від царгородського патріархату йшла в розріз із церковно-політичними інтересами Московської держави, то московське правління не припиняє усіх можливих заходів, щоб стару Київську митрополію, за всяку ціну, поставити в залежність від Московського патріархату. Оскільки цього неможливо було добитися в прямий спосіб та дорогою церковного правопорядку, московське правління намагається полагодити цю незвичайно важливу справу дорогою фальшування оригінального «Переяславського договору» та різного роду підкупством. І так, коли в дійсних статтях гетьмана Богдана Хмельницького з березня 1654 р. про залежність старої Київської митрополії від Московського патріархату ще не було ніякої мови⁸³, так вже у новому договорі з 27 жовтня 1659 р., між Юрієм Хмельницьким та Москвою, московське правління подбало про те, щоб вставити окрему статтю про церковне об'єднання між Україною та Москвою, яка звучала: «А митрополиту Кїевському, також і іншим духовним Малої Росії, бути під благословенням святішого патріарха московського і всея Великої і Малої і Білої Росії; а в права духовні святіший патріарх вступати не буде». Настільки важливою була справа підпорядкування старої Київської митрополії Московському патріархові, можна вже бачити хоч би з того, що протопіп ніженський Филімоно-

⁸⁰ *Власовський І.*, *op. cit.*, Т. II, стор. 308.

⁸¹ *Макарий.*, *op. cit.*, Т. XII, стор. 545.

⁸² *Яковлів А.*, *op. cit.*, стор. 69.

⁸³ *Грушевський М.*, *op. cit.*, Т. IX, стор. 853.

вич, який уважався репрезентантом українського духовенства, під час устійнювання цього нового договору, «за цю важливу для Москви прислугу дістав щедру нагороду: соболів на 500 рублів і 500 золотих червоних»⁸⁴. Звичайно, усвідомляючи собі, що без рішення Царгородського патріархату та повної згоди більшості духових представників старої Київської митрополії дійсне підчинення Української Церкви Московському патріархатові перевести в життя було неможливо, то московське правління водночас з фальшуванням оригінальних статей «Переяславського договору», звертається до Східних патріархів, зокрема «къ святѣйшему Паисію, папѣ и патріарху александрійскому и судіи вселенныя съ просьбою написать въ Кіевъ и склонити малоросійское духовенство къ послушанію московскому святителю»⁸⁵. Якщо взяти до уваги, що «патріярхъ Паисій, пребывая, по возвращеніи изъ Москвы въ Молдавіи . . . , поддерживалъ постоянныя сношенія и съ гетьманомъ Хмельницкимъ и московскимъ правительствомъ, всячески склоняя обѣ стороны къ союзу»⁸⁶, то, безперечно, він робив всі можливі заходи, щоб також і вище духовенство старої Київської митрополії приєднати на сторону Москви та прихилити до цього союзу. Таким чином, під впливом церковно-політичних потягнень московського правління, як також, в результаті заходів патріарха Паїсія, активується промосковська партія⁸⁷ серед представників українського духовенства, яка починає змагати до об'єднання Української Церкви з Московською та підготовляти відповідний ґрунт для переходу Київської митрополії під зверхність московського патріархату. Щоб посилити промосковські настрої серед представників українського духовенства, а разом з тим і прискорити процес переходу старої Київської митрополії під зверхність Московського патріархату, московське правління всупереч всякому церковному право-порядкові, вже 4 травня 1661 р. примушує блюстителя московського патріаршого престолу Пітирима висвятити ніженського протопопа Максима Филимоновича на єпископа Мстиславського і назначає його блюстителем Київської митрополії⁸⁸. Хоч — це самовільне і незаконне потягнення московського правління й викликало велике обурення і серед представників вищого духовенства Київської митрополії і в Царгороді і хоч царгородський патріарх Діонісій III кинув анатему на Филимоновича⁸⁹, то однак — це не зупинило Москву, в її дальших далекойдучих церковно-політичних прямуваннях. Не зважаючи на те, що вище духовенство Київської митрополії на чолі з Лазарем Барановичем, під час Собору в 1666 р., наглядно продемонструвало, що воно залежить безпосередньо від Константинопольського патріарха, як і на те, що йо-

⁸⁴ Власовський І., *op. cit.* Т. II, стор. 309.

⁸⁵ Эйгорнъ В., *op. cit.* Т. I-II, стор. 600.

⁸⁶ Каптеревъ Н., *op. cit.* Т. XV, стор. 160.

⁸⁷ Лужницький Гр. Українська Церква між Сходом і Заходом. Філадельфія, 1954, стор. 376.

⁸⁸ Власовський І., *op. cit.* Т. II, стор. 314.

⁸⁹ Лужницький Гр., *op. cit.*, стор. 386.

го представники дали до зрозуміння, що патріярхи Макарій і Паїсій не мають ніякого права вмішуватися в єпархію константинопольського патріярха⁹⁰, московське правління не припиняє усіх можливих заходів, щоб добитися підчинення старої Київської митрополії під безпосередню зверхність Московського патріярхату. Зрештою, вже самий той факт, що московське правління носилося з думкою про утворення в межах Московського самодержавія чотирьох патріярхів, з папою Никоном на чолі⁹¹, вказує, безперечно, на те, що Москва, вважаючи себе «правним» спадкоємцем не лише «II-го», але й «I-го Риму», не мала найменшого бажання рахуватися у своїх далекосяглих церковно-політичних прямуваннях з історично-традиційним церковним правопорядком. Користаючи з тісної співпраці Східніх патріярхів, зокрема Єрусалимських, які немало допомогли їм у справі відкриття окремого патріярхату на московських землях, московські правителі, своїми традиційними політичними інтригами та різного роду підкупствами добиваються також і підчинення Київської митрополії московському «насилно» створеному патріярхатові. Як, всупереч всякому церковному правопорядкові, московське правління назначило колишнього ніженського протопопа Максима Филимоновича блюстителем Київської митрополії в той час, коли вона мала свого правного митрополита, так само, без порозуміння з Царгородом, московське правительство примусило патріярха Йоакима висвятити єпископа Гедедона Святополка-Четвертинського в 1685 р. на Київського митрополита⁹² і таким чином довершило формального підчинення старої Київської митрополії Московському патріярхатові. Звичайно, якщо взяти до уваги, що «патріярхъ Доситей... почти сорокъ лѣтъ находился въ постоянныхъ непрерывныхъ сношеніяхъ съ Россіей, принимая самое живое и дѣятельное участіе въ ея церковной, государственной и общественной жизни»⁹³, то можна твердити, що і в справі підчинення Київської митрополії московському патріярхатові він відіграв велику роль. Хоч, як зазначає проф. О. Оглоблин, підчинення Київської митрополії Московському патріярхатові 1685—1686 не було нічим іншим, як «суто політичним актом», бо «церковне життя України аж до другої половини XVIII століття зберігало свою внутрішню автономію»⁹⁴, все таки — цим незвичайно важливим політичним актом, московське правління не тільки усувало з історичної сцени одного з найбільш небезпечних конкурентів на шляху до реалізації своїх далекосяглих церковно-політичних плянів, але також улегшувало собі вербування духовних представників «київської науки» для ширшого розгорнення культурно-релігійної праці серед відсталого московського суспільства. Як дивилося московське правління на справу об'єднання Української

⁹⁰ Эйнгорнь В., *op. cit.*, кн. III, стор. 389-90.

⁹¹ Полонська-Василенко Н. Теорія III Риму в Росії протягом XVIII та XIX сторіч., Мюнхен, 1952, стор. 10.

⁹² Власовський І., *op. cit.* Т. II, стор. 336.

⁹³ Каптеревъ Н., *op. cit.* Т. XV, стор. 355-356.

⁹⁴ Лужницький Гр., *op. cit.*, стор. 664. прим. 314.

Церкви з Московською, а тим самим і на українсько-московські взаємини, характеризують найкраще додаткові статті т. зв. «Коломацької Угоди» з 1687 р., в яких виразно говориться, що «народ Малоросійський всякими мѣрами и способы с Великоросійским народом соединять и в нерозорваное и крѣпкое согласіе приводитъ супружеством и иным поведением, чтобъ было под одною ихъ царскаго пресвѣтлаго величества державою обще, яко единой Християнской вѣры», а головню, щоб «вольной переход жителем из Малоросійскихъ городов в Великоросійскіе города имѣти»⁹⁵. Звичайно, якщо взяти до уваги, що не лише «духовенство Южной Россіи было образованнѣе Великорусскаго», але також і простий народ Гетьманської України «въ дѣлѣ образованія и утонченности нравовъ» мав «преимущество»⁹⁶ над народом великоруським, то, безперечно, зближення українського народу з московським мало незвичайно велике значення і для життєвих інтересів Московської держави і для культурно-релігійного відродження Московської Церкви.

Зокрема, формальне підчинення старої Київської митрополії під безпосередню зверхність Московського патріархату мало незвичайно велике значення для розвитку культурно-релігійного життя московського суспільства. Немає найменшого сумніву в тому, що високоосвіченість духових представників Київської митрополії та культурна витонченість українського народу були тими найголовнішими чинниками, які спонукали московське правління поробити всі можливі заходи, щоб об'єднати Українську Церкву з Московською, а разом з цим, якнайтісніше зв'язати життєві та культурно-релігійні інтереси українського народу з московськими в одну нерозривну цілість.

Однак, треба підкреслити, що інакше дивилося на затіснення українсько-московських взаємин московське правління, а зовсім інакше відстале московське духовенство, не говорячи вже про ширший загаль примітивного московського суспільства, яке взагалі не усвідомляло собі далекосяглих церковно-політичних прямувань свого правління. Коли московські правителі вбачали в об'єднанні Української Церкви з Московською та в зближенні українського народу з московським одинокую реальну можливість вирвати Московську державу з страшної темноти та наблизити її до рівня культурного світу, то більшість московського духовенства, а разом з ним і більшість московського суспільства поставились цілком ворожо до цієї акції, зокрема, проти насадження «київської науки» на московських землях. Відколи московське правління почало дивитися на представників українського народу, а зокрема на високоосвічених представників «київської науки», як на правдивих носіїв культурно-релігійних традицій та як на незаступних просвітителів московського народу, відтоді не лише більшість московського суспільства, але також і більшість москов-

⁹⁵ Оглоблин О., Гетьман І. Мазепа та його доба. Нью Йорк, 1960., стор. 33.

⁹⁶ Руценьскій Л., *op. cit.*, кн. III. ст. 177.

ського майже безграмотного духовенства стала дивитися на них, як на віроломних еретиків та богопротивних «мудрствующих». Звичайно — це привело до того, що, з моментом появи представників «київської науки» на московських землях, вже на початку другої половини XVII ст., і московське духовенство, і ціле московське суспільство розділилися на два протилежні ворожі табори: «прогресивний» та «старообрядницький», які, з цього часу, стали себе взаємно поборювати. Врештовуючи те, що більшість московського духовенства, яке стояло на чолі московського суспільства, була майже повністю безграмотна, то таким чином не лише все московське суспільство, але також і значна більшість московського духовенства опинилася по стороні московського старообрядництва. При чому, замикаючись в колі свого безпросвітнього невіжества та виступаючи в обороні «чистоти» свого православія, московські старообрядці не тільки виступали проти всякого прогресу в цивілізації, а тим самим і проти високопоставленої «київської науки», але також і проти своїх правителів, які намагалися вирвати Московську державу з її довговікової відсталости.

Якщо взяти до уваги, що із затіснюванням українсько-московських взаємин збільшувались переходи представників українського суспільства, а зокрема «київської науки», на московський бік, що спричинювалося до посилення культурно-релігійної праці серед московського суспільства, то таким чином «чѣмъ силѣнѣе и явственнѣе обозначались и распространялись стремлѣнія къ научному знанію, тѣмъ жесточѣе возставало противъ этихъ стремлѣній круговое слѣпое невѣжество старыхъ церковниковъ и начетчиковъ»⁹⁷. Московське правління, хоч і не припиняло заходів для пересаджування «київської науки» на московські землі, і для ознайомлення московського суспільства з основними здобутками людської культури, одначе, з огляду на великий зріст невдоволення серед ширшого загалу, а зокрема, зростаючого в силу московського старообрядництва, було примушене підходити до цієї незвичайно делікатної справи дуже обережно.

Одначе й цей, навіть і дуже поміркований підхід московського правління до справи поступового насаджування основ й елементів «київської науки» на московських землях, з часом, так посилив реакцію серед ширшого московського загалу, а зокрема московських старообрядців, що в 1682 р., після смерти царя Федора Алексієвича, вони відкрито виступили проти впровадження всяких новостей, а тим самим і проти насаджування «київської науки» та домагалися «відновлення старої віри»...

Користаючи з хвилевих заворушень, які піднялися в Москві у зв'язку з перебранням влади в Московській державі царівною Софією, з огляду на малолітність правних престолонаслідників — Івана та Петра, «раскольники, называемые Капитони, подняли новый мятеж»

⁹⁷ *Забѣлннъ И. Я. Первое водвореніе въ Москвѣ Греколатинской и общей Европейской науки.* ЧОИДР. Москва, 1886 кн. IV. стор. 2.

і «стали убѣждать простой народъ, что церковь осквернена нововведеніями и что надо восстановить старую вѣру. Невежественная чернь легко склонялась на ихъ сторону», тим більше, що «раскольникамъ покровительствовалъ начальникъ стрѣлецкаго приказа, князь Иванъ Хованскій... Кто осмѣливался противорѣчить, того били. Коноводами были — разстриженный попъ Никита Пустосвятъ и 5 чернецовъ — бродягъ со множествомъ всякаго полу сброда. Хованскій, называвшійся отцомъ стрѣлецкимъ, способствовалъ раскольникамъ». Маючи намір «перебить все духовенство.. они подали челобитную, чтобы имъ дозволили состязаться о вѣрѣ съ патриархомъ у Лобнаго Мѣста... 3-го іюля Хованскій съ нѣкоторыми раскольниками пришель въ Крестовую Палату къ патриарху и сказалъ, что государи указали ему идти на Лобное Мѣсто для состязанія о вѣрѣ... Между тѣмъ раскольники съ иконами, книгами и зажженными свѣчами отправились изъ Титова стрѣлецкаго приказа на площадь, что за Архангельскою церковью и здѣсь разставили аналои на возвышеніяхъ и стали учить народъ». Коли «патріархъ отказался идти безъ государей», лише «послалъ Спасскаго протопопа съ увѣщаніемъ», тоді Хованскій, знаючи про всі заміри розкольників, зовсім відкрито сказав, «что, если цари будутъ при патриархѣ, то имъ не быть живыми. Хованскій повторилъ свое предостереженіе» також і «при всѣхъ боярахъ». При чому, коли Софія стала настоювати на тому, «что она идетъ в Грановитую Палату вмѣсте съ патриархомъ, тогда Хованскій обратился къ боярамъ, прося ихъ уговорить царевну, говоря, что въ противномъ случаи недавнія убійства возобновятся».⁹⁸

Хоч — цей відкритий виступ московських старообрядців і закінчився великою поразкою: «преводители раскольниковъ были перехвачены, Никитѣ отрубили голову, другихъ заточили, и послѣдователи ихъ разбѣжались въ разныя страны»⁹⁹, все ж таки це примусило московських правителів рахуватися з старообрядницьким рухом, який, маючи підтримку деяких представників самого ж московського правління, охоплював ширший загал відсталого московського суспільства. Та, не зважаючи на те, що представники «київської науки», які стояли на чолі культурно-релігійного руху в межах Московської держави, після 1682 р., «громко провозгласили», що «главной причиной раскола невежество раскольниковъ»¹⁰⁰, московське правління, для внутрішнього спокою, було примушене на деякий час припинити дальший процес насаджування «київської науки» на московських землях...

В результаті, представники «київської науки» починають покидати московські землі, і таким чином, знову, на деякий час, «Москва лишилась послѣ этого самага главного источника своего духовнаго прос-

⁹⁸ Козловскій И., *op. cit.*, кн. V. стор. 115-16.

⁹⁹ Ssolowjew S. Die Regierung Peters des Grossen. 1682—1725. Herausgegeben von Dr. Wilh. Körner. (Текст російський). Sonderhausen, 1891. стор. 10.

¹⁰⁰ Ключевскій В. О. Западное вліяніе въ Россіи XVII в. (Вопросы философіи и психологіи). Москва, 1897. стор. 800.

в'ящення»¹⁰¹, яке — ці високоосвічені вихованці Києво-Могилянської Академії, широко розповсюджували серед московського суспільства. При чому, в цих протилежних потягненнях московського правління, немалою роллю відіграв, крім прихильників московського старообрядництва, теж і єрусалимський патріярх Доситей, який, виступаючи проти латинських впливів¹⁰², що їх вносили в життя Московської Церкви вихованці Києво-Могилянської Академії, виступав водночас і проти представників «київської науки», які стояли на чолі культурно-релігійного руху в межах Московської держави і були головними носіями прозахідного, а тим самим і пролатинського духу серед московського суспільства. Першою жертвою цих протилатинських настроїв, під кінець панування Софії, падає Сильвестер Медведєв, який, виступаючи в ролі придворного ученого та займаючи становище головного ко-ректора московського печатного двора, стояв водночас на чолі представників «київської науки» на московських землях. Не зважаючи на підтримку московського правління, а зокрема Софії, яка, вихована в пролатинському дусі, була гарячою покровителькою представників «київської науки», «по злобі патріярха... вь 1688 году... Медвѣдєвъ былъ устранєнъ отъ должности справщика при печатномъ дворѣ», і «на его мѣсто былъ назначєнъ ієромонахъ Темотей»¹⁰³. Звичайно, коли взяти до уваги, що московський печатний двір, був протягом майже цілої другої половини XVII ст. одним з головних осередків культурно-релігійного руху в межах Московської держави, то, безперечно, усунення Медведєва з цього незвичайно важливого і відповідального становища, було великим ударом також і для більшості представників «київської науки», які гуртувались навколо цієї установи.

В такій ситуації, серед повної роздвоєности та завзятої внутрішньої боротьби між представниками московського старообрядництва та прихильниками культурно-релігійного відродження, в 1689 р. молодий царевич Петро Олексієвич, усунувши сестру Софію, перебирає царський престіл в свої руки¹⁰⁴ і стає самодержцем цілої Московської держави. Хоч Петро I, своїми духовими прикметами, мало що відрізнявся від своїх попередників, все таки, коли вони, в своїх церковно-політичних прямуваннях, орієнтувалися головню на Схід, тоді він, майже повністю звертається на Захід і таким чином не тільки вириває Московську державу з її довговікового застою та включає її в коло європейських культурних народів, але також забезпечує її політичні та культурно-релігійні інтереси на будуче. Хоч, в самих початках свого панування, з огляду на завзяту боротьбу між представниками московського старообрядництва та прихильниками культурно-релігійного відродження, під час вибору нового московського патріярха в 1690 р.,

¹⁰¹ Знаменскій П., *op. cit.*, стор. 309.

¹⁰² *Ibidem*, стор. 306.

¹⁰³ Козловскій И., *op. cit.*, кн. V. стор. 25.

¹⁰⁴ Дорошенко Д., *op. cit.* Т. I. стор. 127.

«Петръ уступилъ старой партіи, и Адріянь былъ поставленъ въ патриархи»¹⁰⁵, одначе, з часом, маючи намір наблизити Московську державу до культурного світу, він повністю схиляється в бік Заходу, а тим самим і на бік «київської науки», яка могла бути самотнім найреальнішим та незалежним знаряддям в його далекосяглих церковно-політичних плянах.

Наділений з природи незвичайно великою життєвою снагою та політичною далекозорістю, Петро I не тільки робить всі можливі заходи, щоб ближче ознайомитись з основними здобутками тодішньої цивілізації, але також, щоб засвоїти ці надбання і перенести їх в межі його великопростірного царства. Коли «до конца XVII в. . . поѣздки русскихъ людей за границу были, впрочемъ . . . , рѣдкимъ и исключительнымъ явленіемъ», з уваги на те, що вони, «узнавъ тамошнихъ государствъ вѣру и обычаи и вольность благую, начали бы свою вѣру отмѣнять и приставать къ другимъ, и о возвращеніи къ домамъ своимъ и къ сородичамъ никакого бы попеченія не имѣли и не мыслили»¹⁰⁶, так, за часів панування Петра I, не зважаючи на цю традиційну замкненість, не тільки посилюється контакт із зовнішнім світом через різномодні посольства, але й сам Петро I вибирається в різні краї західної Європи, щоб особисто приглянутися до життя культурних народів та ознайомитися з їх досягненнями. Передавши правління цілої Московської держави в руки своїх найближчих та найбільш довірених співробітників, він сам, з численним посольством, яке складалося головню з московських боярів та прогресивніших вищих урядовців, виїжджає в західну Європу. Вирушивши з Москви в березні 1697 року, по дорозі вони відвідують Ригу, побувають на дворах герцога Курляндського та курфюрста Бранденбурзького і, на кінець, добиваються до Голляндії. Приїхавши в Голляндію, Петро поселився в містечку Сардам, де, під іменем Петра Михайлова, записався корабельним столярем. Пробувши один тиждень в Сардамі, Петро переїхав в Амстердам, де чотири місяці працював у корабельні Ост-Індської компанії разом із своїми товаришами, добровольцями московського посольства. Для удосконалення в корабельнім будівництві, Петро у січні 1698 р. поїхав в Англію, де більше ніж два місяці вивчав кораблебудівельне мистецтво в місті Денфорд, і прийняв на московську службу до 60 різних учених і майстрів, а моряків набрав переважно в Голляндії. У квітні Петро виїхав із Англії назад у Голляндію, і звіттам поїхав до Відня; але на вістку про стрілецький бунт вернувся чимскорше до Москви¹⁰⁷. Якщо приглядатися до дальшого розвитку подій в межах Московської держави за панування Петра I, то можна прийти до незаперечного висновку, що це однорічне перебування Петра I по різних країнах західної Європи не тільки що, раз назавжди, прикувало його увагу до західних культурних досягнень, але також, дуже

¹⁰⁵ Ssolowjew S., op. cit. p. 27.

¹⁰⁶ Миллюковъ П., op. cit. кн. III. стор. 103. (Изд. II-ое. 1903).

¹⁰⁷ Ssolowjew S., op. cit., p. 36.

багато вплинуло на те, що він, вернувшись до Москви, вже рішуче починає здійснювати основні реформи і в житті цілої Московської держави і в житті Московської Церкви.

Тому, що життєві інтереси московського суспільства, а тим самим і цілої Московської держави, тісно зв'язалися, впродовж століть, з Церквою, на чолі якої стояло відстале московське духовенство, то Петро I, береться найперше до переведення конечних реформ в житті Московської Церкви, яка повинна була стати головною опорою його дальших реформаційних заходів також і в житті цілої Московської держави. Занепокоєний ретроградністю московського духовенства, Петро I-ий вже в жовтні 1698 року, у своїй розмові з патріархом звернувшись, як стверджує російський дослідник Устрялов, увагу, що «ставляються у нас священники малограмотные, святыхъ таинствъ неразумѣющіе» і що «надобно ихъ учить, чтобы они могли вразумлять православный народъ въ истинахъ христiанскихъ... Для того хотябы въ Кіевъ послать нѣскольکو десятковъ въ тамошнія школы для обученія»¹⁰⁸.

Одначе, коли взяти до уваги, що патріарх Адріян був гарячим прихильником московського старообрядництва і стояв на становищі, «что бритье бороды есть богомерзкая ересь»¹⁰⁹, то, тим самим він був завзятим противником і реформ Петра I, і «київської науки», яка, проіннята прозахіднім духом, була для більшості московського духовенства еретичною. Для Петра I-го не було іншого виходу, як тільки звернутися безпосередньо до представників «київської науки» та завербувати їх до тісної співпраці в своїх далекосяглих церковно-політичних прямуваннях. Усвідомляючи собі, що високопоставлена «київська наука» може стати одним найреальнішим знаряддям в боротьбі з темнотою та може підняти Московську державу з її довговікового застою, Петро I-ий, не зважаючи на реакцію духових представників московського суспільства, вже з початком XVIII ст., намагається поступово видвигати високоосвічене українське духовенство на визначніші становища Московської Церкви¹¹⁰. Хоч, завдяки заходам московського правління, вже в другій половині XVII ст., були деякі представники «київської науки» в рядах вищих ієрархів Московської Церкви, одначе — це були тільки незначні винятки. Натомість, з початком першої половини XVIII ст., процес поступового видвигання представників «київської науки» на вищі ієрархічні становища посилюється до тієї міри, що всі життєві та культурно-релігійні інтереси Московської Церкви, зосереджуються, майже виключно, в їхніх руках. Першим визначнішим представником «київської науки», який опинився в рядах вищої ієрархії Московської Церкви за часів пану-

¹⁰⁸ Устряловъ Н. Исторія царствованія Петра Великого. СПб., 1858. Т. III, стор. 355-6.

¹⁰⁹ Ssolowjew S., op. cit. p. 27.

¹¹⁰ Zernov N. Peter the Great and the Establishment of the Russian Church. The Church Quarterly Review, January-March. London 1938. vol. IXXV. p. 280.

вання Петра I-го, був вихованець і професор Києво-Могилянської Академії — Степан Яворський. Висланий в 1700 р. Київським митрополитом Варлаамом Ясинським до Москви, Степан Яворський, «впрочемъ противъ желанія его», був задержаний Петром I-им і 7 квітня того самого року був назначений Рязанським митрополитом. Вслід за тим, Московський цар звернувся до Києва з вимогою прислати до Москви ще шістьох архимандритів або ігуменів, «въ наукахъ благоискусныхъ, къ проповѣданію слова Божія способныхъ и архіерейскаго сана достойныхъ»¹¹¹. З чого видно, що Петро I-ий, рішився передати керівництво Московської Церкви майже повністю високоосвіченому київському духовенству, зокрема, визначнішим вихованцям Києво-Могилянської Академії. Як високо цинив Петро I-ий Яворського, цього незвичайно високоосвіченого представника «київської науки», можна бачити хоч би з того, що «когда послѣдній Россійскій Патріархъ Адріянь, Октября 9 дня, въ Москвѣ скончался, то Великій государь... далъ... указъ вѣдать Патріаршія должности Рязанскому митрополиту Стефану Яворскому, найменувавъ его блюстителемъ Патріаршаго престола»¹¹², а коли в 1721 р. Московський патріархат було замінено Святішим Синодом, то Яворський став його першим президентом¹¹³. Можна думати, що під впливом Степана Яворського був назначений на становище вищого ієрарха Московської Церкви також і другий визначніший представник «київської науки», а саме, Дмитро Туптало, якого Московська Церква, з огляду на його особливі заслуги, зокрема, в боротьбі з старообрядництвом, визнала своїм святим. «Въ 1701 году Петръ I. призвалъ» — як стверджує історик Греч — св. Димитрія «въ Москву, и пожаловалъ въ санъ Тобольскаго и Сибирскаго Митрополита, но Димитрій, опасаясь сурового климата своей Епархіи», остався «въ Москвѣ. Въ 1702 году, вступилъ онъ въ должность Митрополита Ростовскаго и Ярославскаго, и съ того» часу «жилъ въ Ростовѣ»¹¹⁴, присвячуючи всю свою енергію головно боротьбі з московським старообрядницьким рухом.

Натомість, на місце св. Димитрія, першим Тобольським і Сибірським митрополитом, був назначений в 1702 р. з вихованців Києво-Могилянської Академії Філотей Лещинський, який, знову, в 1703 р. викликав з Києва, «ради управління церковнаго и школьнаго наученія», цілий ряд «всякихъ чиновъ людей»¹¹⁵. Завдяки широкорозгорненій культурно-релігійній праці митрополита Філотея та інших високоосвічених представників «київської науки» серед місцевого населення, «обращено было къ истинной вѣрѣ множество инородцевъ, язычниковъ и Мухамеданъ, и построено для нихъ 37 церквей»¹¹⁶. Так само, еромонах Києво-Печерської Лаври — Юстин Базилевич, з почат-

¹¹¹ Устрялов Н., *op. cit.* стор. 358.

¹¹² Голиковъ И. И., Дѣянія Петра Великаго, мудраго преобразователя Россіи. Москва, 1837. Т. II, стор. 386.

¹¹³ Mirtschik I., *Geschichte der Ukrainischen Kultur*. München, 1957. p. 157.

¹¹⁴ Гречъ Н., *op. cit.* стор. 103.

¹¹⁵ Харламовичъ К., *op. cit.* Т. I. стор. 729.

ку, був назначений єпископом Курським, а 23 січня 1704 р. став Курським і Білгородським митрополитом¹¹⁷. В 1705 р. число представників «київської науки», в рядах вищих ієрархів Московської Церкви, знову побільшується двома вихованцями Києво-Могилянської Академії, які, з огляду на свою високоосвіченість, стають московськими архиєреями. При чому, перший з них, а саме — Сильвестер Крайський, з початку, був назначений архиєпископом Архангельським, а в 1707 р. найменованій на митрополита Смоленського, натомість, другий — Антоній Одинович стає архиєпископом Коломенським¹¹⁸. Як широко розгорталися реформаційні заходи Петра I-го і в житті Московської Церкви, і в житті цілої Московської держави вже з самого початку XVIII ст., можна бачити хоч би з того, що, водночас із видвиگانням визначніших вихованців Києво-Могилянської Академії на вищі ієрархічні становища Московської Церкви, московське правління вже в 1701 р. звертається до Київського митрополита Варлаама Ясинського, «чтобы онъ не возбранялъ . . . доступа въ свою академію»¹¹⁹ тим представникам московського суспільства, які прибудуть до Києва, щоб безпосередньо засвоїти основи «київської науки» . . .

Як багато знайшлося охочих серед московського суспільства, які побували в Києві, з бажанням ближче ознайомитися з «київською наукою», нам не відомо. Одначе, про те, що були й самі родовиті Москвичі, які виховувалися в Києво-Могилянській Академії протягом першої половини XVIII ст., немає найменшого сумніву. Вже на підставі того, що Петро I-ий в 1700 р. відпустив свого стольника Конона Зотова «для наукъ свободныхъ въ Академію въ Кіевъ»¹²⁰, можемо зробити висновок, що мусіли бути й інші прогресивніші представники московського суспільства, які познайомилися з надбаннями «київської науки» не лише за посередництвом тих вихованців Києво-Могилянської Академії, що розгортали свою культурно-релігійну діяльність на московських землях, але також і безпосередньо — в Києві. Зрештою, коли взяти до уваги, що на початку XVIII ст. число вихованців Києво-Могилянської Академії доходило до 2000 студентів¹²¹, то, можна думати, що московське правління воліло продовжувати вербувати тих високоосвічених представників «київської науки», які спроможні були служити культурно-релігійним інтересам не лише самої старої Київської митрополії, але також і цілої Московської держави, як чекати на довготривалу підготовку родовитих москвичів, яких і так треба було примусом спонукувати до науки. Як багато було передових пред-

¹¹⁶ Крупенинъ А., Краткій историческій очеркъ заселенія и цивилизаціи Пермскага Края. Пермскій Сборникъ. Москва, 1959, кн. I. стор. 29.

¹¹⁷ Строевъ П. Списки ієрарховъ и настоятелей монастырей російскія церкви. Изданіе археографической комисіи. СПб., 1877, стор. 633.

¹¹⁸ Jablonowski A., op. cit. стор. 155.

¹¹⁹ Знаменскій П., Духовныя школы въ Россіи до реформы 1808 года. Казань, 1881. стор. 9.

¹²⁰ Харламповичъ К., op. cit. Т. I. стор. 411.

¹²¹ Кирпичуку В., Hetman Mazepa und seine Zeit. Leipzig, 1942. p. 87.

ставників «київської науки», які вже з самим початком першої половини XVIII ст., опинилися на московських землях і які брали живу участь в переведенні реформ Петра I-ого та стояли на чолі культурно-релігійного руху в межах Московської держави, можна бачити хоч би з того, що в самій Москві, між 1702 та 1705 р., згуртувалося більше як 35 високоосвічених київських ченців¹²², головно, вихованців Києво-Могилянської Академії. Цей масовий перехід визначніших представників «київської науки» на московські землі, безперечно, ще більше посилюється, коли, у зв'язку з українсько-московською боротьбою, після страшної «Полтавської розправи», більшість земель Української держави, разом з Києвом, опиняється під безпосередньою зверхністю Москви.

Ми вже згадували про те, що невідрадли обставини, серед яких перебував український народ з початком другої половини XVII ст., привели до того, що Богдан Хмельницький, тодішній Гетьман України, був примушений встановити союз з Москвою, на підставі якого, більшість українських земель стали політично залежними від московських правителів. Однак, тому що московське правління докладало всіх зусиль, щоб цю формальну залежність українських земель від московських правителів якнайширше використати для своїх експансивних церковно-політичних цілей, то передові представники українського суспільства на чолі з Гетьманом Іваном Мазепою, на початку XVIII ст., зривають з Москвою і йдуть на союз з шведським королем Карлом XII та Польщею, що в дальшому приводить до війни між Україною та Москвою...

Коли взяти до уваги, що повний розрив з Москвою та поновне змагання українських земель до своєї повної незалежності йшло в розріз не лише з життєвими та культурно-релігійними інтересами Московської держави, але також з її далекосяглими церковно-політичними планами, то, зовсім зрозуміло, що московське правительство робило всі можливі заходи, щоб ці самостійницькі тенденції передових представників українського суспільства на чолі з Мазепою вже в самих початках спаралізувати та знищити. Як відомо, «діставши від Меншікова вістку, що Гетьман «совершенно измѣнил», Петро I-ий, вже 27 жовтня 1708 р., видав маніфест до українського народу, в якому сповіщав, що «Гетман Мазепа безвѣстно пропал» і наказував генеральній старшині, полковникам і «прочим» негайно з'явитися до нього, тобто до Московського царя, «для совѣтов» і «для обранія новаго гетмана». Наступного дня, коли ситуація стала цілком ясною, Петро новим маніфестом сповіщав український народ про те, що Мазепа «измѣнил и переѣхал к непріятелю нашему королю швецкому, по договору с ним и Лецинским... дабы со общаго согласія с ними Малороссійскую землю поработить попрежнему под владѣніе польское и церкви Божіи и святыя монастыри отдать во унію». За порадою

¹²² Харламповичъ К., *op. cit.* Т. I. стор. 551.

Меншікова, цар демагогічно писав про те, що Мазепа «хитростію своєю без нашого указу аренды и многіе иные побори наложил на Малоросійский народ, будто на плату войску, а в самом дѣлѣ ради обогащенія своего. И сіи тягости повелѣваем мы нынѣ с Малоросійскаго народу оставить». Як «государ и оборонитель Малоросійскаго края», цар наказував «для лучшаго упрежденія всякого зла и возмущенія в Малоросійском народѣ от него, бывшаго гетмана», щоб «вся старшина генеральная и полковая съѣзжалась немедленно в город Глухов для обранія по правам и вольностям своим вольными голосами новаго гетмана». В тих днях (27—31 жовтня) були надіслані персональні запрошення до полковників, яким обіцяно було царську «высокую милость» і різні нагороди, а також до вищого українського духовенства — митрополита Київського Йоасафа Кроковського, Чернігівського архієпископа Іоана Максимовича й Переяславського єпископа Захарії Корниловича, по яких послано було ще нарочного — кн. Б. І. Курякіна. Окреме запрошення було вислане до кошового отамана Запоріжжя Костя Гордієнка. Відповідні повідомлення були надіслані й до поодиноких міст Гетьманщини¹²³, які, дезорієнтуючи більшість українського суспільства, мимоволі схилили його на сторону Москви. При чому, разом з цією широкорозгорненою «війною московських маніфестів», які сильно підривали авторитет передових представників «мазепинського руху, а зокрема, авторитет самого Мазепи в очах ширшого загалу українського суспільства, «Петръ... двинулъ Меншикова къ Батурина и эта столица гетманская была взята приступомъ и разорена; послѣ чего 6 ноября въ Глуховѣ собралась козацкая рада, на которой были избраны въ гетманы Стародубскій полковникъ Иванъ Ильичъ Скоропадскій¹²⁴. Звичайно, в результаті цілого ряду московських погроз та пропагандивних маніфестів, а ще більше, під впливом страшного «Батуринського погрому», «де впало жертвою московського кровожадного варварства більше як 15,000 безборонного населення, жінок і дітей»¹²⁵, значне число провідної верстви українського суспільства, яка знаходилася поза межами українсько-шведського табору, як також і «більшість старшин перейшла на бік Москви й визнала уряд гетьмана І. Скоропадського». Що більше, згодом, значне число також і тієї старшини, яка була по боці Мазепи, вернулася назад під владу царя і взяла активну участь у боротьбі проти шведів і проти Мазепи. До цих останніх належали: «Миргородський полковник Д. Апостол, генеральний хорунжий І. Сулима, а згодом компанійський полковник Г. Галаган і Корсунський полковник А. Кандиба... Здається, подібні наміри мали й генеральні осаули Д. Максимович і М. Гамалія, Лубенський полковник Д. Зеленський, генеральний суддя В. Чуйкевич і компанійський полковник Ю. Кожуховський. Дехто з них зробив це пізніше (М. Гамалія), а інші повернулися до московського

¹²³ *Оглоблин О.*, Гетьман І. Мазепа та його доба. Нью Йорк, 1960. стор. 320-21.

¹²⁴ *Ssolowjew S.*, *op. cit.* p. 62.

¹²⁵ *Manning C. A.*, *Hetman of Ukraine Ivan Mazepa*. New York, 1957. p. 185.

табору в день Полтавської битви. За ними часто-густо йшли їх численні родичі та свояки»¹²⁶. Вони, побоюючись жорстоких переслідувань московського наїздника, який безпощадно «палив і руйнував усе, що траплялося йому на дорозі, обертаючи селища» і міста Гетьманської України на «майже цілковиту» пустелю¹²⁷, також переходили на московську сторону та заявляли свою непохитну вірність московському урядові. Натомість, усіх тих передових представників українського суспільства, які не брали участі у виборах нового гетьмана, і щодо яких були підозріння у прихильності до Мазепи чи «мазепинського руху», насильно забирали з їх домів і віддавано на різні кари. При чому, «карання тее було звичайним Меншикова ремеслом: колесувати, четвертувати і на паль вбивати, а найлегше, що його вважалося за іграшку, вішати і голови втинати». За московським традиційним звичаєм, провини встановлювано самими обвинуваченими, застосовуючи різного роду тортури, які перепроводжувано з усією акуратністю та згідно з «Соборним Уложением», тобто за ступенями і за порядком, — канчуками, батогами і шиною, або розпеченим залізом, веденим з тихістю, або повільністю по тілах людських, які від того кипіли, шкварились і здимались. Той, хто пройшов одну пробу, переходив до другої, а хто всіх їх витримував, того рахували з певністю за винного і провадили на страту». Якщо взяти до уваги, що в самому Лебедині впало жертвою першої хвилі страшних московських тортур около 900 людей, яких поховано на окремому кладовищі відомим під назвою «Гетьманці»¹²⁸, то, можна собі, хоч до певної міри, представити, яке велике число представників українського суспільства, обвинувачених у прихильності до Мазепи та «Мазепинського руху», було вимордувано по всіх інших містах та містечках цілої Гетьманщини, що опинилася в руках московського кровожадного наїздника.

Немає найменшого сумніву в тому, що безоглядне спустошення Батурина та безпощадна розправа московського наїздника над прихильниками Мазепи та «Мазепинського руху», були тими головними чинниками, які найбільше вплинули на те, що більшість представників українського суспільства, ще перед головним ударом українсько-шведських та московських сил під Полтавою, перейшла на сторону Москви та заявила свою готовість взяти участь в боротьбі проти шведів і проти Мазепи. В результаті чого, в українсько-шведському таборі, крім головних сил Карла XII, які не перевищували 20,000 добре вишколених вояків, залишилося ледве 15,000 козаків. Це з'єдинене українсько-шведське військо повинно було встоятись перед 75,000-ою московською армією, на чолі якої стояв сам московський цар¹²⁹, який робив всі можливі заходи, щоб українсько-шведську силу якнайбільше

¹²⁶ Оглоблин О., Гетьман І. Мазепа та його доба. Нью Йорк, 1960. стор. 335.

¹²⁷ Історія Русів. Ред. і вступна стаття О. Оглоблина. Переклад Вяч. Давиденка. Нью Йорк, 1956. стор. 279.

¹²⁸ Ibidem, тсор. 286.

¹²⁹ Manning C. A., op. cit. 203.

послабити. Хоч, «починаючи з листопада 1708 року і особливо в перші місяці 1709 року, Гетьман висилає кілька дипломатичних місій до Туреччини, Молдавії, Валахії, Запоріжжя, Криму, Кубані та Станислава Лещинського, одначе, крім Запоріжжя, яке приєдналося до українсько-шведського союзу¹³⁰ та взяло активну участь у війні з північним наїздником, Мазепі не пощастило приєднати на свою сторону більше активних союзників . . .

Не маючи ні звідки реальнішої допомоги, Гетьман Іван Мазепа та Карло XII, були примушені опертися виключно на ті військові сили, які залишилися при них та згуртувалися в українсько-шведському таборі. Якщо ж до цього додати ще й те, що 1708/9 р. навістила українські землі незвичайно холодна зима, то це так послабило українсько-шведську армію, що, коли 27 червня 1709 р. прийшло до вирішального бою під Полтавою, вона цілком заломалася: «Карль едва успѣлъ избѣжать плѣна; онъ съ Мазепою и съ небольшимъ числомъ Шведовъ и Запорожцевъ переправился за Днѣпръ и направилъ путь къ турецкой границѣ, но остальное шведское войско, подъ начальствомъ Левенгаупта, принуждено было сдаться Меншикову. Карль XII остановился въ Бендерахъ, отдался подъ покровительство Турціи и началъ стараться, чтобъ возбудить эту державу къ войнѣ съ Россією; Мазепа умеръ черезъ два мѣсяца по прибытіи въ Бендери»¹³¹. Якщо взяти до уваги, що Московська держава, до часів Петра I, проживала довгими століттями в своєрідній замкненості і не брала майже ніякої активної участі в політичному житті постороннього світу, так, уже, після Полтавської битви, вона стає не лише безконкурентною потугою на цілому європейському Сході, але й забезпечує собі одне з перших місць на арені міжнародної політики. Хоч, правда, завдяки енергійним заходам Карла XII та представників українського еміграційного уряду, як також в результаті Мазепиної політики почалася в 1710 році нова турецько-московська війна, яка закінчилася Прутською поразкою Росії¹³², одначе, вона вже не могла зупинити дальшого зросту могутності Московської держави, ані дальшої експансії Москви на поодинокі землі східноєвропейського простору. Зокрема, вона не мала майже ніякого впливу на припинення дальшої загарбницької політики Москви у відношенні до земель Української держави . . .

Навпаки, невдала Прутська кампанія позначилася тим, що з цього часу землі Гетьманської України, які ще недавно були здебільша тільки формально залежні від московських правителів, стають тереном повної московської окупації. Як відомо, московська армія, під командуванням фельдмаршала Бориса Петровича Шереметьєва, вертаючися з Турецького походу, розташувалася по землях Гетьманської України, і назавжди залишилась тут під назвою консистентів. Рівночасно з нею увійшли і до міст значніші частини московського війська,

¹³⁰ Оглоблин О., Гетьман І. Мазепа та його доба. Нью Йорк, 1960. стор. 343-6.

¹³¹ Ssolowjew S., *op. cit.* p. 64-5.

¹³² Оглоблин О., Гетьман І. Мазепа та його доба. Нью Йорк, 1960. стор. 345.

з яких потворено постійні залоги в Глухові, Стародубі, Ніжині, Чернігові, Києві, Переяславі, Полтаві і Лубнях¹³³. Ураховуючи те, що землі Гетьманської України, з огляду на воєнні події та безнастанні погроми московського наїздника, ще до часів Полтавської битви зазнали страшного спустошення, то, безперечно, розташування московського війська на цих поруйнованих землях впало новим майже нестерпним тягарем на поневолений український народ. Крім того, щоб повністю викоринити «про-мазепинські настрої» серед провідної верстви українського суспільства та примусити її до тіснішої співпраці з московським правлінням «8 апрѣля 1712 года, чрезъ канцлера Головкина послѣдовалъ царскій указъ гетману Скоропадскому и находившемуся пре немъ постоянно царскому резиденту Протасеву, выслать въ Москву на жительство близкихъ родственниковъ важнѣйшихъ Мазепинцевъ», яким «по сенатскому указу опредѣлено жить... безвыѣздно въ Москвѣ». При чому, «они могли держать при себѣ собственныхъ челядниковъ и посылать ихъ по своимъ дѣламъ въ Украину, но письма, которыя будутъ посылаться съ этими челядниками, а равно и письма, которыя будутъ доставляться изъ Украины къ нимъ въ Москву, должны просматриваться»¹³⁴ представниками московського уряду.

Ураховуючи те, що більшість провідної верстви Гетьманської України, а тим самим і політичних прихильників Мазепи, виховувалася в Києво-Могилянській Академії¹³⁵, яка, з початком XVIII ст., стояла на вершці свого розвитку та була найвизначнішим духовим центром не лише для всіх земель Української держави, але також і для цілого Православного Сходу¹³⁶, то, безперечно — це насильне переселення значніших представників «Мазепинського руху» на постійне перебування до Москви, мало також велике значення для посилення духових впливів Києва на Московщину. Тим більше, що культурно-релігійні інтереси Московської Церкви, і теж цілої Московської держави, здебільша, вже і так були зосереджені в руках видатніших представників «київської науки». Починаючи від значніших церков центральної столиці і кінчаючи блюстителством патріяршого престолу, майже всі визначніші становища Московської Церкви, яка була головним промотором широкорозгорнених реформ Петра I, були обсажені вихованцями Києво-Могилянської Академії... Звичайно, коли взяти до уваги, що, в результаті українсько-московської війни, яка закінчилася Полтавською катастрофою, всі землі Гетьманської України, а тим самим і Київ, стали жертвою московської окупації, то таким чином не лише збільшується перехід визначніших представників «київської науки» на московську сторону, але й посилюється

¹³³ Історія Русів. Ред. і вступна стаття О. Оглоблина. Переклад Вяч. Давиденка. Нью Йорк, 1956. стор. 296.

¹³⁴ Костомаровъ Н. И., Собрание сочинений. СПб, 1905. Т. XV-XVI. стор. 747-8.

¹³⁵ Оглоблин О., Гетьман І. Мазепа та його доба. Нью Йорк, 1960. стор. 136.

¹³⁶ Кирпускуй В., ор. cit. p. 87.

їхнє служіння культурно-релігійним та політичним інтересам Московського великодержавництва. При чому, найтипівішим та найвизначнішим представником «київської науки» з того безконечного числа вихованців Києво-Могилянської Академії, які, після Полтавської катастрофи, опинилися на московських землях та стали служити, майже виключно, культурно-релігійним та політичним інтересам Московської держави, став Теофан Прокопович . . .

Невідраді обставини, серед яких опинилася провідна верства Гетьманської України, а тим самим і представники «київської науки», привели до того, що Теофан Прокопович, який, до часу «Полтавської катастрофи», був одним з найближчих прихильників Мазепи і вважав поновно відроджений Київ — другим Єрусалимом¹³⁷, з часом, не тільки перетворився з апологета Мазепи на апологета Петра, але й «став неофітом і пропагатором Петербурзького III Риму, ідеологом Всеросійської імперії»¹³⁸. Коли більшість представників «київської науки» спрямовували своє зусилля на боротьбу з московським старообрядництвом та на підтримку культурно-релігійних інтересів Московської Церкви, тоді Теофан Прокопович зосереджується головню на переведенні основних реформ в житті Московської Церкви і віддається повністю на услуги імперіяльної політики Московського чи радше Петербурзького III Риму і таким чином стає одним з найближчих дорадників та співробітників не лише Петра I-го, але також і наступних московських правителів.

Якщо взяти до уваги, що поступове насаджування «київської науки» на московських землях привело не тільки до розколу московського суспільства на два протилежні табори, але також і до завзятої боротьби між представниками московського старообрядництва та московським правлінням, то, безперечно, паралельно із зусиллями Петра I-го вирвати Московську державу з її довговікового застою посилюється ще більше реакція серед відсталого московського суспільства. Зокрема, посилюється ця реакція не лише у зв'язку з активнішим насаджуванням «київської науки» на московських землях, але ще більше в зв'язку з насильним голінням борід та переминою азійської одежі на загальноєвропейську. Тим більше, що «Петръ издалъ указъ, что кто изъ свѣтскихъ людей не хочетъ отказаться отъ бороды, тотъ долженъ платити пошлену»¹³⁹, у висоті 50 рублів. Оскільки прихильники старих традицій вважали гоління борід смертельним гріхом та за богомерзку ересь, то, ці рішучі заходи Петра — змінити насильно зовнішній вигляд московського суспільства — привели до того, що більшість прихильників московського старообрядництва виявились «злѣйшими врагами преобразования, проповѣдовали появленіе въ царѣ ан-

¹³⁷ *Stupperich R.*, Kiev — das Zweite Jerusalem. Zeitschrift für slavische Philologie. Leipzig, 1935. В. XII. стор. 352.

¹³⁸ *Оглоблин О.*, Гетьман І. Мазепа та його доба. Нью Йорк, 1960. стор. 147.

¹³⁹ *Ssolowjew S.*, op. cit. стор. 40.

тихриста, толпами удалялись въ лѣса и пустыни»¹⁴⁰, щоб таким чином зберегти свої бороди і уникнути всякого роду переслідувань з боку уряду.

Хоч, почавши з 1700 р., Петро I не переставав викликати з Києва визначніших представників «київської науки» для ширшого розгорнення культурно-релігійної діяльності в межах Московської держави, а тим самим і для посилення боротьби з московським старообрядництвом, однак, в міру посилення їхньої боротьби з довговіковою московською темнотою, ще більше поглиблювався старообрядницький фанатизм серед московського загалу. Як сильно обстоювали прихильники старої партії свої примітивні звичаї та своєрідні старообрядницькі традиції, можна бачити хоч би з того, що навіть, безкомпромісовий Петро I-ий, зневірившись в можливість їхнього навернення до правдивої християнської віри, був примушений в 1710 р., заявити: «если они подленно таковы, то по мнѣ пусть вѣрують, чему хотятъ и носятъ свой козырь; и когда уже не лъзя ихъ обратитъ отъ суевѣрія разсудкомъ, то конечно не пособитъ ни огонь, ни мечъ; а мучениками за глупость быть; ни они той чести не достойны, ни Государство пользы имѣть не будетъ»¹⁴¹. Все ж таки, коли взяти до уваги, що ця незвичайно численна маса прихильників московського старообрядництва, поселючися в глибоких лісах та недоступних пустинях, не тільки що ухилилася від всяких державних обов'язків, але ще й виступала проти культурно-релігійних прямувань московського правління, то, безперечно, це мусіло примусити Петра I продовжувати відповідні заходи, щоб запобігти дальшому зростанню цього старообрядницького руху. Усвідомлюючи, що одинокою найбільш реальною та найбільш потужною зброєю в боротьбі з темнотою, а тим самим і в боротьбі з старообрядництвом, може послужити високопоставлена «київська наука», яка вже втішалася незвичайно великими досягненнями в межах Московської держави, Петро I, в 1715 р., знову «поручилъ блюстителю Патріаршаго престола» зібрати «умныхъ, добрыхъ и усердныхъ духовныхъ», які могли б «ѣздитъ по скитамъ раскольническимъ» і «доказывать ихъ заблужденіе»¹⁴², щоб таким чином привернути їх до правдивого християнства...

В зв'язку з цими поновними заходами Петра I-ого посилити боротьбу з прихильниками московського старообрядництва, переселюється разом з іншими визначнішими представниками «київської науки» на московські землі також і Теофан Прокопович, який в 1718 р. стає Псковським єпископом¹⁴³, а згодом, «въ 1721 году возведенъ... въ санъ» Новгородського «Архиепископа, и опредѣленъ вторымъ Вице-

¹⁴⁰ Гротъ Я., *op. cit.* Т. X. стор. 7.

¹⁴¹ Голиковъ И., *op. cit.* Т. IV. стор. III.

¹⁴² Голиковъ И., *op. cit.* Т. VI. стор. 303.

¹⁴³ Лужницъкий Г., Українська Церква між Сходом і Заходом. Філадельфія, 1954, стор. 445.

Президентомъ Святѣйшаго Синода»¹⁴⁴, в якому він стає найголовнішим інспіратором. Звичайно, коли взяти до уваги, що Теофан Прокопович вважався одним з найбільш освічених мужів не лише серед всіх представників «київської науки», але також одним «изъ первыхъ въ цѣлой Европѣ»¹⁴⁵, то його поява на московських землях мала велике значення для широкорозгорнутих церковно-політичних прямувань московського правління, зокрема, для Петра I-ого, який, в особі Теофана Прокоповича, здобув одного з найближчих своїх дорадників та співробітників. Бо, коли більшість представників «київської науки» на чолі з намісником патріяршого престолу, Стефаном Яворським, стояла на сторожі життєвих та культурно-релігійних інтересів Московської Церкви, тоді, Теофан Прокопович, ставши на сторожі політичних інтересів Московського великодержавництва, не тільки допоміг Петрові I-му перевести основні реформи в житті Московської Церкви, але й перетворити її в сліпе знаряддя царської імперіяльної політики. Якщо взяти до уваги, що «Петро I-ий вже в 1694 р. «припинив урочистості процесії в Неділю Ваїй, коли цар виявляв свою покору перед патріярхом»¹⁴⁶, то, можна здогадуватися, що вже тоді в нього виникла була думка скасувати патріярхат — цю високопоставлену духовну установу, а на її місце створити якусь іншу, що її можна б було підпорядкувати безпосередньо царській владі.

З метою ліквідації Московського патріярхату, а тим самим і усунення своєрідного двоєвластя в межах Московської держави, Петро I-ий після смерти патріярха Адріяна, вже не дозволяє на вибір нового патріярха, тільки назначає митрополита Рязанського заступником патріяршого престолу, який виконує патріярші обов'язки протягом цілих 20-ти років. Не зважаючи на те, що не лише вищі ієрархи Московської Церкви, на чолі з Стефаном Яворським, але також і Єрусалимський патріярх Доситей домагалися обсадження московського патріяршого престолу¹⁴⁷, Петро I-ий, навіть і чути не хотів про назначення нового патріярха. Що більше, коли вищі московські ієрархи продовжували домагатися від Петра I обсадження патріяршого престолу і не переставали висилати до нього свої делегації, то це так вивело його з рівноваги, що, одного разу, він цілком відкрито заявив, що «богомудра двоїця», раз на завжди мусить зійти з історичної сцени в Московській великодержаві, а авторитет цієї високопоставленої духовної особи повинен зосередитись, виключно, в руках московських царів: «Це ваш патріярх» — сказав Петро, вдаривши себе в груди перед делегацією достойників, яка ще перед уведенням синодального порядку просила його обсадити патріярший престол¹⁴⁸ новим патріяр-

¹⁴⁴ Гречъ Н., *op. cit.* стор. 109.

¹⁴⁵ Гротъ Я., *op. cit.* Т. X. стор. 32.

¹⁴⁶ Полонська-Василенко Н., *op. cit.* стор. 12.

¹⁴⁷ Каптеревъ Н., *op. cit.* Т. XV. стор. 352.

¹⁴⁸ Мірчук І., *Історично-ідеологічні основи теорії III Риму*. Мюнхен, 1954. стор. 25.

хом. Не зважаючи на те, що ці натягнені взаємини між вищими московськими ієрархами та московським урядом, а зокрема, між Московським царем та Степаном Яворським, привели до того, що Яворський «провозгласилъ» Петра «достойнымъ отчужденія отъ церкви», Петро І-ий, знайшовши «между духовными человѣка съ обширною ученостію, съ блестящими дарованіями и вполнѣ сочувствующаго преобразованію»¹⁴⁹, яким саме був Теофан Прокопович, в 1719 р. поручив йому написати «Духовний Реглямент»¹⁵⁰, на основі якого було покликано до життя нову найвищу церковну інституцію, яка прийняла назву Святіший Синод. Після того, як уже доведено неправне і неканонічне створення московського патріярхату, зайво було б доказувати незаконність постанови також і цієї нової установи, створення якої не тільки довело до остаточної ліквідації московського патріярхату, але й уможливило встановити в Московській державі «цезаропапізм», а тим самим і видвинути Петра І-ого на фактичного духовного голову церкви¹⁵¹. Такі неймовірні потягнення могли знайти своє оправдання, виключно, лише в очах московських царів, які, не оглядаючись на історично-традиційний церковний правопорядок, прямували до досягнення своєї ж власної мети . . .

Хоч, покликання до життя Святішого Синоду на місце московського патріярхату суперечило усяким принципам церковного правопорядку й узалежнювало Московську Церкву від державних правителів, все ж таки, коли взяти до уваги, що широкорозгорнена діяльність цієї новоствореної інституції зосереджувалася головно навколо боротьби з темнотою, в якій довгими століттями проживало московське суспільство, то, безперечно, прийдемо до висновку, що ці основні реформи в житті Московської Церкви мали велике значення для дальшого розвитку культурно-релігійного життя в межах Московської держави. Тим більше, що ця найвища церковна, а тим самим і культурно-релігійна установа опинилася в руках найвизначніших представників «київської науки». Так, коли 18 січня 1721 р. дійшло до остаточного оформлення Святішого Синоду, до головної управи цієї новоствореної інституції, яка складалася з президента, двох віцепрезидентів та дев'яти радників й асесорів, ввійшли представники вищого духовенства: Степан Яворський, митрополит Рязанський і Муромський, колишній блюститель патріяршого престолу — як президент, Теодосій Яновський, архієпископ Новгородський, архимандрит Александроневський, як перший віцепрезидент і Теофан Прокопович, архієпископ Псковський і Нарвський, як другий віцепрезидент. Архимандрити: Гаврііл Бужинський, Петро Смілич, Леонід Петровський і Єротеї Донський — як радники, а протопопи: Іоан Троїцький, Петро

¹⁴⁹ Соловьевъ С. М., *op. cit.* Т. XVI. стор. 359.

¹⁵⁰ Чистовичъ И., *Феофанъ Прокоповичъ и его время.* СОРЯС. СПБ., 1868. Т. IV. стор. 70.

¹⁵¹ Полонська-Василенко Н., *op. cit.* стор. 13.

Петропавловський та Варлаам Овсянніков — як асесори¹⁵². Як бачимо з цього списку, крім чотирьох великоросів й одного серба, які займали другорядні місця в цій новоствореній інституції, всі головніші пости в управі Святішого Синоду опинилися виключно в руках визначніших представників «київської науки», які користувалися незвичайно великим авторитетом серед прогресивніших верств московського суспільства та стояли на чолі культурно-релігійного руху в межах Московської держави, почавши з самого початку першої половини XVIII століття. Коли до цього числа додати ще протопопа Анастасія Кондоїду, який виступав в ролі асесора, то таким чином в склад цієї новоствореної церковної установи входило 5 українців, один серб, один грек і чотири великороси. Натомість, після смерті Стефана Яворського (1722), коли, в зв'язку з усуненням двох великоросів, опорожнені місця зайняли архимандрити Теофіль Кролик та Рафаїл Заборовський — обидва вихованці Києво-Могилянської Академії, то таким чином в управі Святішого Синоду залишилося тільки «два великороса и по одному сербу и греку»¹⁵³, всі інші були самі українці, які вважалися найбільш освіченими мужами не лише серед представників київського «духового світу», але й серед цілого Православного Сходу, зокрема, Теофан Прокопович, який, безперечно, був «просвѣщеннѣйшимъ мужемъ своего времени»¹⁵⁴. Оскільки діяльність Святішого Синоду повинна була зосереджуватись, крім керування церковними справами, головню навколо боротьби з темнотою та піднесення культурно-релігійного життя в Московській державі, то, самозрозуміло, що Теофан Прокопович, будучи автором «Духовного Регляменту», який був покладений в основу цієї новоствореної церковної інституції, «съ перваго же слова заговорилъ здѣсь объ ученіи или образованіи именно въ профессиональной его формѣ»¹⁵⁵. Крім пояснення причини скасування московського патріархату «все остальное содержание Регламента» було «направлено къ искорененію суевѣрій, ложныхъ понятій и вредныхъ обычаевъ, къ образованію народа ученіемъ, проповѣдью, возбужденіемъ къ труду и добрымъ примѣрамъ... Далѣе разсуждается объ обязанностяхъ духовенства поучать народъ словомъ Божіимъ. Въ Регламентѣ разсѣяны многія черты, показывающія низкую степень образованія тогдашнихъ» московських «духовныхъ», які «по грубости нравовъ мало отличались отъ народа: публично предавались пьянству, являясь нетрезвыми даже въ храмахъ, участвовали въ кулачныхъ бояхъ и проч... Епископамъ Духовный Регламентъ вмѣняетъ въ обязанность имѣть при архіерейскихъ домахъ школы для священническихъ дѣтей, и только обученные въ этихъ школахъ могутъ быть допускаемы къ священству; за наставленіе же въ священники и въ монахи необученнаго епископомъ

¹⁵² Голиковъ И. И., *op. cit.* Т. VIII. стор. 142-3.

¹⁵³ Харламовичъ К., *op. cit.* Т. I. стор. 471-2.

¹⁵⁴ Гречъ Н., *op. cit.* стор. 109.

¹⁵⁵ Знаменский П., *Духовныя школы въ Россіи... Казань, 1881. стор. 53.*

подвергается наказанию. Въ доказательство пользы образования, приводятся примѣры изъ исторіи. Ученіе доброе и основательное названо корнемъ и сѣменемъ и основаніемъ всякой пользы какъ отечества, такъ и церкви»¹⁵⁶. Хоч ці основні реформи в житті Московської Церкви й викликали поновну реакцію серед відсталого московського суспільства, зокрема серед фанатичних представників московського старообрядництва, які 1722 р., навіть підготували невдалий атентат на самого Московського правителя¹⁵⁷, все ж таки, як свідчить російський історик, під впливом цих реформ, як також, в результаті широкорозгорненої діяльності Святішого Синоду, на чолі якого стояли визначніші вихованці Києво-Могилянської Академії, «окончательно опредѣлилось и то направление, в какомъ пошло развитие духовнаго образования»¹⁵⁸ в Московській державі.

Коли взяти до уваги, що московське суспільство не тільки дивилося ворожо на Петра, але й протидіяло його далекосяглим церковно-політичним прямунням¹⁵⁹, то, таким чином, Московський правитель був примушений, майже виключно, спиратися на представників «київської науки», які, займаючи визначніші становища в Московській Церкві ставали воднораз і його найближчими співробітниками. При чому «отличное мѣсто въ ряду великихъ сотрудниковъ Петра... занимаетъ... Архієпископъ Новгородскій, первенствующій Членъ Святѣйшаго Синоду..., Феофанъ Прокоповичъ»¹⁶⁰, який був не лише головним інспіратором, але також і найбільш послідовним реалізатором широкорозгорнених реформаційних заходів Петра I.

Як далеко сягала культурно-політична та пропагандивна діяльність цього високоосвіченого представника «київської науки» за часів панування Петра I-ого, можна бачити хоч би з того, що не було ані однієї справи в Московській державі, яку Теофан Прокопович не зробив би проповіддю (або у формі проповіді) і не вияснив би народові її значення. Всі справи державного і політично-релігійного характеру були вияснювані перед московським суспільством устами Прокоповича у формі виголошуваних ним політично-релігійних промов з церковної катедри¹⁶¹. Не зважаючи на те, що Теофан Прокопович формально займав тільки становище другого віце-президента Святішого Синоду, він «во всѣхъ преобразованияхъ Петра, является однако же возлѣ первоначальника ихъ, могучимъ словомъ пролагаетъ имъ путь въ жизнь и дѣло»¹⁶². Своєю глибокою відданістю культурно-релігійним та політичним інтересам Московської великодержави, Теофан Прокопович здобуває собі такі широкі впливи серед провідної верстви

¹⁵⁶ Гротъ Я., *op. cit.* Т. X. стор. 26-7.

¹⁵⁷ Голиковъ И. И., *op. cit.* Т. IX. стор. 107.

¹⁵⁸ Знаменскій П., *Духовныя школы въ Россіи... Казань, 1881, стор. 53.*

¹⁵⁹ Гротъ Я., *op. cit.* Т. X., стор. 42.

¹⁶⁰ Гречъ Н., *op. cit.* стор. 108.

¹⁶¹ Чистовичъ И., *op. cit.* стор. 130.

¹⁶² Гротъ Я., *op. cit.* Т. X. стор. 32.

московського суспільства, що не лише за часів панування Петра I, але й після його смерті продовжує бути своєрідним неофіційним співпра-вителем московських володарів. Об'являючи волю Петра, Теофан Прокопович не тільки що допоміг Катерині I засісти на царському престолі¹⁶³, але й запобіг поширенню внутрішньої боротьби, яка розпочалася, після смерти Петра, поміж членами його родини, за престолонаслідство. Крім того, будучи одним з найбільш впливових та найбільш авторитетних ієрархів в Московській державі, Теофан Прокопович «въ 1728 г. короновалъ . . . Императора Петра II, а въ 1730 Императрицу Анну», як також, «онъ же содѣйствовалъ ей въ низложеніи Верховного Совѣта, вздумавшаго ограничить Императорскую власть»¹⁶⁴. Ця тісна співпраця з названими московськими правителями уможливила йому, майже постійно, зберігати безконкурентні впливи також і в Святішому Синоді, який стояв на чолі Московської Церкви. Зокрема, завдяки тісній співпраці з царицею Анною, як стверджує російський історик Харлампович, «въ первую половину правленія императрицы синодъ находился въ фактическомъ подчиненіи Теофану Прокоповичу . . . Изъ знакомства съ теченіемъ синодальныхъ дѣлъ того времени выносятся твердое убѣжденіе, что по существу дѣла весь синодъ сосредоточивался въ личности Прокоповича. Пользуясь милостію государыни и своей близостію къ ней, Феофанъ сталъ постояннымъ объявителемъ ея воли въ синодѣ . . . Ставъ же посредникомъ между императрицей и церковной властью въ лицѣ синода, Феофанъ получилъ, естественно, первенствующее значеніе среди своихъ сотоварищей»¹⁶⁵, які були примушені, силою обставин, коритися його волі. Тим більше, що його воля вважалася zarazом волею самої всевладної цариці, якій він допоміг поновно встановити частинно захитане московське самодержавіє. Своєю тісною співпрацею з окремими правителями, а зокрема, в час панування Анни, Т. Прокопович добився до такої високої влади, «до какой не достигалъ ни одинъ изъ архіереевъ послѣ патріарховъ . . . Всѣ архіереи по необходимости преклонялись предъ нимъ»¹⁶⁶. Коли взяти до уваги, що від Святішого Синоду, який був головним осередком культурно-релігійного руху в межах Московської держави, залежало видвигання відповідних кандидатів на поодинокі єпископські катедри, то, це незвичайно високе і впливове становище Теофана Прокоповича, яке він займав в управі цієї новоствореної найвищої церковної інституції, мало велике значення, для посилення насаджування «київської науки» на московських землях. Під впливом Святішого Синоду, чи радше, завдяки заходам тих представників «київської науки», які стояли на чолі цієї установи, високоосвічені вихованці Києво-Могилянської Академії аж до часів Катерини II не перестають займати архиерей-

¹⁶³ Чистовичъ И., *op. cit.* стор. 148.

¹⁶⁴ Гречъ Н., *op. cit.* стор. 109.

¹⁶⁵ Харламповичъ К., *op. cit.* Т. I. стор. 479-480.

¹⁶⁶ Знаменскій П., *op. cit.*, стор. 332.

ські катедри Московської Церкви¹⁶⁷, а тим самим і розвивати культурно-релігійну діяльність серед відсталого московського суспільства. Хоч, правда, після смерти Прокоповича, «въ синодѣ численно преобладали великороссы, но юридическое и моральное первенство принадлежало малороссамъ», тобто представникам «київської науки». «Такъ, въ годъ смерти Анны (1740 — Ф. Б. К.) первенствующимъ въ синодѣ былъ Новгородскій архієпископъ Амвросій Юшкевичъ, и въ его рукахъ сосредоточились всѣ синодальныя дѣла и назначенія на церковныя должности»¹⁶⁸. Щоб виробити собі більш наглядний образ про те, як багато вихованців Києво-Могилянської Академії займало ієрархічні становища в Московській Церкві протягом першої половини XVIII ст., вистачить приглянутися до поіменного реєстру визначніших з них, які вирізнялися своєю широкорозгорненою культурно-релігійною діяльністю серед московського суспільства. До них, крім вже відомих нам таких високоосвічених та багато заслужених представників «київської науки» як — Дмитро Ростовський, Стефан Яворський, Філотей Ліщинський, Теодосій Яновський, Варлаам Косовський, Теофілакт Лопатинський, Теофан Прокопович, Амвросій Юшкевич, належать ще такі діячі: Іларіон Рогалевський, Венямин Пуцек-Григорович, Маркель Радишевський, Теодосій Смержевський, Епіфаній Тихорський, Сава Шпаковський, Доситей Богданович-Любимський, Гедєон Вишневський, Йосиф Волчанський, Лаврентій Горка, Іоасаф Горленко, Іларіон Григорович, Амбросій Зертис-Камінський, Стефан Калиновський, Кириак Кондратович, Самійло Мисловський, Герман Концевич, Павло Конюшкевич, Гаврило Кременецький, Теофіль Кролик, Сильвестр Кулябка, Серапіон Лятушевич, Платон Левицький, Платон Малиновський, Арсеній Мацієвич, Софроній Мигалевич, Арсеній Могилянський, Інокентій Нерунович, Платон Петрункевич, Іоаннікій Святницький, Варлаам Скамницький, Нікодим Сребницький, Кирило Флоринський, Іоасаф Хотунцевський, Тимотей Щербацький, Теодосій Янковський й ін.¹⁶⁹ Всі, ці названі тут вихованці Києво-Могилянської Академії не тільки займали архиєрейські становища в Московській Церкві, але й «оглашали всю Росію во всѣхъ ея концахъ и предѣлахъ», уже хоч би «одними своїми поученіями»¹⁷⁰. При чому, треба звернути увагу на те, що не лише самі єпископські катедри були обсажені, протягом першої половини XVIII ст., майже виключно, вихованцями Києво-Могилянської Академії, але також й інші визначніші становища Московської Церкви зосереджувались в руках представників «київської науки». Проф. Петров дійшов до висновку, «что за время съ 1721 до 1750 г. настоятельскія мѣста въ русскихъ монастыряхъ занимало не менѣе 200 человекъ изъ

¹⁶⁷ Біднов В., Українська Церква. — Стаття в зб. «Українська Культура». Рєгенсбург, 1947. стор. 164.

¹⁶⁸ Харламповичъ К., *op. cit.* Т. I. стор. 481.

¹⁶⁹ Jablonowski A., *op. cit.*, стор. 254.

¹⁷⁰ Булгаковъ М., *op. cit.* стор. 173.

питомцевъ кievської академії»¹⁷¹. Серед того незвичайно великого числа представників «київської науки», які розгортали культурно-релігійну діяльність серед московського суспільства в першій половині XVIII ст., на окрему увагу заслуговують ті вихованці Києво-Могилянської Академії, яких Московська Церква, з огляду на їхні особливі заслуги, визнала своїми святими. Одним з перших високозаслужених представників «київської науки», якого Московська Церква зачислила до своїх високопочитаних богоугодних подвижників, став Ростовський митрополит — Дмитро Туптало. Як відомо, мощі св. Дмитрія Ростовського були відкриті 21 вересня 1752 р., а вже в 1757 р. постановлено цей день святкувати в цілій Московщині¹⁷². Крім св. Дмитрія Ростовського який вславився, зокрема, в боротьбі з московським старообрядництвом, до числа тих високозаслужених представників «київської науки», яких Московська Церква, як стверджує Зернов, визнала своїми святими, належать ще: св. Інокентій Іркутський (†1731), св. Іосафат Білгородський (†1754), св. Іоан Тобольський, єпископ мученик Павло Тобольський (†1770) та Арсеній Ростовський¹⁷³. Всі ці, названі, глибоко-ідейні носії християнського світогляду, своєю невтомною працею на полі християнізації московського суспільства, як також в боротьбі з темнотою, незвичайно багато спричинилися до піднесення культурно-релігійного життя в цілій Московській державі.

При чому, треба відмітити, що процес насаджування «київської науки» на московських землях, а тим самим і видвиання високоосвічених вихованців Києво-Могилянської Академії на різні визначніші становища Московської Церкви, зокрема, сильно позначився в часи панування імператриці Єлисавети, яка виявляла особливу пошану до київського високоосвіченого духовенства. Як завважують деякі історики, «Елисавета, дѣйствительно, постаралась вернуть «дни Петровы» и — отношения его къ малороссамъ», в результаті чого, нова столиця Московської держави — «Петербургъ... никогда... не былъ такъ заполненъ малороссянами, какъ въ это время». Для ілюстрації, як Петербург був заповнений українцями, зокрема, вихованцями Києво-Могилянської Академії, вистачить переглянути «Щоденник Н. Ханенка» за листопад і грудень 1748 р., в якому він пише про свої знайомства з різними представниками «київської науки», що їх він мав нагоду зустріти під час свого перебування в цій новоутвореній столиці. Приїхавши в Петербург, «Ханенко... находитъ помощь въ своихъ домогательствахъ о малороссійскихъ нуждахъ у придворнаго духовника Ф. Дубянскаго и псковскаго преосвященнаго Симона Тодорскаго, которому во дворцѣ вручаетъ копии грамотъ Петра I и у котораго обѣдаетъ съ новымъ печерскимъ архимандритомъ Іос. Оран-

¹⁷¹ Харламовичъ К., *op. cit.* Т. I., стор. 560-561.

¹⁷² Знаменскій И., *op. cit.*, стор. 413.

¹⁷³ Zernov N., *op. cit.* Т. СХХV., стор. 285.

скимъ и свѣнскимъ намѣстникомъ Лукою. Обѣдаєть у петербургскаго владыки Феодосія Янковскаго, провожаєть уѣзжавшаго въ Нижній еп. Веніямина Григоровича, дѣлаєть въ Невской лаврѣ визитъ еп. Иларіону Григоровичу Крутицкому, съ нимъ обѣдаєть у епископа владимирскаго Платона Петрункевича, въ именины послѣдняго, вмѣстѣ съ архимандритами новоспаскимъ Гавріиломъ Кременецкимъ и воскресенскимъ Амвросіємъ Зертисъ-Каменскимъ, невскими монахами и Гудовичемъ. Бываєть у дѣтей и племянниковъ графскихъ (Разумовскихъ) и у ихъ учителя Носка, видається съ предворными пѣвчими-малороссами, съ переводчиками иностранной коллегіи Даниловскимъ и синодальнымъ Полетикой... Такія же знакомства и связи окружають Н. Ханенка и по его переѣздѣ въ январѣ 1749 г. въ Москву»¹⁷⁴, яка була не тільки найстаршою, але й найчисленнішою колонією визначніших представників «київської науки» на московських землях...

Звичайно, якщо взяти до уваги, що московські правителі, почавши з другої половини XVII ст., не переставали викликати з Києва визначніших вихованців Києво-Могилянської Академії для культурно-релігійної праці на московських землях, а почавши з 1700 р., не переставали видвигати високоосвічене українське духовенство на важливіші пости Московської Церкви, то, таким чином, під кінець першої половини XVIII ст. не лише Москва та Петербург, але також і всі інші значніші осередки Московської імперії були переповнені представниками «київської науки». Вже самий той факт, що в 1754 р. цариця Єлисавета була примушена видати указ — на підставі якого «дозволено было на важные духовные посты возводит не одних киевлянъ, но и изъ великороссійскихъ людей»¹⁷⁵, вказує на те, що всі важливіші становища Московської Церкви були, здебільша, в руках визначніших вихованців Києво-Могилянської Академії, які беззастанно змагали за те, щоб піднести московське суспільство на вищий культурний рівень. Що більше, крім широкорозгорненої культурно-релігійної діяльності визначніших представників «київської науки» на московських землях, велике число вихованців Києво-Могилянської Академії брало участь в різного роду заграничних посольствах і в місцях московського уряду, репрезентуючи Московську державу перед зовнішнім світом. Коли, з початком XVIII ст., зорганізовано в Пекіні Православну Духовну Місію, десятки українців ченців працюють в її складі, вивчають історію Китаю, мову й культуру, як ченці Шишковський, Софроній Грабовський, Петро Каменський та ін. До сьогодні зберігається у Пекіні на цвинтарі нагробний камінь із надписом: «Преставися раб Божий ієромонах Софроній Обрізов родом из королевства Малороссійскаго, полка Ніженскаго... 1770 г. липня 30

¹⁷⁴ Харламповичъ К., *op. cit.* Т. I. стор. 482-3.

¹⁷⁵ Знаменский П., *Духовныя школы въ Россіи...* Казань, 1881. стор. 428-9.

дня»¹⁷⁶. Так само, відомо, що вихованець і професор Києво-Могилянської Академії¹⁷⁷, архимандрит Сівсько-Брянського монастиря, «Феодосій Сморжевскій», будучи «Міссіонеромъ въ Китаѣ», написав там «Обстоятельную исторію Россійско-Пекинскої миссії и всехъ бывшихъ тамъ нашихъ миссіонеровъ, изъ коей нѣкоторые отрывки были напечатаны въ Сибирскомъ Вѣстникѣ»¹⁷⁸.

Якщо взяти до уваги, що в Києво-Могилянській Академії, крім високо поставленого навчання української, слов'янської, польської та латинської мов, провадилися курси «священнаго єврейскаго, премудраго греческаго и нѣмецкаго языковъ»¹⁷⁹, то, таким чином, майже до кінця XVIII ст., московські правителі «отсюда обыкновенно требовали переводчиковъ, а иногда и священниковъ для полномочныхъ . . . министровъ при разныхъ дворахъ Европейскихъ»¹⁸⁰, які репрезентували Московську державу перед Західнім світом. Не говорячи вже про Китай і Туреччину, де московське місійне та «дипломатическое представительство . . . обычно пользовалось духовенствомъ изъ малороссовъ»¹⁸¹, зокрема, вихованцями Києво-Могилянської Академії.

Підсумовуючи приведені факти і приклади, можемо без всякого перебільшення сказати, що не було ані однієї ділянки в житті Московської Церкви як і в житті Московської держави, в якій високоосвічені представники «київської науки», в добу Гетьманської України, силою невідрадних політичних обставин, не проявили б своєї тісної співпраці з московським правительством над піднесенням московського суспільства з варварської темноти. Завдяки широко розгорненій культурно-релігійній та політичній діяльності зокрема, визначніших представників київського «духовного світу» на московських землях, Московська держава не тільки що вирвалася з свого довговікового застою та наблизилася до світового прогресу, але й видвинулась на одно з передових місць серед народів тодішнього світу та стала на чолі майже всього Православного Сходу . . .

¹⁷⁶ Лужницький Гр., *op. cit.*, стор. 600.

¹⁷⁷ Харламповичъ К., *op. cit.* Т. I. стор. 859.

¹⁷⁸ Булгаковъ М., *op. cit.*, стор. 178.

¹⁷⁹ Тітов Хв. Стара вища освіта в Київській Україні XVI- поч. XIX в. УАН. Збірник Історично-Філологічного відділу ч. 20. Київ, 1924., стор. 194.

¹⁸⁰ Булгаковъ М., *op. cit.*, стор. 200.

¹⁸¹ Харламповичъ К., *op. cit.* Т. I., стор. 861.

КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ Й ОРГАНІЗАЦІЯ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ НА МОСКОВСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В ДОБУ ГЕТЬМАНСЬКОЇ УКРАЇНИ

Хоч, після Полтавської катастрофи, довготривалий процес розбудови великопростірної Московської імперії і знайшов своєрідне завершення, в результаті чого вона не тільки перетворилася в передову потугу світового значення, але й зайняла одне з передових місць в політичному житті тодішньої Європи, все таки, новосформована Московська Імперія не переставала в очах культурного світу й далі вважатися тією самою відсталою країною, якою вона була протягом довгих століть.

Коли зовнішній світ був примушений рахуватися з її постійно зростаючою політичною силою, то Московська імперія, з огляду на свій довговіковий застій, була примушена схилитися перед його високою культурою, яка для загалу московського суспільства була не лише мало доступною, але й мало зрозумілою. Довговікова відокремленість Москви від зовнішнього світу привела до того, що московське суспільство майже до початку першої половини XVIII ст. не тільки стояло далеко від всякого прогресу, але й всіма способами продовжувало відгороджуватися від нього. Хоч московське суспільство, з своїм «правдивим і ненарушимим» православ'ям і зараховувало себе до цілої християнської спільноти, однак, через свою довговікову відірваність від зовнішнього світу, основні елементи його християнського світогляду так спотворилися, що воно мало що відрізнялося від колишнього старопоганського. Коли, приглядаючися до історичного життя і розвитку поодиноких народів, можна запримітити поступову зміну поодиноких періодів, які зумовляються прогресом людської цивілізації, то, в історичному житті московського суспільства, а тим самим і цілої Московської держави, «въ продолженіи цѣлыхъ пяти-шести столѣтій мы видимъ . . . господство одного неизмѣннаго начала, исключача-

ючого прогрессъ въ смыслѣ западномъ»¹⁸². Коли західній світ, йдучи в парі з прогресом людської цивілізації та духом часу, користувався новими здобутками людської культури і насолоджувався великим розцвітом нового клясицизму, тоді Московщина, відгороджуючись від зовнішнього світу, а тим самим і від всякого прогресу, продовжувала жити XI та XII століттям. Правда, деякі «прогресивніші» московські правителі, почавши від Івана Грозного, маючи намір видвинути Москву на місце колишньої Візантії, робили заходи, щоб вирвати Московську державу з її довговікового застою, то, однак, з огляду на відсталість московського суспільства, їхні заходи не давали бажаних наслідків. Що з того, що Іван Грозний спровадив цілий ряд різних чужоземних фахівців, які, поселившись в Москві, брали участь в розбудові Московської держави, коли московське суспільство держалось осторонь від цих представників культурного світу і вважало великим гріхом перебування між ними? Так само, спроби заснування друкарні в Москві, яка повинна була забезпечити Московську державу новою відповідною науково-богословською літературою, не мали успіхів. Навпаки, малограмотне московське духовенство, яке стояло на сторожі «правдивого і нанарушимого» свого православія, так обурилося впровадженням якихось новостей, що спалило цілу друкарню, разом з її нововиданою літературою. Вкінці, коли і «первый опытъ командировки русскихъ за границу для обучения, сдѣланный Годуновымъ, кончился . . . , полной неудачей»¹⁸³, то, після цього, також і саме московське правительство, на довший час, перестало вести заходи, для піднесення цивілізаційного і культурного стану московського суспільства.

Йдучи за голосом своїх «духових» провідників, які, обстоюючи «чистоту» Московського православія, твердили, що впровадження новостей може стати загрозою для Московського царства, московське правління спочатку так відгородилося від всякого прогресу, що, навіть і «київську науку», яка користувалася незвичайно великою популярністю на цілому Православному Сході, вважало за еретичну та богопротивну. Коли визначніші представники «київської науки», маючи намір розгорнути культурно-релігійну діяльність серед відсталого московського суспільства, стали появлятися, почавши з 30-их рр. XVII ст., також і на московському ґрунті, то московське правління не тільки що засудило їхню науку як еретичну, але й наказало прилюдно «на пожарах» спалити всю їхню нову літературу, щоб та «ересь і смута в світі не була». Так само, коли в 1640 р. Київський митрополит Петро Могила звернувся до Московського царя Михайла Федоровича з пропозицією заснувати в Москві окремий монастир, в якому могли б поселитися високоосвічені київські монахи і навчати дітей письма грецького і слов'янського, московське правління відкинуло цю бла-

¹⁸² Покровский Н., *op. cit.*, стор. 242.

¹⁸³ Миллюковъ П., *op. cit.*, кн. III., изд. II-ое, 1903, стор. 103.

городну пропозицію¹⁸⁴. Не зважаючи на те, що «більше́нство рускихъ людей, не получивъ никакого образования, переходило въ дѣятельную жизнь . . . прямо изъ дѣтской, въ полномъ умственномъ и нравственномъ несовершеннолѣтіи», як також, не зважаючи на те, що в межах цілої великопростірної Московської держави «не було ни семьи въ истенномъ ея значеніи, ни школы . . . не всѣ даже бояре умѣли читать»¹⁸⁵, московське правління, майже до кінця першої половини XVII ст., не відважувалося виводити московське суспільство із стану такої відсталости. Щоб, хоч до певної міри, унагляднити ті звироднілі звичаї та обичаї, які витворилися протягом довгих століть і стали панівними серед відсталого московської спільноти, вистачить приглянутися до поведінки її передових представників, які час до часу, протягом XVII ст., навідували західню Європу і розкривали своє правдиве обличчя перед зовнішнім світом. Про цих саме вибранців московської спільноти, один з визначніших московських дослідників пише: «изрѣдка появлялось въ Европѣ русское посольство, — но московскіе чиновники волей правительства становившіеся импровизированными дипломатами» не тільки що не спроможні були достосуватись до вимог культурного світу, але, навіть не «были подготовлены къ роли наблюдателей европейской жизни». Появляючись на Заході, «они не прочь были иной разъ попользоваться непривычной свободой жизни, но то, какъ они понимали эту свободу, вызывало отвращеніе въ невольныхъ свидѣтеляхъ ихъ разгула. Это было, въ глазахъ европейскихъ наблюдателей, даже не „варварство“, а просто „скотство“ и „свинство“. Отъ удовольствій европейскаго стилия, такъ же какъ отъ наслажденія путешествіемъ — картинами природы, памятниками искусства, прибрѣтеніями культуры — отдѣляла ихъ китайская стѣна, созданная ихъ собственной умственной и нравственной грубостью. Куда бы они ни являлись, они несли съ собой всюду, въ буквальномъ и переносномъ смыслѣ, свою собственную атмосферу. Помѣщенія въ которыхъ они останавливались, приходилось провѣтривать и чистить чуть не цѣлую недѣлю. Ихъ появленіе на улицѣ, въ парчахъ и въ шелку краснаго, желтаго или зеленаго цвѣта, въ длиннополыхъ халатахъ съ высочайшими воротниками и длиннѣйшими рукавами, въ мѣховыхъ шапкахъ азіатскаго покроя, собирало около нихъ толпу зѣвакъ: не то это былъ маскарадъ, не то религіозная процессія, не то просто этнографическій курьезъ, вывезенный каким-небудь підприємчимъ антерпренеромъ изъ заморскихъ странъ, вмѣстѣ съ нильскими крокодилами и африканскими львами»¹⁸⁶. Коли взяти до уваги, що серед московського суспільства, без різниці походження чи стану, був загально прийнятий звичай запиватися аж до «непритомности», то можна собі, до деякої міри, уявити, як мусіли задихатись горілчанним «ароматом» ті приміщення, в яких зупинялися і проживали, про-

¹⁸⁴ Jablonowski A., op. cit., стор. 251.

¹⁸⁵ Гротъ Я., op. cit. Т. X, стор. 18.

¹⁸⁶ Миллюковъ П., op. cit., кн. 3 (изд. II-ое, 1903), стор. 103-4.

тягом певного часу, передові представники Московської держави. Для більш наглядного образу їхньої непоміркованости в п'ятиці може послужити доля московського амбасадора в Швеції, післаного до короля Карла в 1608 р., який, забувши про свою високу гідність і про довірені йому справи, «останнього вечора перед авдієнцією, залився до тієї міри горілкою, що наступного дня його знайдено мертвим на ліжку. Так, що відпоручники шведського короля, замість повести його на авдієнцію, були примушені занести його до гробу»¹⁸⁷. Яку непривітну і застрашаючу атмосферу залишали по собі ці вибранці московського суспільства по різних державних осередках Західного світу, можна вже бачити хоч би з того, що, як завважує Крижанич: «Датский король сказалъ . . . „если эти люди еще ко мнѣ придутъ, то долженъ буду построить имъ свинной хлѣвъ: потому что гдѣ они постоятъ, тамъ полгода никто не можетъ жить отъ смрада”»¹⁸⁸. Коли «культурний» рівень московської передової еліти переходив межі всякої критики, а їхня звиродніла поведінка вважалася в очах Західного світу нижчою варварської, то вже можна собі представити, на якому «високому» культурному рівні могло стояти московське суспільство, яке, відгороджене від зовнішнього світу, протягом довгих століть проживало в умовах повного і безоглядного рабства¹⁸⁹. Не маючи наміру ширше розводитися про звичаї та обичаї, які витворилися і стали панівними серед ширшого загалу московського суспільства, звернемо увагу тільки на деякі основні світоглядні властивості цієї відста-лої спільноти, які допоможуть краще зорієнтуватись, чим вона жила і на якому «високому» рівні вона стояла протягом ще майже цілого XVII століття. Крім безоглядно-рабської відданности своїм непогамованим володарям, московське суспільство було повністю віддане своїй непроглядній темноті і гляділо на науку, а тим самим і на прогрес людської цивілізації, як на якусь «страшну потвору», якої боялися не менше, як «невгасимої пожежі шаленнопалаючого корабля». Цим своїм негативним ставленням до науки, воно тільки потверджувало, як завважує Коллінс, стару латинську пословицю: „*Ars nullum habet inimicum praeter ignorantem*”¹⁹⁰. Звичайно коли взяти до уваги, що провідна верства мало що відрізнялася від ширшого московського загалу, то зовсім не дивно, що спосіб життя та співжиття цієї відста-лої спільноти вважалися в культурному світі нижче всякого варварства: «учить было некому . . . Книгъ почти не было; а тѣ которыя читались, не могли доставлять ни большой пользы, ни особеннаго раз-влеченія . . . Всякое мѣсто» було «наполнено кабаками, заставами, откупщиками, цѣловальниками, выимщиками, тайными доносчиками; люди отовсюду и вездѣ связаны, нечего не» могли «свободно дѣлать, трудомъ рукъ своихъ . . . свободно пользоваться . . . Все должны дѣ-

¹⁸⁷ *Olearius A.*, op. cit., p. 61.

¹⁸⁸ *Соловьевъ С. М.*, op. cit. Т. XIII, стор. 197.

¹⁸⁹ *Бердяевъ Н.* Душа Россіи. Москва, 1915, стор. 21.

¹⁹⁰ *Collins S.*, op. cit., p. 2.

лать и торговать тайкомъ, въ молчанку, со страхомъ и трепетомъ, укрываться отъ . . . огромной толпы правителей или палачей»¹⁹¹, які безнастанним терором держали населення Московської держави в умовах безоглядного рабства.

Проаналізовуючи основні психічні та світоглядові властивості московського суспільства, як також, призадумуючися над тими невідрадними умовинами, серед яких жила, ще протягом майже цілого XVII ст., ця «християнська» спільнота, Юрій Крижанич каже: «русскій человекъ самъ ничего не выдумаетъ, если ему не укажутъ; книгъ у него никакихъ нѣтъ ни о земледѣліи, ни о другихъ промыслахъ . . . Языкъ его бѣденъ, бѣднѣе всѣхъ главныхъ Европейскихъ языковъ, потому неудивительно, что и разумы наши тупы и косны; чего не можемъ словомъ сказать, того не можемъ и думою замыслить; исторіи Русскій человекъ не знаетъ, никакихъ политическихъ разговоровъ вести не можетъ и потому иностранцы его презираютъ . . . Русское платье некрасиво и неудобно, за него иностранцы зовутъ насъ варварами; особенно нерасчесанные волосы и борода, остриженная голова дѣлаютъ насъ мерзкими, смѣшными, какими-то лѣсовиками. Едимъ мы нечисто, деньги прячемъ въ ротъ; мужикъ держитъ полную братину и пальцы въ ней оконуты: такъ и гостю подаетъ: квасъ продается погано, посуда не моется . . . Лѣнь, пьянство и расточительность — главныя наши природныя свойства; отъ расточительности происходитъ жестокость относительно подчиненныхъ. У насъ нѣтъ природной бодрости, благородной гордости, одушевленія, не умѣемъ держать себя съ достоинствомъ . . . Публично, въ шутливыхъ разговорахъ, одинъ хвастаетъ грѣхомъ, иной упрекаетъ другаго, третій приглашаетъ къ грѣху, недостаетъ только, чтобъ при всемъ народѣ совершали преступленіе», яке, як описує Адам Олеаріус, не тільки що, мало деколи місце, але й не вважалось в очах московського суспільства ніяким аж надто вже аморальним явищем. «Необходимо въ этомъ государствѣ употребить какія-небудь средства, чтобъ поднять стыдливость противъ содоміи, общественную трезвость противъ гнуснаго пьянства, правосудіе противъ чиновниковъ, о которыхъ говоритъ Исаія: „Начальники твои сообщники воровъ”»¹⁹². Коли, до цього всього додати ще й те, що московське духовенство не лише своїми духово-моральними прикметами, але також і своєю «грамотністю» «не много возвышалось надъ остальнымъ обществомъ»¹⁹³, то, кінець кінців, вся ця звиродніла «ідилія» московського буття мусіла примусити московських правителів поробити відповідні заходи, щоб вивести Московську державу з такого неймовірного стану. Тому, що Києво-Могилянська Академія, до кінця XVII ст., була не лише єдиною високошкільною інституцією та єдиним найголовнішим промотором культурно-релігійного відродження серед слов'янських народів майже цілого Православного Схо-

¹⁹¹ Гротъ Я., *op. cit.* Т. X, стор. 19-20.

¹⁹² Соловьевъ С. М., *op. cit.*, Т. XII, стор. 197-199.

¹⁹³ Рущенскій Л., *op. cit.*, кн. III, стор. 170.

ду, але також і єдиним носієм основних здобутків Західньої культури на цілому європейському Сході, то московське правління, вкінці, мусіло звернутися до Києва за наукою. В результаті чого, як стверджує російський історик Я. Грот, «изъ Києва, съ середины XVII-го вѣка, начинается переселение литературно-образованныхъ духовныхъ въ Москву», а тим самим і поступова «прививка западно-європейськихъ познаній, понятій и словъ къ дикому еще дереву великорусской жизни»¹⁹⁴. Зокрема, завдяки заходам прогресивнішого представника московського правління околичного Ртищева, перша більша група високоосвічених київських ченців, головно вихованців Києво-Могилянської Академії, вже в 1649 р. переїжджає до Москви і, поселившись в нововідкритому Андріївському монастирі, починає свою культурно-релігійну діяльність на московських землях. При чому — це перше переселення високоосвічених київських ченців на московські землі характеристичне не лише тим, що вони, поселившись в Андріївському монастирі, працюють над забезпеченням Московської Церкви новою літературою, але також і тим, що передовіші представники московського суспільства, «„хотящѣ внимати” новому ученію могли теперь, подъ руководствомъ ртишевскихъ (київських — Ф. Б. К.) монаховъ, не только научиться „граматикѣ словенской и греческой”, но дойти „даже до реторики и философіи”. Первымъ изъ добровольцевъ оказался самъ Ртищевъ; но, кромѣ него, было у андреевской братии и другіе вольнослушатели. Двое изъ нихъ добились даже съ помощью Ртищева разрѣшенія доучиться по латыни въ Кіевѣ»¹⁹⁵. Щоб ближче ознайомити хоч передових представників московського суспільства з новою літературою, в 1649 р., на бажання царя та за благословенням московського патріарха була перевидана в Москві, складена і вживана в Києві книга «малый катихизисъ . . . , для поученія всѣмъ православнымъ»¹⁹⁶. Вслід за першою групою представників «київської науки», на особливе настоювання московського уряду, в 1650 р. був привезений з Києва до Москви також і вчений монах Дамаскин Птицький, який, разом з другим визначнішим вихованцем Києво-Могилянської Академії, а саме, Арсенієм Сатановським, повинен був зайнятися перекладом нової Біблії¹⁹⁷, для Московської Церкви. Останній, Арсеній Сатановський працював, як відомо, в 1652 р. також і над перекладом латинської книги «Оградъ царский»¹⁹⁸. Під впливом заходів московського правління, 7 серпня 1651 р. були знову відправлені з Києво-Печерської Лаври до Москви такі монахи: еромонах Макарій, еродиякон Семеон, старець Йона та дячок І. Федорів, а 5 вересня, того самого року, вивіджено ще з Києво-Межигірського монастиря до Москви чорних попів Феофана і Лаврентія, старців Ісаю, Каріона, Іоаннікія, Самуїла,

¹⁹⁴ Гротъ Я., *op. cit.* Т. X, стор. 15.

¹⁹⁵ Миллюковъ П., *op. cit.* Т. II, стор. 258.

¹⁹⁶ Макарій, *op. cit.* Т. XII, стор. 51.

¹⁹⁷ Власовський І., *op. cit.* Т. II, стор. 248.

¹⁹⁸ Эйнгорнъ В. О., *op. cit.* Т. I-II, кн. 2, стор. 45.

Симеона, Неофіта, Діонісія, Николая, Андріяна, Павла та служачого Івашку. 13 серпня 1651 р. були відправлені в Московщину Києво-Видубецький еродиякон Мартирій та старець Геронтій, а другого листопада, того самого року, прибули до Москви Києво-Печерський старець Лука та Києво-Видубецький Гедеон¹⁹⁹. Коли взяти до уваги, що в 1654 р. дійшло до підписання союзу між гетьманом Богданом Хмельницьким та московським царем Олексієм Михайловичем, на підставі якого ціла Гетьманська Україна з Києвом включно опинилася під політичною зверхністю московського уряду, то таким чином ще більше посилюється перехід визначніших вихованців Києво-Могилянської Академії на московський бік, а тим самим і процес насаджування «київської науки» на московських землях. Із затіснюванням українсько-московських взаємин приходиться до того, що, незабаром, після встановлення Переяславського договору, і в Москві, і по всіх інших значніших осередках Московської держави постають окремі осередки високоосвічених київських монахів, головню вихованців Києво-Могилянської Академії, які, як стверджує історик С. Платонов, стали «головними рассадниками южнорусскаго (київського — Ф. Б. К.) влияния в московском обществе»²⁰⁰. Зокрема, завдяки заходам московського патріярха Нікона, який був гарячим покровителем «київської науки», заснують нові монастирі, які стають не лише своєрідними колоніями київського духовенства на московських землях, але також і головнішими центрами культурно-релігійного руху серед московського суспільства. Так, крім Андріївського монастиря, який був найстаршою та найчисленнішою колонією київських ченців на московських землях, патріярх Нікон заснував на острові Валдай Іверський монастир, куди в 1657 р. стягнув з Києво-Межигірського монастиря ченця Іоакима²⁰¹, який, пізніше, з огляду на його високі духово-моральні прикмети, був видвигнений на становище московського патріярха. При чому, новозаснований Іверський монастир характеристичний не лише тим, що він маючи своє «подворіє» з «крилошанами і півчими-київлянами» в Москві, був до кінця XVII ст., однією з найчисленніших колоній українсько-білоруського чернецтва, але ще більше тим, що при цьому монастирі була відкрита загальна школа для навчання «ребят» та школа іконописна²⁰², звичайно, під впливом та за ініціативою представників «київської науки». Крім того, патріярх Нікон, маючи намір оточити себе якнайбільшою кількістю високоосвіченого українського духовенства, зокрема, визначнішими вихованцями Києво-Могилянської Академії, в 1657 р. «перемѣстилъ... изъ Андреевскаго монастыря... Славинецкаго, Птицкаго и Арсенія въ Чудовъ монастырь, а Сатановскаго — въ Богоявленскій, и сдѣлалъ Епіфанія Ректоромъ

¹⁹⁹ Харламовичъ К., *op. cit.* Т. I, стор. 66.

²⁰⁰ Платонов С., *op. cit.*, стор. 68.

²⁰¹ Барсуковъ А., *op. cit.*, кн. 83, стор. 7.

²⁰² Власовський I., *op. cit.* Т. II, стор. 253.

Чудовскаго училища и главнымъ справщикомъ печатнаго двора»²⁰³, який, з цього часу, стає головним промотором «київської науки», а тим самим і головним рушієм культурно-релігійного відродження Московської Церкви...

Далі, в результаті заходів патріярха Нікона та прогресивніших представників московського уряду, в Московському Донському монастирі зосереджується така велика кількість київських монахів, що вже в 1665 р. цей монастир, разом з своїми слугами і цілим майном переходить під управу Малоросії²⁰⁴, тобто Гетьманської України, чи вірніше, під заряд старої Київської митрополії. Так само, однією з найчисленніших колоній українського чернецтва був, заснований теж патріярхом Ніконом, Воскресенський монастир (Новий Єрусалим), який, хоч і був віддалений в 30 миль від Москви, мав своє «подворіє» в Москві з старцями «київлянами». Великою кількістю київських монахів був заповнений також і Московсько Симоновський монастир, на чолі якого в другій половині XVII ст., стояло кілька ігуменів українців, головно вихованців Києво-Могилянської Академії, між якими особливою суворістю вирізнявся Гавриїл Домецький. Цей монастир, подібно Донському, теж був переданий в завідування «Малоросійського Приказу». Знову, про згуртування великого числа українського чернецтва в Московському Даниловому монастирі може посвідчити хоч би той факт, що цар Федор Олексієвич в 1679 р. подарував п'ять священних риз даниловському ігуменові з «київською братією». Так само, в Савиному Сторожевському монастирі, віддаленому з 30 миль від Москви, було в 1676 р. вже до 20 відсотків українсько-білоруських ченців²⁰⁵. При чому, треба ствердити, що московський уряд, водночас, із безнастанним вербуванням великого числа високоосвіченого київського духовенства, перетягав на свої землі та розселяв по різних значніших жіночих монастирях Московської держави також і українських черниць. Так, наприклад, в розхідній книзі патріяршого указу написано, що патріярх Нікон, відвідуючи в місяці травні 1654 р. Савенський дівочий монастир, «гдѣ живутъ кієвлянки», роздав щедрю милостиню ігумені, клерові та 24-ом сестрам. Знову 3 червня 1655 р., відвідавши цей монастир, він роздав сестрам «кієвлянкамъ» 10 рублів. В одному Чиновникові Московського Успенського Собора записано, що 27 липня 1656 р. в дівочім монастирі «пѣли всенощную старицы-кієвлянки... по-кієвски — великое славословіє»²⁰⁶. Звичайно, коли взяти до уваги, що київські монахині, як завважує Павло Алепський, «не тільки відмінно знали порядок церковної Служби, читання, але й були навіть запізнані з науками і літературою»²⁰⁷, то, безперечно, переселення та розсаджування київських черниць по різних значніших

²⁰³ Смирновъ С., *op. cit.*, стор. 5.

²⁰⁴ Харламповичъ К., *op. cit.* Т. I, стор. 284.

²⁰⁵ Власовський І., *op. cit.* Т. II, стор. 252.

²⁰⁶ Харламповичъ К., *op. cit.* Т. I, стор. 278-9.

²⁰⁷ Руценскій Л., *op. cit.*, кн. 3, стор. 177-178.

монастирях Московської держави мало чимале значення для боротьби з темнотою та для піднесення культурно-релігійного життя серед московського суспільства...

Крім усіх цих названих монастирів, які з початком другої половини XVII ст. перетворилися в своєрідні колонії українського чернецтва та стали головною опорою культурно-релігійного руху в межах Московської держави, на особливу увагу заслуговує Московський Законоспаський монастир, в якому не тільки гуртувалося велике число визначніших київських монахів, але й була відкрита, Симеоном Полоцьким, спеціальна школа для підготовки різного роду перекладачів. Тим більше, що «его спасская школа, где онъ училъ ихъ (тобто, охочих москвичів) латини», до певної міри, була «параллельною чудовской греческой школъ»²⁰⁸ Епіфанія Славинецького. Не зважаючи на те, що й Епіфаній Славинецький, і Симеон Полоцький були вихованцями Києво-Могилянської Академії, яка, будучи копією католицьких, а тим самим і західноєвропейських високошкільних інституцій²⁰⁹, була пройнята чисто пролатинським духом, то перейшовши на московські землі, вони стали на шлях цілком протилежних напрямків: першого — чисто прогресцького, другого — чисто пролатинського. В результаті, також і їхні школи пішли у цих двох напрямках. Паралельними їх можна вважати виключно з погляду спеціально розробленої системи та програми навчання, пристосованої до тодішніх вимог і обставин московської дійсності.

Хоч керівники цих шкіл, з огляду на незвичайно великий «спросъ на книги, по которымъ можно было бы безъ усиленной подготовки познаться съ западно-европейской политикой и наукой»²¹⁰, більшу часть времени должны были посвящать не ученю, а переводамъ и исправленямъ старыхъ переводовъ съ греческаго»²¹¹, тобто з грецької та латинської літератури, все ж таки широкорозгорнена перекладницька та частинно педагогічна діяльність визначніших представників «київської науки», зокрема, високоосвічених вихованців Києво-Могилянської Академії, так зрушила довговікову приспаність «московського світу», що в Москві не тільки що «оценили ученость Киевской духовной братии»²¹², але й переконалися в тому, що «для просвѣщенія необходима школа»²¹³. Звичайно, коли взяти до уваги, що «кієвляне сидѣли на печатномъ дворѣ; кієвляне передѣльвали для русскихъ читателей продукты кієвской богословской литературы», в якій, «въ противоположность» московській «національной теоріи... доказывалось, что греки не еретики, что греческая церковь такъ же право

²⁰⁸ Знаменскій П., *op. cit.*, стор. 303.

²⁰⁹ Шамурина З. Київ (Расцвѣтъ украинской культуры). Москва, 1912, стор. 44.

²¹⁰ Ключевскій В. О., *op. cit.*, стор. 148.

²¹¹ Смирновъ С., *op. cit.*, стор. 6.

²¹² Платонов С., *op. cit.*, стор. 67.

²¹³ Эйнгорнъ В., *op. cit.* Т. I-II, стор. 1030.

вѣрять, какъ русская, и что русскому патріарху необходимо быть въ тѣснѣйшемъ общеніи съ четырьмя восточными», то таким чином, «кіевское . . . вліяніе, несмотря на всѣ затрудненія, проникло всюду»²¹⁴. Що більше, коли ще до кінця першої половини XVII ст. і московське духовенство, і московський уряд, навіть, чути не хотіли про впровадження якихось новостей в межі Московської держави, а тим самим і науки, яка вважалася в їхніх очах еретичною і богопротивною, так вже з початком другої половини XVII ст., під впливом культурно-релігійної діяльності високоосвіченого українського духовенства, прогресивніші духові представники московського суспільства не лише все більше і більше переконувалися в тому, що «Великоросіянину можно было учиться безопасно у Малоросіянина, который приходилъ въ рясы православного монаха», як також у «Грека православного»²¹⁵, але й стали призадумуватися над справою організації власного шкільництва. Так, наприклад, «митрополитъ Газскій Паїсій Лигаридъ, прибивший въ Москву въ 1660 году, ясно высказалъ ту мысль, что смятенія церковныя произошли отъ невѣжества, и что для уврачеванія сего недуга единственное средство — училища. Искалъ я, говоритъ онъ, корня сего духовнаго недуга, поразившаго нынѣ Христоименитое царство Русское, и старался открыть, откуда бы могло произойти такое наводненіе ересей на общую нашу погубу, — и наконецъ придумалъ и нашель, что все зло произошло отъ двухъ причинъ: отъ того, что нѣтъ народныхъ училищъ и библиотекъ»²¹⁶. Ураховуючи те, що ще в 1640 р. московське правління, будучи під впливом далеко відстаłego московського духовенства, відкинуло пропозицію Київського митрополита Петра Могили, який звертався до Московського царя Михайла Федоровича в справі заснування в Москві окремого монастиря, в якому поселилися б високоосвічені київські монахи і навчали дітей письма грецького і слов'янського, то і поступове насадження «київської науки» на московських землях, і видвиження проблеми організації власного шкільництва, беззаперечно, були великими кроками вперед в культурно-релігійному житті Московської держави.

Ще більшої актуальності набирає справа організації власного шкільництва під час Великого Собору, скликаного в Москві в 1666 р. для суду над патріархом Ніконом та в справі розколу в Московській Церкві²¹⁷, який зразу, після появи представників «київської науки» на московських землях, «народилася изъ неминуемаго столкновенія старыхъ учителей съ новыми»²¹⁸. Тим більше, що, крім митрополита Паїсія, а зокрема Епіфанія Славинецького, який намагався якнайширше «разпространить мнѣніе о томъ, что правительство должно вездѣ

²¹⁴ Миллюковъ П., *op. cit.*, кн. II, стор. 41.

²¹⁵ Соловьевъ С. М., *op. cit.* Т. XIII, стор. 141.

²¹⁶ Смирновъ С., *op. cit.*, стор. 6.

²¹⁷ Власовскій І., *op. cit.* Т. II, стор. 319.

²¹⁸ Соловьевъ С. М., *op. cit.* Т. XIII., стор. 141-142.

устроить училища ради малыхъ дѣтей»²¹⁹, порушили цю незвичайно пекучу проблему також «и сами восточные патріархи. Отъ имени ихъ Симеонъ Полоцкий обратился къ Алексѣю Михайловичу съ церковнаго амвона (1666): онъ призывалъ предвѣчную мудрость вложить царю мысль объ училищахъ и уговаривалъ его положить отнынѣ въ серць своемъ это намѣреніе». Звичайно, коли взяти до уваги, що «за годъ передъ тѣмъ уже было отстроено даже отдѣльное помѣщеніе», в якому мала бути відкрита нова школа, то можна припускати, що це «дѣло уже» було «рѣшено правительствомъ принципiально». Тим більше, що навіть і деякі «ученики въ школу назначены были на этотъ разъ самымъ правительствомъ. Это были четверо молодыхъ подьячихъ: трое дворцовыхъ и одинъ изъ приказа тайныхъ дѣлъ... — Медвѣдевъ... Въ 1668 году курсъ наукъ кончился, и ученики Полоцкаго отправлены было при посольствѣ Ординъ-Ношочкина въ Курляндію»²²⁰. Таким чином, крім Чудовської школи Епіфанія Славинецького, яка була чисто прогресцького напрямку, за згодою московського уряду та під впливом Симеона Полоцького, в 1666 році була відкрита й урухомлена друга школа в Заіконоспаському монастирі, на чолі з Симеоном Полоцьким, чисто пролатинського напрямку. Про те, що справа організації московського власного шкільництва поступово набирала все більшої актуальности можна бачити з того, що в 1667 р. патріарх александрійський Паїсій, антиохійський Макарій та московський Іоасаф видали навіть грамоту, на основі якої дозволено було держати при московській церкві св. Іоана Богослова ученого священика, який міг би «завести кiевское пѣніе и учредитъ училище»²²¹. Крім того, усвідомляючи конечність заснування вищої школи богословських наук на московських землях, східні патріархи в 1668 році видали грамоти і «благословили учредитъ въ Москвѣ училище Словяно-Греко-Латинское»²²², тобто — Академію. Хоч, від теоретичного міркування до дійсної реалізації та урухомлення цієї першої високошкільної інституції в межах Московської держави було ще дуже далеко, все ж таки, ця проблема, видвинена на денне світло та безстанно пропагована визначнішими представниками «київської науки», вже не сходила з порядку дня. Зокрема, назріває справа відкриття Московської Академії, за часів панування на московському престолі царя Федора Олексієвича. Будучи гарячим покровителем «київської науки», він доручив Симеонові Полоцькому навіть «написать уставъ школы»²²³, який мав ввійти в основу проектованої Московської Академії.

Завдяки енергійним заходам Сильвестра Медведєва, який, після смерти свого учителя, Симеона Полоцького, зайняв його місце на цар-

²¹⁹ Эйнгорнъ В., *op. cit.* Т. I-II. кн. 2. стор. 1014.

²²⁰ Миллюковъ П., *op. cit.*, кн. II. стор. 259.

²²¹ Эйнгорнъ В., *op. cit.* Т. I-II. кн. III. стор. 544.

²²² Смирновъ С., *op. cit.* стор. 12.

²²³ Харламовичъ К., *op. cit.* Т. I. стор. 398.

ському дворі та виступав в ролі придворного ученого і стихотворця, справа відкриття Московської Академії так посунулася вперед, що в 1682 р. «Царь поспѣшилъ даже заготовить и грамоту, которою представлялись большія права и привиллегіи Академіи»²²⁴. Одначе, не зважаючи на те, що «Сильвестръ Медвѣдевъ молилъ царя Феодора . . . построить въ Москвѣ академію, очевидно, по образцу кievской», рекомендуючи навіть декількох «кievскихъ ученыхъ для преподаванія въ будущей академіи», він тільки «добилсѣ отъ Царя разрѣшенія возобновить школу Полоцкаго въ Законоспасскомъ монастырѣ»²²⁵, натомість, справа відкриття цієї першої високошкільної інституції на московських землях даліше залишалася незреалізованою. Ця незвичайно пекуча проблема відтягалася головно, з огляду на завзяту боротьбу поміж двома партіями — прогреською та пролатинською, які в культурно-релігійному розвитку Московської Церкви, а тим самим і в організації московського шкільництва, заступали два цілком протилежні напрямки. Хоч «благотворная сторона дѣятельности кievскихъ ученыхъ» і «сказалася въ томъ, что пробудила въ московскомъ обществѣ любовь къ просвѣщенію и побудила къ заведенію училищъ»²²⁶, одначе, разом з цим, вона розбила прогресивнішу верству московського суспільства на два протилежні табори, які, намагаючись поширити якнайдалі свої впливи в межах Московської держави, стали себе взаємно поборювати. В результаті чого, також і московське правління, хитаючись між цими двома протилежними напрямками, не могло прийняти остаточного рішення, в яку сторону йому спрямувати свою орієнтацію, на Схід чи на Захід.

Ураховуючи те, що серед культурно-релігійних діячів старої Київської митрополії, а тим самим і серед вихованців Києво-Могилянської Академії домінували два протилежні напрямки, тобто, прогреський і пролатинський, які досить наглядно проявились під час реформи та перетворення Києво-братської школи на Київську Академію²²⁷, то тим самим, з моментом переходу визначніших представників «київської науки» на московській землі та в міру розгортання їхньої діяльності серед московського суспільства, ці два протилежні напрямки стали увиразнюватися і в культурно-релігійному прямуванні Московської Церкви, і в організації московського шкільництва. При чому, з самого початку другої половини XVII ст., не зважаючи на зосередження великого числа високоосвіченого київського духовенства на московських землях, ці два протилежні напрямки були ще мало помітними. Натомість, з моментом появи Симеона Полоцького на московських землях, вони вже настільки викристалізуються, що доходять до відкриття двох паралельних шкіл, з зовсім протилежними настановами. Коли Чудовська, урухомлена патріархом Ніконом та

²²⁴ Смирновъ С., *op. cit.* стор. 12.

²²⁵ Миллюковъ П., *op. cit.* Т. II. стор. 261.

²²⁶ Эйнгорнъ В., *op. cit.* Т. I-II. кн. III. стор. 1030.

²²⁷ Лужницький Гр., *op. cit.* стор. 361.

очолювана Епіфанієм Славинецьким, прибрала характер цілком прогрещький, то Спаська, заснована Симеоном Полоцьким і підтримувана московським урядом, стала на шлях цілком пролатинський...

Звичайно, в міру розроблення програми навчання в цих названих школах, а зокрема, під впливом ширококорозгорненої культурно-релігійної діяльності їхніх керівників, почали ширитися прогрещькі та пролатинські настрої не лише серед найближчих учнів Епіфанія Славинецького і Симеона Полоцького, але також і серед провідної верстви московського суспільства. Коли взяти до уваги, що ця двонапря́мність, а тим самим і боротьба між прихильниками протилежних напрямків зарисувалася вже досить виразно під час заснування Спаської школи, то тим більше вона унагляднилася в момент назрівання реалізації першої вищої школи на московських землях. Хоч цар Федір Олексієвич, будучи вихований в пролатинському дусі, усвідомлював собі, що без «київської науки», а тим самим і без організації власного шкільництва в прозахідньому дусі, не вдасться піднести Московську державу з її довговікового застою, одначе, з огляду на завзяту боротьбу між представниками двох протилежних напрямків, в яку вмішався також і Єрусалимський патріарх Доситей, який обороняв позиції московських грекофілів²²⁸, він не відважився відкрити в Москві першу високу школу на зразок Київської.

Під впливом цих протилежних тенденцій, які направляли орієнтацію московського правительства то на Схід, то на Захід, латинська партія, на чолі якої стояв Сильвестр Медведєв, добила́ся тільки відновлення школи Полоцького, в якій «Сильвестрь... въ 1682 г. ... приступилъ къ преподаванію грамоты, словенскаго ученія и латыни», натомість грецька партія, очолювана еромонахом Євфимієм, «добила́сь откритія... греческаго училища при типографіи», в якому охочі «учились греческаго языка» і «книжному писанію»²²⁹. Таким чином, представники цих двох паралельних шкіл продовжували далі ширити двонапря́мні настрої серед московського суспільства. За часів панування Московського царя Федора Олексієвича, між представниками цих двох протилежних напрямків, вдержувалася ще своєрідна рівновага, але вже, після його смерті, з моментом передання московського престоло́ в руки його сестри Софії, яка стала правити Московською державою з огляду на малолітність царевичів Петра та Івана, позиції прогрещької партії настільки посилюються, що й сама правителька, вихована в пролатинському дусі, була примушена схилитися в сторону московських грекофілів. Це видно хоч би з того, що московський уряд, маючи намір започаткувати остаточну реалізацію справи відкриття Московської Академії, в 1684 р., замість представників «київ-

²²⁸ Знаменскій П., *op. cit.* стор. 306.

²²⁹ Милюковъ П., *op. cit.* Т. II. стор. 261.

ської науки», запросив на учителів греків, братів Лихудів, «рекомендованих Єрусалимським патріархом Досифеєм»²³⁰...

Так, як пише С. Смирнов, «въ Москву прїѣхали Лихуды 6 марта 1685 года... Какъ — скоро они устроились, — тотчасъ открыли учене», тобто, тимчасову школу при Московському Богоявленському монастирі. «На первый разъ къ нимъ перевели изъ типографской школы пятерыхъ ученыхъ: Алексея Барсова, Николая Семенова Головина, Федора Поликарпова, Феодота Агѣева и Юсифа Афанасьева». Згодом, «къ нимъ присоединились еще чудовскій монахъ Іовъ и іеродіаконъ Богоявленскаго монастирѣя Палладій Роговъ»²³¹. Звичайно, коли взяти до уваги, що і тодішній московський патріарх Іоаким стояв по стороні прогресцької партії²³², яка завзято боролася проти впроваджуванн латинської науки в Московській державі, то таким чином «въ школьномъ дѣлѣ съ Лихудами теперь никто не могъ конкурировать... При ревностномъ содѣйствіи патріарха, уже къ октябрю 1687 года, въ замѣнъ школы Лихудовъ, открылась при Заиконоспасскомъ монастырѣ академія... Южно-русскіе ученые не были допущены на учительскія мѣста в академіи, несмотря на покровительство имъ со стороны правительства. Во главѣ академіи стали Лихуды», а тим самим і «преобладающимъ предметомъ преподаванія явился греческій языкъ»²³³, який повинен був витиснути латинський — розповсюджуваний на московських землях, головню, представниками «київської науки».

Так, коли під впливом високоосвіченого українського духовенства, зокрема вихованців Києво-Могилянської Академії, орієнтація московського уряду, в культурно-просвітньому розвитку, почавши з другої половини XVII ст., поступово спрямовувалася в сторону Заходу, то, з моментом появи братів Лихудів на московських землях та в міру посилення прогресцьких настроїв серед провідної верстви московського суспільства, орієнтація московського правління, і в культурно-релігійному розвитку, і в організації власного шкільництва, знову повертається на Схід, головню до Греції. В результаті, не тільки посилюється завзята боротьба поміж представниками вище визначених партій, але й припиняється дальший процес організації шкільної освіти на московських землях. Що більше, під впливом хитання московського уряду між Сходом і Заходом, а головню, під впливом спротиву вищих ієрархів Московської Церкви проти впровадження латинської науки в Московській державі, не лише тих декілька шкіл нижчого типу, що були засновані представниками «київської науки», не могли розширити своєї педагогічної діяльності серед московського суспільства, але також і новозаснована Московська Академія, по де-

²³⁰ Власовський І., *op. cit.* Т. II. стор. 258.

²³¹ Смирновъ С., *op. cit.* стор. 22-24.

²³² Власовський І., *op. cit.* Т. II. стор. 258.

²³³ Козловскій И., *op. cit.* кн. II. стор. 19.

кількох роках свого існування, не добившись навіть і першого випуску своїх учеників, доходить до повного упадку.

Враховуючи те, що представники «київської науки» послуговуючись латинською мовою, були в підозрінні серед реакційного московського духовенства, що вони «вмѣстѣ съ латынью учать разнымъ ересямъ»²³⁴, то, так само і братам Лихудам, які, ставши на чолі Московської Академії, увели до своєї програми навчання також латинську мову, не треба було аж надто довго чекати на всякого роду підозріння та обвинувачення. Ледве перші зерна їхньої науки почали приносити довго ждані плоди, як вже, в очах московського духовенства включно з патріархом, вони стали вважатися «лиходіяями». В результаті, московський патріарх, вже в 1694 р., «исполняя... требованія (єрусалимського патріярха — Ф. Б. К.) Досифея... отрѣшилъ Лихудовъ отъ должности наставниковъ и выслалъ изъ Академіи въ типографію, гдѣ начали они учить желающихъ обучаться италиянскому языку»²³⁵. Якщо латинська мова стала причиною виключення їх тільки з Академії, то вже активна участь в літературній полеміці, яка розгорнулася «навколо питання, коли хліб і вино перетворюються за Божественною Літургією в Тіло і Кров Господа»²³⁶, привела їх «до заточенія въ Ипатьевскомъ монастырѣ»²³⁷, де вони, будучи під суворим наглядом, мусіли коритися волі ретроградних наставників московського монастирського життя. Так закінчилася педагогічна та науково-літературна діяльність братів Лихудів серед далеко відсталого московського суспільства, а разом з цим і організація та урухомлення цієї першої високошкільної інституції на московських землях, яка повинна була стати не лише головною опорою Московської Церкви, але також і головним промотором культурно-релігійного руху в цілій Московській державі.

Хоч, після обвинувачення і усунення Лихудів, продовжувалося ще деякий час навчання в Московській Академії, одначе, з огляду на відсутність відповідно кваліфікованих педагогів, програма навчання її так звузилася, що ледве могла відповідати вимогам школи середнього типу. Так, як стверджує С. Смирнов, після усунення Лихудів, «мѣста ихъ заняли ученики ихъ Николай Семеновъ и Федоръ Поликарповъ, которые пять лѣтъ съ половиною (1694—1699) преподавали грамматику, піитику и реторику на одномъ греческомъ языкѣ; латинскій языкъ по настоящьому требованію Патріярха ієрусалимскаго, изгнанъ изъ Академіи; философіи и богословіи они не преподавали, потому что имъ самимъ еще не успѣли преподать сихъ наукъ Лихуды... Въ 1699 году и эти учителя оставили Академію по собственному желанію і поступили въ типографію въ справщики; ихъ мѣсто за-

²³⁴ Соловьевъ С., *op. cit.* Т. XIII, стор. 141.

²³⁵ Смирновъ С., *op. cit.* стор. 36.

²³⁶ Власовський І., *op. cit.* Т. III, стор. 151.

²³⁷ Знаменский П., *Духовныя школы въ Россіи... Казань, 1881.* стор 6.

няль ученикъ же Лихудов — Чудовській монахъ Іовъ, который только нѣсколько мѣсяцевъ училъ въ Академіи».²³⁸ Після нього, залишивши-ся без учителів і без всякої опіки, ця Академія взагалі перестала бути чинною.

А коли до цього додати ще і те, що і всі інші школи, засновані та урухомлені представниками «київської науки», з огляду на негативне наставлення московського духовенства до «латинської» науки, як та-кож, з огляду на завзяту боротьбу між прихильниками двох проти-лежних напрямків, після короткотривалого свого існування, припи-нили свою діяльність, то таким чином, під кінець XVII ст., в межах цілої Московської держави, не було урухомлено, як слід, ще ані однієї школи не тільки вищого, але й нижчого типу, в повному розумінні цього слова. Якщо взяти до уваги, що всі заходи і представників «ки-ївської науки» і братів Лихудів, відносно насадження та розповсю-дження шкільної освіти на московських землях, не принесли до кін-ця XVII ст., бажаних наслідків, то тим самим, другу половину XVII ст., в процесі організації московського шкільництва, можна вважати тіль-ки підготовчим періодом. Значить, періодом поступового пробудження московського суспільства з його довготривалого застою та періодом безупинного хитання московського уряду між Сходом і Заходом...

Дійсний процес організації московського шкільництва почина-ється з поступовим видвиганням визначніших вихованців Києво-Мо-гилянської Академії на вищі ієрархічні становища Московської Цер-кви, щойно в першій половині XVIII століття. Зокрема, завдяки рі-шучим заходам московського царя Петра I-го, всі визначніші пости Московської Церкви почавши з 1700 р., поступово переходять в руки високоосвіченого київського духовенства, яке, розгортаючи культурно-релігійну діяльність серед відсталого московського суспільства, в свою чергу, береться також і до поступового насаджування шкільної освіти в межах цілої Московської держави.

Коли попередні московські правителі у своїх культурно-релігій-них прямуваннях, а тим самим і в організації власного шкільництва, ще хиталися між Сходом і Заходом, чим спричинилися до завзятої боротьби поміж прихильниками двох протилежних напрямків, то Пет-ро I, маючи намір піднести Московську державу з її цивілізаційного і культурного безпросвіття, не зважаючи на сильні прогрецькі та старо-обрядські настрої серед великої більшості московського суспільства, звертається рішуче в сторону Заходу. Хоч, на самому початку свого панування, головню під час назначення нового московського патрі-ярха, Петро I-ий уступив старомосковській партії, яка, виступаючи проти впровадження всяких новостей в житті Московської Церкви, виступала водночас і проти насаджування «київської науки» на мо-сковських землях, одначе, з часом, усвідомляючи собі, що тільки за посередництвом високопоставленої «київської науки» можна буде під-нести відстале московське суспільство на вищий ступень цивілізації,

²³⁸ Смирновъ С., *op. cit.* стор. 37-38.

він робить всі можливі заходи, щоб цю науку якнайширше розповсюдити та закріпити в межах Московської держави. Ці прямування Петра зарисовуються вже досить виразно зараз після його повороту з Західної Європи.

Приглядаючися до життєвих та культурно-релігійних інтересів Московської Церкви, а тим самим і до життя і дій відсталого московського духовенства, Петро I-ий у своїй розмові з патріархом Адріаном, вже в 1698 р., підкреслював, що «ставятся у нас священники малограмотные, святыхъ таинствъ неразуміющіе» і, що «надобно ихъ учить, чтобы они могли вразумлять православный народъ».

Занепокоєний зокрема повним упадком недавно заснованої Московської Академії, яка, через брак кваліфікованих педагогів та відповідної опіки, припинила свою діяльність, Петро I радив патріархові вислати «въ Кієвъ нѣсколькихъ десятковъ (колкодесять) москвичей, которые бы, обучившись тамъ, могли затѣмъ здѣлаться учителями въ московской академіи и тѣмъ обновить ее».²³⁹ Тим більше, що «р. 1699 з'явилися в Москві єзуїти і відкрили тут свою школу, до якої немало вступило відразу москвинів, навіть з аристократичних родин»,²⁴⁰ з огляду на недостачу власного шкільництва.

Одначе, коли взяти до уваги, що московський патріарх Адріан, як зазначають єзуїти, не вирізнявся ні умом, ні особливими пастирськими здібностями, а «только спалъ, ѣлъ и пилъ водку»,²⁴¹ то, безперечно, його мало турбувала безграмотність московського духовенства. Не дбаючи про «грамотність» своїх підрядних церковно-служителів, патріарх Адріан так само мало турбувався і справою піднесення та урухомлення Московської Академії, яка повинна була підготовляти нові кадри більш освіченого духовенства, потрібного для розгорнення культурно-релігійної праці серед московського суспільства...

Усвідомляючи собі, що московське духовенство «не тільки що не знало... ні православія ні кривославія і божественного писанія», але було навіть вдоволене, що «Москва і без наук православна»,²⁴² Петро I-ий, не мав іншого виходу як тільки поступово видвигати визначніших представників «київської науки» на вищі ієрархічні становища і таким чином передати, безпосередньо в їхні руки і культурно-релігійні інтереси Московської Церкви, і організацію шкільної освіти на московських землях.

Ми вже згадували про те, що першим вищим ієрархом Московської Церкви з того незвичайно великого числа високоосвіченого українського духовенства, зокрема визначніших вихованців Києво-Могилянської Академії, які, розгортаючи культурно-релігійну діяльність серед московського суспільства, ставали водночас ініціаторами та організаторами московського шкільництва протягом першої половини XVIII ст., став, видвигнений в 1700 р., ще за життя останнього москов-

²³⁹ Харламовичъ К., *op. cit.* Т. I. стор. 414.

²⁴⁰ Власовський I., *op. cit.* Т. III. стор. 151.

²⁴¹ Харламовичъ К., *op. cit.* стор. 404.

²⁴² Jablonowski A., *op. cit.*, стор. 190.

ського патріарха, Стефан Яворський. Після смерти патріарха Адріана, ще в тому самому році, Петро I, маючи намір провести основні реформи в житті Московської Церкви, вже не дозволяє на вибір нового московського патріарха, лише передає всі патріарші обов'язки в руки Стефана Яворського, який, займаючи становище Рязанського митрополита, разом стає і блюстителем патріаршого престолу. Тому, що однією з найбільш пекучих проблем і в культурно-релігійному житті Московської Церкви, і в політичному житті цілої Московської держави була справа шкільної освіти, московський правитель, видвигнувши Степана Яворського на чоло Московської Церкви, передає водночас у його руки також й організацію московського шкільництва. Зокрема, усвідомлюючи собі конечність піднесення та урухомлення занепакої Московської Академії, Петро I вже на самому початку 1701 р. передає цю високошкільну інституцію під безпосередній нагляд й опіку Степана Яворського, який стає її першим протектором. Разом з тим, Петро I-ий видає «указъ... завести въ Академіи ученія латинскія»,²⁴³ тобто такі науки, з допомогою яких можна було б наблизити московське суспільство до світового прогресу.

Тому, що Києво-Могилянська Академія, якої вихованцем і професором був також і Степан Яворський, засвоївши основні елементи й методи західноєвропейської науки та розповсюджуючи їх серед всіх майже слов'янських народів Православного Сходу, стояла водночас на сторожі культурно-релігійних інтересів Східної Церкви, то саме вона і послужила основним зразком для реорганізації академії Московської. Маючи дозвіл на впровадження «латинських наук» в доручений йому під опіку Московській Академії, Степан Яворський ще в тому самому році викликає із Києва визначніших представників «київської науки», тобто «питомцев Киевской академии, которые ввели в ее устройство и деятельность порядки, заведенные исстари в Киеве, и сообщили ей свой дух и направление».²⁴⁴ Іншими словами, Яворський починає реформувати Московську Академію повністю на зразок Київської. Для успішнішого переведення цієї реформи та для урухомлення всіх курсів в Московській Академії, завдяки заходам Яворського, крім цілого ряду визначніших представників «київської науки», майже всі ученики були привезені теж з Києва,²⁴⁵ який, будучи найголовнішим духовим та культурно-науковим центром не лише самої Гетьманської України, але також і майже цілого Православного Сходу, притягав до себе широкі кола студіюючої молоді. Тим більше, що в Києво-Могилянській Академії, яка в ті часи стояла на вершку свого розвитку, дозволено було набувати науку всякому бажаючому вчитися, від гетьманича до звичайного посполитого.²⁴⁶ Яке велике число відповідно підготованих учнів переселено в перші роки XVIII ст. з Києва до Москви, що продовжували завершувати свої студії в новозреформованій Московській слов'яно-греко-латинській Ака-

²⁴³ Смирновъ С., *op. cit.* стор. 80.

²⁴⁴ Платонов С., *op. cit.* стор. 140-141.

²⁴⁵ Забѣлинъ И. Я., *op. cit.* кн. IV, стор. 11.

²⁴⁶ Оглоблин О., Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью Йорк, 1960, стор. 135.

демії, можна вже бачити хоч би з того, що «въ дошедшемъ до насъ спискѣ учениковъ философіи 1704 года въ числѣ 34 человекъ только трое Великороссіянь, а всѣ прочіе имѣють фамилии бѣлорусскія и польскія»²⁴⁷ чи радше українські, тобто прізвища тієї української молоді, яка гуртувалася в Києві та студіювала в славній Києво-Могилянській Академії.

Хоч ми і неспроможні докладно визначити, який великий відсоток становили переселені студенти у відношенні до місцевих, все ж таки, на підставі приведеного прикладу можемо прийти до незаперечного висновку, що на всіх вищих курсах Московської Академії, в самих початках її урухомлення, докінчували свої студії майже виключно заграничні студенти чи радше здібніші студенти Києво-Могилянської Академії, які переселилися до Москви разом із своїми висококваліфікованими учителями. Враховуючи те, що більшість з цих переселених студентів, завершуючи свої студії в Московській Академії, залишилася вже назавжди в межах Московської держави, то, безперечно це мало велике значення для розгорнення культурно-релігійного руху серед московського суспільства...

У всякому разі, завдяки заходам московського уряду, а зокрема Степана Яворського, який, ставши на чолі Московської Церкви, мав обов'язок займатися також організацією шкільної освіти на московських землях, справа піднесення та урухомлення Московської слов'яно-греко-латинської Академії посувається так вперед, що вже під кінець 1701 р. в її мурах перебуває 8 учителів «большие главы», тобто визначніших вихованців Києво-Могилянської Академії, двох учителів «русскихъ школьъ», тобто колишніх вихованців братів Лихудів та 104 учеників. При чому, до цієї групи учителів «большие главы», крім новоприбулих представників «київської науки», а саме — Рафаїла Краснопольського, Йосифа Турбойського, Атанасія Соколовського, Григорія Гошкевича, Антонія Стрешевського та Мелетія Канського, зараховано також і київських ієромонахів Лукашевича та Бартошича, які, перебуваючи в Москві, вже з початком того самого року розпочали свою педагогічну діяльність в новоурухомленій Московській Академії.²⁴⁸

Першим ректором Московської Академії став Паладій Роговський, колишній учень братів Лихудів, який, завершуючи свої студії у єзуїтів у Вільні, Ніцці, Ольмюці, Римі та Венеції, перейшов на латинство, а потім, вернувшись на московські землі, покався і був патріархом прийнятий в лоно Православної Церкви.²⁴⁹ Враховуючи те, що Паладій Роговський завершував свої студії по різних католицьких високошкільних інституціях на Заході, можна думати, що новоурухомлена Московська Академія, вже за часів його ректорства, до деякої міри, стала на шлях чисто прозахідного чи радше пролатинського напрямку, який був репрезентований головно високоосвіченим київським ду-

²⁴⁷ Смирновъ С., *op. cit.* стор. 81.

²⁴⁸ Харламовичъ К., *op. cit.* Т. I. стор. 645-646.

²⁴⁹ Власовський I., *op. cit.* Т. III. стор. 153.

ховенством. Одначе, коли часи Паладія Роговського можна вважати переходовою стадією в реорганізації Московської Академії, то вже після його смерті, тобто з 1703 р., вона повністю прибирає чисто пролатинський характер та зосереджується виключно в руках визначніших представників «київської науки», які впроваджують в її програму навчання не лише всі ті науки, що викладалися тоді в Києві, але також і ту методику навчання «и всѣ тѣ же обыкновенія, какъ училищныя, такъ и домашнія, словомъ»: дають «ей и духъ и внѣшній видъ Академіи Кіевской».²⁵⁰ Коли взяти до уваги, що Києво-Могилянська Академія, а разом з нею також і вся «київська наука» була репрезентована головно представниками українського чернецтва, то тим самим «кієвські наставники, усвоивъ себѣ духъ иночества въ древней столицѣ православія, старались и въ Москвѣ утвердить за монашествомъ господство въ области науки: въ слѣдствіе ихъ вліянія считалось почти необхідностію поручать ученія кафедри во всѣхъ классахъ преимущественно монашествующимъ: много было курсовъ, когда въ (Московской — Ф. Б. К.) Академіи между наставниками не было не одного свѣтскаго лица».²⁵¹ Не зважаючи на те, що «єрусалимський патріярх Доситей гірко дорікав Яворському, що він перетворив греко-православне «училище» на латинське»,²⁵² Степан Яворський не переставав реформувати з допомогою високоосвіченого українського духовенства Московську Академію на зразок Київської, а тим самим і надавати їй чисто пролатинський характер, чи точніше прозахідній. Також і московське «правительство дорожило учеными иноками, и старалось поддерживать принесенное изъ Кіева въ Московскую Академію направленіе», не лише тому, «что изъ этого розсадника науки уже являлись свѣтильники Церкви, сіявшіе свѣтомъ жизни и ученія»,²⁵³ але ще більше тому, що «київська наука», репрезентована високоосвіченими київськими ченцями, «поважувалась Росією отъ востока къ западу», тобто «къ западной цивилизації».²⁵⁴

Яким великим авторитетом користувалися представники «київської науки» в новоурухомленій Московській Академії можна вже бачити хоч би з того, що в складі її префектів та ректорів, після смерті Паладія Роговського, аж до самого кінця першої половини XVIII ст., крім одного Кармелита Антонія, знаходяться самі київські монахи, тобто визначніші вихованці Києво-Могилянської Академії. На підставі переведення докладніших дослідів, К. Харлампович²⁵⁵ прийшов до висновку, що представники «київської науки» стояли на чолі Московської Академії та виступали в ролі її керівників, протягом першої половини XVIII ст., за таким хронологічним порядком:

²⁵⁰ Булгаковъ М., *op. cit.* стор. 181.

²⁵¹ Смирновъ С., *op. cit.* стор. 84.

²⁵² Jablonowski A., *op. cit.* р. 253.

²⁵³ Смирновъ С., *op. cit.* стор. 85.

²⁵⁴ Знаменский П., *op. cit.*, стор. 10.

²⁵⁵ Харламповичъ К., *op. cit.* Т. I. стор. 649–66.

1700—1750

Префекти:		Крайський Порфірій	1741—42
Роговський Паладій	1700—01	Козлович Іоан	1742—48
Краснопольський Раф.	1701—03	Бродський Конст. К.	1748—53
Турбойський Йосиф	1703—05	Ректори:	
Лопатинський Теоф.	1706—08	Роговський Паладій	1701—03
Прибилович Стефан	1708—11	Краснопольський Раф.	1703—04
Богомолевський І.	1711—12	Крайський Сильвестр	1704—05
Томилович Йоасаф	1712—13	Кармелит Антоній	1705—06
Кролик Теофіль	1713—16	Турбойський Йосиф	1706—08
Кульчицький Іннок.	1716—17	Лопатинський Теоф.	1708—22
Бужинський Гавріїл	1717—18	Вишневський Гедеон	1722—28
Вишневський Гедеон	1718—22	Концевич Герман	1728—31
Грембецький Гедеон	1722—24	Мигалевич Софроній	1731—32
Малиновський Платон	1724—27	Калиновський Стефан	1733—36
Мигалевич Софроній	1727—31	Кувечинський Антоній	1736—37
Нерунович Іннок.	1731—32	Левицький Платон	1738—41
Калиновський Стефан	1732—33	Флоринський Кирило	1741—42
Кувечинський Антоній	1733—36	Крайський Порфірій	1742—48
Флоринський Кирило	1736—41	Козлович Іоан	1748—53

Треба згадати ще, що Герман Концевич, Порфірій Крайський та Гедеон Грембецький завершували свої студії вже в Московській Академії,²⁵⁶ куди вони переселилися разом з іншими визначнішими студентами Києво-Могилянської Академії на домагання московського уряду та за намовою своїх учителів. Натомість, Теофілакт Лопатинський, Іоаким Богомолевський та Гедеон Вишневський належать до числа тих представників «київської науки», які, після закінчення Києво-Могилянської Академії, продовжували завершувати свої студії по різних західноєвропейських високих школах. Так, наприклад, Теофілакт Лопатинський, завершивши свою освіту на Заході, де слухав лекції Бурггардта, став у Московській Академії наставником філософії і префектом²⁵⁷ в 1706 році, зразу після його переїзду на Московщину. Яким великим авторитетом користувався він в очах московського уряду та серед своїх академічних співробітників, можна бачити вже хоч би з того, що в 1708 р., поставлений на становище ректора Московської Академії, виконує ці обов'язки протягом цілих 14 років. Крім того, будучи одним з кращих вихованців Києво-Могилянської Академії та незвичайно високоосвіченою людиною, Теофілакт Лопатинський дуже багато потрудився над переглядом та виправленням «Острозької Біблії», якою користувалася Московська Церква без будь-яких більших змін до кінця першої половини XVIII століття. Щодо Богомолевського Іоакима, то він, після закінчення Києво-Могилянської Академії в 1697 році, ще десять років продовжував студіювати за границею і потім

²⁵⁶ Смирновъ С., *op. cit.* стор. 196-207.

²⁵⁷ Смирновъ С., *op. cit.* стор. 194.

зайняв місце учителя в Київській Академії, «откуда по царскому указу взятъ былъ въ 1709 г. въ Москву, гдѣ преподавалъ риторику, философію, богословіе до 1713 г., когда перешелъ въ проповѣдники». Так само і Вишневський Гедеон, після закінчення Києво-Могилянської Академії, студіював за границею, де одержав диплом доктора філософії, «постомъ професорствовалъ въ Києвъ». Переїхавши на московські землі, «въ Московской Академіи, состоя Префектомъ и учителемъ философіи, одно время преподавалъ и богословіе, за отсутствіемъ Ректора Феофилакта, въ 1719-1720 г. исправлявшаго въ Петербургѣ Библию».²⁵⁸ Всі інші названі вище префекти та ректори Московської Академії завершували свої студії в Києві, тобто в Києво-Могилянській Академії і належать до того незліченного числа високоосвічених представників «київської науки», яких московський уряд протягом цілої першої половини XVIII ст. не переставав викликати до Москви та на московські землі для розгорнення там культурно-релігійної та педагогічної праці. Ще треба ствердити, що більшість з цих керівників Московської Академії першої половини XVIII ст., опинившись в рядах вищих ієрархів Московської Церкви, продовжували у свою чергу трудитись над насадженням шкільної освіти на московських землях, тобто по різних доручених їм безпосередньо єпархіях.

Враховуючи те, що московський уряд, почавши з 1700 р., поступово видвигає високоосвічене українське духовенство, а зокрема представників київського чернецтва на вищі ієрархічні становища в Московській Церкві, то із перейняттям ними єпископських катедр, починається організування шкільної освіти по різних значніших осередках Московської держави. Як заслуга піднесення й урухомлення Московської Академії належить передусім визначнішим представникам «київської науки», так само і заснування та урухомлення перших духовних семінарій на московських землях треба завдячувати здебільша енергійним заходам визначніших вихованців Києво-Могилянської Академії. Майже паралельно з тим, як Степан Яворський працював над піднесенням та реформуванням Московської Академії, «ближайшій его сотоварищъ и другъ Св. Димитрій Туптало», митрополит Ростовський, «прибывши въ свою Ростовскую паству, зараженную въ то время разными раскольническими толками, и не находя въ ней просвѣщенныхъ пастырей, которые могли бы вразумлять заблуждшихъ и соблазняемыхъ, рѣшилса на собственномъ иждивеніи завести, для приготовления пастырей церкви, Семинарію, раздѣлил ее на три класса, собралъ учениковъ, отыскалъ наставниковъ и имѣлъ надъ нею такой близкой надзоръ, что весьма часто самъ давалъ юнымъ питомцамъ своимъ уроки, и объяснялъ Слово Божіе».²⁵⁹ При чому, треба зазначити, що Ростовський митрополит, для скорішого урухомлення своєї школи, крім учителів, зібрав також і деяких студентів українців.²⁶⁰ Як скоро розвивалася ця перша Духовна Семінарія на московських

²⁵⁸ Харламовичъ К., *op. cit.* стор. 650-651.

²⁵⁹ Булгаковъ М., *op. cit.* стор. 182.

²⁶⁰ Харламовичъ К., *op. cit.* стор. 704.

землях, можна бачити хоч би з того, що київський ієромонах Іоаким Богомолевський вже в 1709 р. правдоподібно почав викладати в ній риторику.²⁶¹ Звичайно, ураховуючи те, що Московська Академія, опинившись в руках визначніших представників «київської науки», стала на шлях чисто пролатинського напрямку, то тим самим і Ростовська Семінарія, будучи заснованою та урухомленою одним з визначніших вихованців Києво-Могилянської Академії, почала свої виклади в цілком пролатинському дусі. Це видно з того, що в її програму навчання, крім мов слов'янської та грецької, були ще впроваджені мови латинська і польська...²⁶²

Другою з черги школою середнього типу, так само заснованою одним з визначніших вихованців Києво-Могилянської Академії, а саме — митрополитом Філотеем Ліщинським, була Семінарія Тобольська. Не зважаючи на те, що Петро I стояв на становищі, що програма навчання в цій Семінарії повинна була обмежитись виключно до тих наук, яких «попу і диякону надобно знати»,²⁶³ Філотей Ліщинський викликав в 1702 р. з Києва 2 учителів «латинських наук» і 2 студентів,²⁶⁴ з допомогою яких розробляє програму навчання у своїй школі також в цілком пролатинському дусі. Крім урухомлення цієї першої Духовної Семінарії в Тобольську, з початком першої половини XVIII століття було засновано також і цілий ряд шкіл нижчого типу по різних містах далекого Сибіру. Так, як пише А. Крупенін, згідно з розпорядженнями митрополита Філотея, Верхотурський архимандрит Сильвестер заснував перші школи для навчання «Русскихъ и инородцевъ грамотѣ и катихизису», а кращих учеників із новонавернених, «посылалъ для дальнѣйшаго образования въ Тобольскую Семинарію».²⁶⁵ За часів митрополичого урядування Філотея Ліщинського світло віри Христової поширено не тільки серед багатьох сибірських поганських племен, але також були zorganizовані перші місійні подорожі до народів Китаю та Монголії. Як свідчить його найближчий співробітник, також вихованець Києво-Могилянської Академії — Григорій Новицький, митрополит Філотей посилав учителів богословія до Китайської держави, як також і до всевладного монгольського законоучителя Кутухти, якого всі калмицькі роди і цілий Китай «премного почитаютъ». Так, наприклад, в 1702 р. митрополит Філотей післав в Китай при каравані архиерейського двора ієромонаха Сергія з Селегенським еродіяконом Феодосієм і співаком Филипом Харовим — «для проповіді слова Божія». Для проповідування Слова Божого були вислані в 1704 р. до Кутухти, а потім і до Китаю скарбник архиерейського дому з еродіяконом Рафаїлом та еродіяконом Варфоломеєм. В 1707 р. був висланий до Китаю архиерейський скарбник — ерод. Іларіон. В 1719 р. митрополит Ліщинський знов посилає до Кутухти свого архи-

²⁶¹ Ibidem, p. 705.

²⁶² Jablonowski A., op. cit., p. 156.

²⁶³ Власовський І., op. cit. Т. III., стор. 154.

²⁶⁴ Козловський І. П., Первые почты и первые почтмастеры въ Московскомъ государствѣ. Варшава, 1913. Т. I., стор. 209.

²⁶⁵ Крупенинъ А., op. cit., стор. 29.

диякона Антонія Платковського, який свідчив, «что по царскому указу былъ посланъ въ мунгальскую землю къ Кутухтѣ ради проповѣди слова Божія и былъ у него мѣсяца четыре, проповѣдуя о вѣрѣ».²⁶⁶ Ще треба пригадати, що Антоній Платковський, назначений «строїтелем» Іркутського монастиря, заснував там місійну школу,²⁶⁷ в якій за часів єпископського урядування Інокентія Неруновича учителювало двох визначніших вихованців Києво-Могилянської Академії, засланих на Сибір, а саме: архимандрит Платон Малиновський та еромонах Києво-Печерської Лаври — Іоаким Максимович.²⁶⁸ Таким чином, перші школи далекого Сибіру, засновані та урухомлені представниками «київської науки», в самих початках свого існування, відрізнялися на шлях пролатинського напрямку і розробляли свою систему навчання в тому дусі, який протягом довшого часу був домінуючим у Києві.

Виняткове місце в організуванні московського шкільництва займає Новгородська Семінарія не лише тому, що вона була заснована московським ієрархом, але зокрема тому, що вона стала приводом до поновної боротьби між представниками двох протилежних партій за встановлення напрямку навчання в цій школі. Коли взяти до уваги, що всі інші школи, урухомлені представниками «київської науки», з початком першої половини XVIII ст., ішли в пролатинському напрямку та розробляли свою систему навчання в прозахідньому чи радше прокиївському дусі, то, так само і Новгородська школа, заснована митрополитом Йовом, першими учителями якої стали київські монахи — Гавриїл Домецький та Теодосій Яновський,²⁶⁹ в самих початках свого існування, стала на пролатинській позиції і розпочала свої виклади в чисто пролатинському дусі...

Однак, митрополит Йов, будучи під сильним впливом вище згаданих київських цензів, «сталъ склоняться къ латинскому школьному типу... настолько рѣшительно, что встревожилъ ревнителей греческаго образования» і таким чином «въ Новгородѣ изъ-за вопроса о характерѣ образовательной системы возгорѣлись почти столь же ожесточенные споры, какіе имѣли мѣсто лѣтъ за 20 до того въ Москвѣ. Въ 1703—4 г. противъ латинской школы прислалъ протестъ изъ Москвы давній защитникъ греческаго ученія старецъ Евфимій. Поставленный въ недоумѣніе, митрополитъ Іовъ далъ его для отзыва Домецкому, который представилъ ему свою апологію латинскаго ученія... Противъ Домецкаго выступилъ чудовскій ієродияконъ Дамаскинъ и вся полемика закончилась въ 1706 году приглашеніемъ въ Новгородъ для преподаванія бр. Лихудовъ», які, ставши на чолі ново-відкритої Новгородської Семінарії, розробляють її систему навчання в чисто прогреському дусі і таким чином вона прибирає греко-слов'янський характер. «Хотя они дали нѣкоторое мѣсто и латинскому языку, все же ихъ вызовъ былъ побѣдой греческой науки и пораженіемъ

²⁶⁶ Харламповичъ К., *op. cit.* Т. I. стор. 857-8.

²⁶⁷ Власовський I., *op. cit.* Т. III., стор. 171.

²⁶⁸ Харламповичъ К., *op. cit.* Т. I., стор. 735.

²⁶⁹ Знаменский П., *op. cit.*, стор. 27.

образовательного впливння малороссовъ. Митрополитъ Іовъ хотя и на- ходилъ... хорошихъ богослововъ среди кіевскихъ ученихъ, все же не пытался больше приставить ихъ къ своей школѣ».²⁷⁰ Пішовши в чисто прогресцькому напрямку, новозреформована Новгородська Се- мінарія не тільки стала головною опорою прогресцької партії, але та- кож і головною рушійною силою розповсюдження прогресцьких настро- ів серед московського суспільства. Разом із цим розгортається знову завзята боротьба між прихильниками двох протилежних напрямків, яка сповільнює не лише культурно-релігійне відродження Москов- ської Церкви, але також і дальший процес розповсюдження шкіль- ної освіти в межах Московської держави. Коли в перші роки XVIII ст., крім Московської греко-слов'яно-латинської Академії, було заснова- но й урухомлено ще й три духовні семінарії, то, після реорганізації Новгородської школи, тобто, від 1706 р., до часів створення Святішого Синоду в 1721 р., повелося відкрити та урухомити нові школи тільки в єпархіях архангельській і смоленській і то, майже виключно, завдя- ки енергійним заходам двох визначніших вихованців Києво-Могилян- ської Академії, які опинилися в рядах вищих ієрархів Московської Церкви, а саме: Варнави Волостовського та Дорофея Кроткевича. Пер- ша з них, тобто Архангельська, була заснована в 1712 р., натомість, друга — Смоленська в 1714 р. Коли взяти до уваги, що в 1712 р. були заслані до Архангельська у зв'язку із справою Мазепи лохвицький протопоп Іван Рогачевський та архимандрит Гедеон Одорський — обидва представники «кіївської науки», то можна думати, що, крім єпископа Варнави Волостовського, вони також немало потрудилися над заснуванням та урухомленням архангельської школи. Тим більше, що перший — став її префектом, другий — ректором.

Щодо Смоленської Семінарії, заснування й урухомлення якої при- падає на 1714—15 рр., то відомо, що митрополит Дорофей Короткевич, викликавши кіївського ієромонаха Іоасафа Маєвського, «відкрив ла- тинську школу, яку Маєвський довів до Риторики». Після цього вона підупала і стала знову «на ноги тільки з призначенням на смоленську катедру в р. 1728 архиєрея-українця Гедеона Вишневського»,²⁷¹ який, ідучи слідами свого попередника, викликав із Києва кращих вихован- ців Києво-Могилянської Академії,²⁷² з допомогою яких не лише уру- хомив уже всі курси Смоленської школи, але й перетворив її на справжню Духову Семінарію...

Як можна бачити з приведених прикладів, не зважаючи на те, що московське правління робило всі можливі заходи для поширення шкільної освіти по всіх землях Московської держави, з огляду на завзяту боротьбу між представниками двох протилежних напрямків, які заступали дві зовсім відмінні орієнтації, то від 1700 р. до часів створення Святішого Синоду в 1721 р., крім Московської Академії, вдалося заснувати й урухомити духовні школи тільки в єпархіях —

²⁷⁰ Харламовичъ К., *op. cit.* Т. I. стор. 687-8.

²⁷¹ Власовський І., *op. cit.* Т. III. стор. 154-5.

²⁷² Булгаковъ М., *op. cit.*, стор. 188.

ростовській, тобольській, новгородській, архангельській та смоленській, і то майже виключно завдяки тим представникам «київської науки», які опинилися в рядах вищих ієрархів Московської Церкви. Натомість, всі інші єпархії Московської Церкви, керівництво яких було в руках московських ієрархів, продовжували ставитись до справи організації власного шкільництва з повною резервою. Ширша організація шкільної освіти в межах Московської держави наступає шойно з моментом остаточного здійснення основних реформ в житті Московської Церкви, себто із створенням Святішого Синоду. Тим більше, що культурно-релігійні інтереси Московської Церкви, після створення цієї найвищої церковної інституції в 1721 р., зосереджуються майже виключно в руках визначніших представників «київської науки».

Коли взяти до уваги, що Духовний Реглямент, який був покладений в основу новоутвореного Святішого Синоду та став головним дороговказом для переведення основних реформ в житті Московської Церкви, не тільки ставив єпископам в обов'язок мати при архиерейських домах школи для священичих дітей і зазначував, що «только обученные въ этихъ школахъ могутъ быть допускаемы къ священству», але й перестерігав, що за поставлення в священики та в монахи необученого єпископом підлягало покаранню,²⁷³ то таким чином всі вищі ієрархи Московської Церкви були примушені започаткувати організування шкіл по своїх єпархіях...

Теофан Прокопович, будучи головним інспіратором переведення основних реформ в житті Московської Церкви й автором Духовного Регляменту, щоб дати приклад іншим московським ієрархам, вже в 1721 р. засновує у своєму дворі в Петербурзі власну школу, до якої приймає сиріт і бідних дітей всякого звання²⁷⁴ та походження. Заснування цієї першої школи посинодального періоду, характеристичне в історичному процесі насаджування і розповсюдження шкільної освіти в межах Московської держави, тим, що вона спричинилася до повного упадку та остаточної ліквідації Новгородської Семінарії, яка пішовши у прогрєцькому напрямку, була головним промотором розповсюдження прогрєцьких настроїв серед московського суспільства. Маючи намір завдати остаточний удар популярному тоді в цілій Московщині греко-слов'янському напрямкові, Т. Прокопович в 1728 р. розпустив усіх стипендіятів інших семінарій у Новгороді, а кращих учеників новгородської школи перевів до Петербурга і таким чином вона перестала існувати.²⁷⁵ Враховуючи те, що програма навчання по всіх тих духовних школах, які відкривалися по поодиноких єпархіях цілої Московщини після створення Святішого Синоду, вже була розроблена в чисто київському дусі,²⁷⁶ то тим самим педагогічну діяльність братів Лихудів, а разом з ними і цілої Новгородської Семінарії можна вважати кінцевою фазою поширення впливу грецької науки на мо-

²⁷³ Гротъ Я., *op. cit.* Т. X. стор. 27.

²⁷⁴ Чистовичъ И., *op. cit.*, стор. 631.

²⁷⁵ Харламповичъ К., *op. cit.* Т. I. стор. 688.

²⁷⁶ Знаменский П., *op. cit.*, стор. 436.

сковських землях. Тим більше, що і сама Новгородська Семінарія, після смерти Теофана Прокоповича, добившись свого поновного урухомлення, вже повністю стала на позиції чисто пролатинського чи радше прокиївського напрямку, який, маючи повну підтримку московського уряду, до кінця першої половини XVIII ст., вважався майже безконкурентним в межах цілої Московської держави. Коли заснування й урухомлення духовних шкіл по всіх інших значніших осередках Московської держави треба завдячувати в першу чергу тим представникам «київської науки», які опинилися в рядах вищих ієрархів Московської Церкви, то, так само, і поновними основниками Новгородської Семінарії були два ієрархи «изъ Кіевскихъ воспитанниковъ: Амвросій Юшкевичъ, которій, кромѣ ревностныхъ попеченій своихъ объ устроєніи принадлежащихъ къ ней зданій, имѣлъ особенную любовь и къ ея наставникамъ и питомцамъ, содержалъ многихъ изъ нихъ на собственномъ иждивеніи, поощрялъ разными подарками, и по смерти завѣщаль Семінарії свою многочисленную бібліотеку; и преемникъ его Стефанъ Калиновскій, которій также продолжалъ заботитися объ ней и также завѣщаль ей свою бібліотеку. Первыми учителями въ ней опять досталось быть Кіевскимъ студентамъ; Иннокентію Мигалевичу, долгое время преподававшему въ ней всѣ науки до Философіи; Іосифу Ямницкому, которій первый началъ читать въ ней курсъ Философіи и потомъ Богословія, Іоасафу Миткевичу и Порфирію Сопковскому, постепенно преподававшимъ науки во всѣхъ семинарскихъ классахъ и наконецъ Философію и Богословіе; всѣ они были другъ за другомъ Префектами и Ректорами Семінарії»...²⁷⁷

Ми вже згадували про те, що першою духовною школою, заснованою після створення Святішого Синоду в 1721 р., була школа Прокоповича. Вслід за цим, згідно з вимогами Духовного Регляменту, були примушені піти також й інші вищі ієрархи Московської Церкви і таким чином, від 1721 р. до кінця першої половини XVIII ст., було засновано й реформовано за латинським типом, тобто в київському дусі, у московських єпархіях 25 семінарій. Не зважаючи на те, що всі ці новоурухомлені школи прийняли назву духовних семінарій, богословський курс до 1750 р. був відкритий тільки в трьох з них, а саме: новгородській, смоленській та троїцько-лаврській; філософічний, крім названих, ще в казанській, александроневській, тверській та псковській; найбільше було таких, де в тім часі кляси закінчувалися риторикою²⁷⁸ або знаходилися в перших стадіях свого розвитку. Крім усіх цих згаданих духовних шкіл першої половини XVIII ст., на особливу увагу заслуговує школа Прокоповича не лише тому, що вона була сама «лучшая въ свое время между всѣма Русскими школами», вихованці якої «поступали учителями въ другія заводившіяся училища»,²⁷⁹ але також і тому, що деякі з-поміж її вихованців відіграли

²⁷⁷ Булгаковъ М., *op. cit.*, стор. 189.

²⁷⁸ Власовський І., *op. cit.* Т. III. стор. 155.

²⁷⁹ Булгаковъ М., *op. cit.*, стор. 184.

важливу роллю в культурно-релігійному розвитку Московської держави. До цих останніх належать: Богданов, який з початку був учителем Московської Академії, а пізніше став коректором московської синодальної типографії; Г. Н. Теплов, який з 1741 р. був ад'юнктом Петербурзької Академії Наук, пізніше був призначений на державного секретаря Катерини II-ої, як також на сенатора; Стефан Савицький, придворний дякон, що з початку був законоучителем в академічній гімназії в Петербурзі, а потім, з 1742 р., став придворним проповідником. На кінець, слід відмітити ще й А. П. Протасова та С. К. Котельнікова, які хоч і будучи синами простих вояків, вибилися завдяки школі Прокоповича в ряди дійсних членів Петербурзької Академії.²⁸⁰ Щодо самої програми навчання в школі Прокоповича, то вона була розроблена в чисто прозахідньому дусі. В її основу входили такі предмети: закон Божий, слов'янське читання, мови — руська, латинська і грецька; граматики, риторика, логіка, історія, римська старина, географія, арифметика, геометрія і рисунки. Крім того вихованці цієї школи займалися вокальною та інструментальною музикою, як також театральним мистецтвом,²⁸¹ якому дуже багато уваги присвячував сам Теофан Прокопович. Вже самий той факт, що в школі Прокоповича, крім нього самого та В. Степановича, який, після закінчення Києво-Могилянської Академії, студював на Заході, де одержав ступень магістра свободних наук і філософії,²⁸² викладали такі професори Петербурзької Академії Наук, як: Адам Селлій, Теофіль Зігфрід Баер та Георгій Фрідріх Федорович,²⁸³ вказує на те, на якому високому рівні було поставлене навчання в цій всестановій школі, за життя її основоположника і покровителя.

Коли взяти до уваги, що не лише культурно-релігійні інтереси Московської Церкви, але також і значна більшість московських єпископських катедр зосередилася після створення Святішого Синоду в руках визначніших представників «київської науки», то таким чином й організація духовних шкіл по різних значніших осередках Московської імперії проходила, впродовж першої половини XVIII ст., за їхньою ініціативою або під їх безпосереднім наглядом. Хоч деякі, з цілого ряду духовних шкіл і були організовані самими московськими ієрархами, все ж таки ширше розроблення програми навчання по всіх цих школах першої половини XVIII ст., а разом з цим і перетворення деяких із них на повні духовні семінарії, треба завдячувати здебільша вихованцям Києво-Могилянської Академії. Так, наприклад, не зважаючи на те, що духовна школа в Казані була відкрита митрополитом Тихоном вже 19 березня 1723 р.,²⁸⁴ вона перетворилася на повну семінарію щойно в 1738 р., коли до Казані прибули представники «київської науки».

²⁸⁰ Чистовичъ И., *op. cit.*, стор. 638.

²⁸¹ Сухомлиновъ М. И., Академикъ Семенъ Кир. Котельниковъ. СОРЯС. СПб., 1877. Т. XVI. стор. 2.

²⁸² Харламповичъ К., *op. cit.* Т. I. стор. 692.

²⁸³ Чистовичъ И., *op. cit.*, стор. 631.

²⁸⁴ Харламповичъ К., *op. cit.* Т. I. стор. 723.

Як стверджує М. Булгаков, «первымъ профессоромъ философіи досталось быть Веніамину Пуцекъ-Григоровичу, а первымъ профессоромъ Богословія Феофилу Игнатовичу, тоже Кіевскому студенту. При томъ всѣ эти учителя были другъ за другомъ и первыми Префектами и первыми Ректорами новозаводившейся Семинаріи. Въ 1751 году Юня 7, по письменному прошенію Казанскаго Епископа Луки Конашевича, высланы были въ эту Семинарію изъ Кіева еще два учителя — Филиппъ Ядрыло и Григорій Халчинскій... Между-тѣмъ просвѣщенные архипастыря — Лука Конашевичъ и за нимъ Виніаминъ Пуцекъ-Григоровичъ, оба образовавшіеся в Кіевѣ, составили для ней своими пожертвованіями багатую бібліотеку, и своими заботами весьма много содѣйствовали ея процвѣтанію».²⁸⁵ Розширення програми навчання духовної школи в Казані та її перетворення на повну семінарію може послужити прикладом поступового розвитку також і всіх інших архиерейських шкіл посинодального періоду, які, так само, як і Казанська школа, щойно під кінець першої половини XVIII ст. могли стати дійсними семінаріями завдяки вихованцям Києво-Могилянської Академії.

Хоч, по декількох роках, після створення Святішого Синоду і було засновано, згідно з вимогами Духовного Регляменту, цілий ряд духовних шкіл по різних значніших осередках Московської держави, якими повинні були опікуватися вищі ієрархи Московської Церкви, однак з самого початку, з огляду на брак відповідно кваліфікованих учителів, склад курсів майже по всіх цих нововідкритих архиерейських школах обмежувався до слов'янської або латинської граматики та букваря Прокоповича.²⁸⁶ Щойно з часом, після викликання відповідно освічених представників київського чернецтва та після перейняття ними керівництва цих новостворених шкіл, поширюється їхня програма навчання, в результаті чого вони поступово починають перетворюватися на справжні духовні семінарії. Для більш наглядного прикладу, крім уже згаданих попередньо семінарій Новгородської та Казанської, треба пригадати ще процес урухомлення і поступового розвитку александровської духовної школи в Петербурзі, яка так само, як і всі інші архиерейські школи посинодального періоду, щойно з часом, зокрема завдяки заходам представників «київської науки», могла перетворитися на справжню семінарію.

Крім школи Теофана Прокоповича, яка розвинулася в школу свободних наук, була заснована архієпископом Теодосієм Яновським в 1721 р. в Петербурзі в александровському монастирі друга духовна школа,²⁸⁷ яка, в самих початках свого існування, мала характер слов'яно-руський. В 1725 р., згідно з указом цариці Катерини I-ої, вона була реформована на школу слов'яно-греко-латинську. Не зважаючи на те, що ця школа знаходилася в новій центральній столиці Московської держави і повинна була служити прикладом для всіх

²⁸⁵ Булгаковъ М., *op. cit.*, стор. 186-7.

²⁸⁶ Знаменский П., *op. cit.*, стор. 405.

²⁸⁷ Тітов Хв., *op. cit.*, стор. 230.

інших архиєрейських шкіл Московської Церкви, вона, з огляду на брак відповідно кваліфікованих учителів, вже в 1729 р. повністю занепадає²⁸⁸ після чого, поновно відновляється щойно під кінець 30-их рр. XVIII століття. Зокрема, завдяки енергійним заходам трьох визначніших представників «київської науки», а саме: невського архимандрита Стефана Калиновського, Андрія Зертис-Каменського та Григорія Кременецького, почавши з 1736 р., вона не тільки відроджується, але й розширяє свою програму навчання та поступово перетворюється вже на справжню духову семінарію. При чому, обидва названі «въ продолженіе 12 лѣтъ были преподавателями всѣхъ наукъ, начиная отъ низшихъ до высшихъ классовъ» і на кінець Зерти-Каменський стає її першим Ректором, а Григорій Кременецький — першим її Префектом. Треба ще відзначити, «что оба они были опредѣлены къ симъ должностямъ самою Императрицею Елисаветою Петровною, за ихъ отличное усердіе въ воспитаніи юношества».²⁸⁹ Коли взяти до уваги, що керівництво Тобольської єпархії протягом цілої першої половини XVIII ст. перебувало виключно в руках високоосвіченого українського духовенства, то тим самим і Тобольська духовна школа не лише своє існування, але також і остаточне перетворення на повну семінарію завдячує виключно вихованцям Києво-Могилянської Академії.

Не зважаючи на те, що вона знаходилася в далекому і мало заселеному Сибірі, будучи під безпосереднім наглядом і опікою визначніших представників «київської науки», які стояли на чолі великої простором Тобольської єпархії, не припиняла своєї діяльності також і Тобольська духовна школа. Заснована в 1702 р. для підготовки відповідно кваліфікованого духовенства і для місійної праці серед різних диких племен, які заселяли ці сторони, ця школа згодом, завдяки енергійним заходам Тобольського митрополита Антонія Нарожницького, перетворилася на повну семінарію. Згідно із ствердженням К. Харламповича, митрополит Антоній, усвідомляючи собі, «что духовныя нужды общирнѣйшей его епархіи наполненной раскольниками, магометанами и язычниками, притомъ съ православнымъ населеніемъ тоже невѣжественнымъ и грубымъ, требуютъ полной семинаріи, съ философіей и богословіемъ», викликав із Києва кількох відповідно кваліфікованих учителів і студентів, які урухомили вже всі курси цієї духовної школи і таким чином перетворили її на повну семінарію. При чому один із київських студентів прибув з самим митрополитом Антонієм. Другий — студент філософії В. Русанович виїхав до Тобольська 29 листопада 1742 р. і вже в липні 1743 р. розпочав там свої виклади. Крім того, митрополит Антоній послав до Києва за новими учителями енісейського архимандрита Димитрія Сміловського, який привіз Як. Волинського, Ів. Блаженського, Г. Граневича і ієром. Пафнутія Даневського. В 1749 р. був викликаний із Києва ще сту-

²⁸⁸ Харламповичъ К., *op. cit.* Т. I. стор. 694.

²⁸⁹ Булгаковъ М., *op. cit.*, стор. 187 .

дент філософії Матвій Миткевич, який в 1751 р. був призначений на префекта тобольської семінарії, а згодом став і її першим ректором.²⁹⁰

Так само і Тверська духовна семінарія завдячує не лише своє урухомлення й існування, але також і своє перетворення на повну семінарію, майже виключно високоосвіченим українським ієрархам, які стояли на чолі цієї єпархії та представникам «київської науки». Заснована в 1732 р. «Київскимъ воспитанникомъ Преосв. Феофилактомъ Лопатинскимъ», вона протягом деякого часу мала характер греко-латинський, однак, коли в 1739 р. визвані були із Києва Преосвященним Митрофаном Слотвенським «многіе учителя... и между ними, извѣстный любитель и знатокъ Греческаго языка Блонницкій»,²⁹¹ то, після цього, вона не тільки перетворюється на повну семінарію, але й приймає характер чисто пролатинський. Крім Якова Блонницького, викликані були із Києва і брали участь в процесі перетворення Тверської духовної школи на повну семінарію, ще такі учителі: Василь Троянський, Алексій Могилянський, Павло Квяткевич, Симеон Янович, Андрій Чернецький, Іоаннікій Скабовський, Михайло Тихорський, Михайло Грегориїв, Прокопій Андріїв, Спиридон Лазаревич, еромонах Порфирій Падуновський, еромонах Василь Гловацький, Іван Лятошевич, Пахомій Кувечинський та еродиякон Іларіон Грабовецький. При чому, Яків Блонницький стає першим префектом Тверської Семінарії, а архімандрит Іоаннікій Скабовський першим її ректором.²⁹²

Розглянувши в загальному урухомлення і розвиток цих декількох семінарій, те саме можна сказати також і про всі інші московські духовні школи першої половини XVIII ст., які, якщо не саме заснування, то, безперечно, вже своє урухомлення і дальший розвиток, як також і своє остаточне перетворення на повні семінарії завдячують виключно вихованцям Києво-Могилянської Академії. Враховуючи те, що на московських землях, почавши з 1701 року, була урухомлена власна високошкільна інституція — Московська Слов'яно-Греко-Латинська Академія, на чолі якої стояли визначніші представники «київської науки» та яка повинна була забезпечувати нововідкриті духовні школи власними кваліфікованими учителями, то, мимоволі, перед нами постає питання, чому саме московський уряд, Святіший Синод та поодинокі вищі ієрархи Московської Церкви, протягом цілої першої половини XVIII ст., були примушені послуговуватись майже виключно запрошуваними без упину педагогами з Києва? Відповіді на це досить скomплексоване питання можна було б цілком просто: тому, що ще не мали своїх. Однак, щоб не послуговуватися необгрунтованою фразою, постараємось привести декілька прикладів узятих з життя і розвитку самої Московської Слов'яно-Греко-Латинської Академії, які не тільки улегшать розв'язку цієї складної проблеми, але й самі дадуть вже і відповідь на вище поставлене питання.

Хоч представники «київської науки», урухомивши Московську Академію й відкрили вже з самого початку першої половини XVIII ст.

²⁹⁰ Харламповичъ К., *op. cit.* Т. I. стор. 732.

²⁹¹ Булгаковъ М., *op. cit.* стор. 185-6.

²⁹² Харламповичъ К., *op. cit.* Т. I. стор. 683-4.

курси всіх тих наук, які викладалися тоді в Києві, одначе до дійсного розвитку цієї першої високо шкільної інституції на московських землях було ще дуже далеко. Тим більше, що не лише самі професори Московської Академії, але також і більшість її перших студентів складалася не з місцевого елемента, тільки із привезеного з Києва. Це видно, хоч би з того, що в 1704 р. в числі 34-ох студентів філософічного курсу ми зустрічаємо тільки трьох великоросів — всі інші — це колишні студенти Києво-Могилянської Академії, які переселилися до Москви разом із своїми учителями. Таким чином і новоурухомлену Московську Академію, в самих початках її існування, можна трактувати тільки як своєрідну філію «київської науки», а тим самим і Києво-Могилянської Академії, яка, використовуючи головню своє власне відповідно підготоване студентство, розпочала свою педагогічну діяльність на московських землях. Коли взяти до уваги, що більшість московського духовенства, а разом з ним і ширший загальний відсталого московського суспільства ставилися негативно до впровадження якихось новостей і до науки взагалі, то зрозуміло, що представники «київської науки», щоб не допустити до повного занепаду новоствореної Московської Академії, були примушені спиратися головню на переселюваних з Києва студентів. Тим більше, що не тільки з першого набору синів московських попів мало хто залишився,²⁹³ але також і в майже усіх повторних наборах московських учеників протягом цілої першої половини XVIII ст. ще мало було таких, які, вступивши в Московську Академію, просиділи б у ній до того часу, доки не пройдуть усіх її курсів.

Який великий відсоток становили, на початку XVIII ст., привезені студенти у відношенні до місцевих, найкраще відзеркалює вже згаданий нами список студентів філософії з 1704 р., на якому із загального числа 34 осіб, фігурує тільки трьох Великоросів, всі інші — колишні студенти Києво-Могилянської Академії, які переселилися до Москви разом із своїми учителями...

Хоч, правда, Петро I-ий, маючи намір примусити місцеву молодь до науки, з початком 1708 р. «издалъ указъ объ отдаваніи въ школу Греческую и Латинскую для ученія дѣтей священническихъ и дьяконовскихъ, съ такимъ предписаніемъ, что кто изъ сихъ дѣтей не захочитъ обучаться, тѣхъ на отцовы мѣста не посвящать, въ подьячіе и ни въ какіе чины не принимать, кромѣ только солдатскаго»,²⁹⁴ одначе, як видно з пізніших даних, які стосуються життя і розвитку Московської Академії і взагалі московського шкільництва, це мало впливало на пробудження охоти до науки серед Московського суспільства. Вже самий той факт, що московський уряд був примушений часто повторювати укази і зазначувати, що кандидатів на духовні становища треба «заранѣе учить въ школахъ, чтобы они были годны въ попы»,²⁹⁵ вказує на те, що ставлення московського суспільства до науки продовжувало бути негативне. Що більше, коли взяти до уваги,

²⁹³ Голубевъ С., Киевская Академія въ XVII—XVIII в. Киевъ, 1901. стор. 97.

²⁹⁴ Голиковъ И. И., *op. cit.* Т. III. стор. 278-9.

²⁹⁵ Знаменский П., Духовныя школы въ Россіи... Казань, 1881. стор. 19.

що Петро I був примушений «повторить указъ отца своего, чтобы всѣ посѣщали церкви по воскреснымъ и празничнымъ днямъ и ежегодно были у исповѣди, въ противномъ случаѣ подвергались штрафу»,²⁹⁶ то, безперечно, це вказує на те, що московське суспільство, потопаючи в безпросвітній темноті, ставилось негативно не лише до всякої науки, але й нехтувало своєю власною церквою, що її високоосвічене українське духовенство намагалось підняти з занепаду.

Звичайно, серед цієї несприятливої атмосфери не лише дальший розвиток Московської Академії, але навіть саме її існування було б неможливе, якщо б її не забезпечувано висококваліфікованими педагогами та не доповнювано її учнівського складу відповідно підготованим київським студентством. Чи можливе було існування Московської Академії і чи могла вона розвиватися без відповідної підтримки Києва, можна бачити хоч би з того, що в результаті заходів московського уряду для піднесення освітнього рівня московського чернецтва, з незвичайно великого числа московських монастирів було прислано в 1723 р. до Москви, для навчання в московських школах, тобто до Московської Академії, «тільки двох ієродияконів з смоленської епархії... та одного з Сибіру». З усіх «інших епархій і з московських монастирів, де було немало молодих і до науки здібних ченців, з яких міг би бути хосен для Церкви і вийшли б в учителі та проповідники, донині, — як писав в р. 1726 Гедеон Вишневський, ректор Московської Академії, — нікого не прислали».²⁹⁷ З огляду на таке негативне ставлення більшості московського духовенства до всього нового, а тим самим і до науки, в 1727 р. число студентів, які кінчали повний курс, до богослов'я включно, в Московській Академії не переходило вище 12-ти осіб²⁹⁸ і то половину з них становили переважно колишні студенти Києво-Могилянської Академії. До числа цих студентів привезених з Києва належали: Змелевський, Заневич, Ліщинський, Квітницький, Ростовецький і Крайський.²⁹⁹ Безперечно, при такій незвичайно малій кількості абсолювентів, Московська Академія ніяк не могла забезпечувати своїми власними відповідно підготованими педагогами поступово зростаючого числа нових духовних шкіл по різних осередках Московської держави.

Коли взяти до уваги, що ще в 1735 р., тодішній ректор Московської Академії, Стефан Калиновський замість вимаганого числа 20 студентів, спроможний був вислати в Петербурзьку Академію Наук «только 12 человекъ», зазначаючи, «что больше нельзя выбрать по причинѣ малочисленности учениковъ и по малоспособности»,³⁰⁰ то, безперечно, цей невідрадний стан дуже повільного розвитку Московської Академії примушував московський уряд та Святіший Синод, як також і поодиноких вищих ієрархів Московської Церкви безнастанно

²⁹⁶ Ssolowjew S., *op. cit.*, p. 81-2.

²⁹⁷ Власовський І. Н., *op. cit.* Т. III. стор. 144.

²⁹⁸ Знаменский П., *Духовныя школы въ Россіи... Казань, 1881.* стор. 133.

²⁹⁹ Харламповичъ К., *op. cit.* Т. I. стор. 667.

³⁰⁰ Смирновъ С., *op. cit.*, стор. 238.

звертатися до Києва і за кваліфікованими педагогами, і за відповідно підготованими студентами.

За підрахунками Проф. Миколи Івановича Петрова, число вихованців Києво-Могилянської Академії, які займали учительські становища по різних духовних семінаріях Московщини тільки від 1721 по 1750 рік, сягає до 125 осіб. З чого: в смоленській семінарії викладало 26 осіб, новгородській — 14, казанській — 14, тверській — 12, троїцькій — 11, тобольській — 6, нижегорській — 5, невській — 4, псковській — 4, вятській — 4, архангельській — 3, вологодській — 3, рязанській — 3, воронізькій — 3, ростовській — 2, коломенській — 2, володимирській — 2, карповській — 1, як також по одному в суздальській, устюжській, астраханській, крутицькій та костромській, які щойно з початком другої половини XVIII ст. стали розширювати свою програму навчання та набирати характеру духовних семінарій.³⁰¹ Так наприклад, не зважаючи на те, що суздальська духовна школа була заснована вихованцем Києво-Могилянської Академії Варламом Левицьким, який став єпископом суздальської єпархії вже в 1723 р.,³⁰² вона стала поступово перетворюватися на повну семінарію, після кількох кратного закриття та поновного відродження, щойно з початком другої половини XVIII ст., при чому, знову, за ініціативою та при безпосередній участі представників «київської науки». Це можуть підтвердити, деякі дані про її розвиток. Заснована в 1723 р., суздальська духовна школа, після трьох річного існування вже була розпущена. Те саме повторювалося з нею впродовж 30-их років. З огляду на таку неактивність, на запитання Святішого Синоду в 1741 р. про життя і розвиток суздальської єпархії, із Суздаля відповіли: до 1740 р. в єпархії ніяких шкіл і учителів не було. Щойно з весною 1740 р. прибув до Суздаля Києво-Печерський ієромонах Юстин Ілляшевич і організував тут латинську школу, яку з допомогою ченця Я. Виноградова, довів до піітики. Одначе, коли він в 1744 р. випросився на прощу до Києва, школа знову перестала функціонувати. Так, що новий суздальський єпископ Порфирій Крайський в 1749 р. був примушений шукати знову учителів, щоб урухомити тут школу. В результаті його заходів, в 1755 р. прибули сюди київські ієромонахи Дмитрій Грозинський і Венедикт Малецький, які не тільки відновили цю школу, але й перетворили її вже на семінарію. При чому, Дмитрій Грозинський в 1762 р. став її першим ректором.³⁰³ Так само і костромська духовна школа, заснована в 1747 р. колишнім Ректором Києво-Могилянської Академії — Сильвестром Кулябкою,³⁰⁴ який став першим єпископом новоствореної костромської єпархії, щойно з початком другої половини XVIII ст. почала поступово перетворюватися на повну семінарію, і, то, знову ж таки, майже виключно, завдяки енергійним заходам представників «київської науки». Першим ректором і керівником кост-

³⁰¹ Власовський І., *op. cit.* Т. III, стор. 156.

³⁰² Тітов Хв., *op. cit.*, стор. 231.

³⁰³ Харламовичь К., *op. cit.* Т. I, стор. 708-9.

³⁰⁴ Тітов Хв., *op. cit.*, стор. 232.

ромської духовної школи став київський ієромонах Анастасій Білопольський, який вів цю школу до 1750 року. Одначе, коли в 1750 р. єпископ С. Кулябка був перенесений до Петербурга, вона закрилася, після чого, знову її урухомлено в 1753 р. в симоновському монастирі, де, під безпосереднім наглядом Анастасія Білопольського, який займав там становище архимандрита, проіснувала до 1757 року. Згодом, новий суздальський єпископ, Дамаскин Аскоронський, побудувавши окреме приміщення для цієї школи, викликав із Києва в 1757 р. трьох нових учителів, а саме — двох братів Федоровичів та Софронія Тернавіюта, які вже поширили її програму навчання і таким чином вона перетворилася на повну семінарію, першим ректором якої став Софроній Тернавіот.³⁰⁵ Підсумовуючи приведені приклади, можна сказати без всякого перебільшення, що не було майже й однієї духовної школи в межах цілої Московської держави, яка б не завдячувала, якщо вже не саме своє заснування, то, безперечно, свій дальший розвиток, а в кінці й своє остаточне перетворення на повну семінарію вихованцям Києво-Могилянської Академії.

Як дивилися високоосвічені сучасники на цю Київську високошкільну інституцію, яка напереломі XVII ст. була єдиним, майже невичерпним джерелом культурно-релігійних та наукових діячів, а тим самим і висококваліфікованих педагогів, які стали ініціаторами та організаторами духовних шкіл по всіх землях східноєвропейського простору, найкраще характеризують, приведені російським істориком Булгаковим, слова смоленського єпископа Гедеона Вишневського, який в 1739 р., звертаючись до Київського митрополита Рафаїла за новими учителями, каже: «изобиловала всегда учеными людьми Академія Кіевская, и имѣла себѣ честь сицевую, что отъ нея, аки съ преславныхъ оныхъ Афинъ, вся Россія источникъ премудрости почерпала, и вся своя новозаведенныя училищныя колоніи напоила и израстила».³⁰⁶ І дійсно, навіть Петербурзька Академія Наук, заснована 27 грудня 1725 р. науковими представниками Заходу,³⁰⁷ також у великій мірі завдячує і своє існування, і ширше розгорнення своєї наукової діяльності, якщо вже не безпосередньо, то бодай посередньо визначнішим вихованцям Києво-Могилянської Академії, які, будучи ініціаторами та організаторами цілої системи московського шкільництва, не тільки підготували ґрунт для її існування, але й промостили шлях для її дальшого розвитку.

Зокрема, Петербурзька Академія Наук завдячує, як своє заснування, так і початкове урухомлення своєї наукової праці в специфічних умовах твердої московської дійсності, Теофанові Прокоповичеві, якого, з огляду на те, що він був правою рукою Петра I-го «по церковнимъ дѣламъ и вопросамъ образованія»,³⁰⁸ можна вважати також

³⁰⁵ Харламовичъ К., *op. cit.* Т. I, стор. 704.

³⁰⁶ Булгаковъ М., *op. cit.*, стор. 191.

³⁰⁷ Пекарский П., *Исторія Императорской Академіи Наукъ въ Петербургѣ*. СОРЯС. СПБ., 1870. Т. I, стор. XXXVIII.

³⁰⁸ Эйнгорнъ В., *op. cit.* Т. II, кн. 2, стор. 1032.

і головним її інспіратором. Тим більше, що він був одним з найгарячіших покровителів не лише багатьох академіків,³⁰⁹ але також і цілого ряду талановитих московських студентів, в тому числі Ломоносова та молдаванина Кантимера, які, з часом, опинившись в рядах її дійсних членів, чимало прислужилися і для розвитку самої Академії і для дальшого розвитку московської науки.

Хоч, в самих початках, при урухомленні цієї наукової інституції, запрошеним професорам і довелося спиратися головню на своїх колишніх слухачів, яких вони були примушені викликати із Заходу,³¹⁰ все ж таки, з часом, з урухомленням цілої системи московського шкільництва, представники «київської науки» зуміли забезпечити її відповідно підготованими місцевими студентами, які не лише стали її слухачами, але й активними її науковими співробітниками.

Враховуючи те, що Московська Слов'яно-Греко-Латинська Академія, на чолі якої стояли визначніші представники «київської науки», до кінця першої половини XVIII ст., була єдиною високошкільною інституцією на московських землях, то тим самим вона стала найголовнішим джерелом забезпечення Петербурзької Академії Наук відповідно підготованими студентами. Все ж таки, першою школою, яка стала забезпечувати Петербурзьку Академію Наук, в самих початках її урухомлення, молодими адептами науки, була школа Прокоповича. Саме з цієї школи, яку свого часу вважали за одну з найкращих шкіл цілої Московської держави, вийшли перші місцеві слухачі Петербурзької Академії Наук, в тому числі, вже згадуваної нами попередньо — Г. М. Теплов, А. П. Протасов та С. К. Котельніков, які й стали першими її дійсними членами. Натомість, почавши з 1735 року, після висилки перших своїх 12-ох власних вихованців, в тому числі і Михайла Васильовича Ломоносова, який повернувся тоді з Києва, де слухав лекції філософії ієромонаха Йосифа Миткевича,³¹¹ Московська Академія, до кінця першої половини XVIII ст., вже не переставала поступово забезпечувати Петербурзьку Академію Наук місцевими студентами.

Так, завдяки енергійним заходам визначніших представників «київської науки», не лише Московська Слов'яно-Греко-Латинська Академія та цілий ряд новоурухомлених шкіл по різних значніших осередках цілої Московської держави, але також і Петербурзька Академія Наук могла забезпечити і своє існування і свій дальший розвиток. При чому, зокрема оживляється діяльність цієї новозаснованої наукової інституції, почавши з 1746 р., коли на її чолі стає граф Кирило Розумовський,³¹² який, хоч і не був безпосереднім вихованцем Києво-Могилянської Академії, тільки завершував свої студії на Заході — в Тюбінгені та Парижі,³¹³ все ж таки належав до передових

³⁰⁹ Пекарский П., *op.cit.* Т. I, стор. XXXIX.

³¹⁰ Милоковъ П., *op. cit.* Т. II, стор. 308.

³¹¹ Смирновъ С., *op. cit.*, стор. 251.

³¹² Пекарский П., *op. cit.* Т. I., стор. VI.

³¹³ Соловьевъ С. М., *op. cit.* Т. XXII, стор. 320.

представників української спільноти й основну підготовку для своїх заграничних студій пройшов під безпосереднім наглядом київських вчених, які стояли на чолі цілої системи існуючого тоді і українського і московського шкільництва. Тим більше, що і керівництво новоурухомлених тоді світських шкіл також були головним чином у руках визначніших вихованців Києво-Могилянської Академії.³¹⁴ Професор красномовности Василь Тредяковський, вітаючи дня 12 червня 1746 р. нового президента Петербурзької Академії Наук в особі графа Кирила Розумовського, сказав: «Академія чрезъ ваше графское сіятельство оживотворивши всѣ свои члены и въ здравіе пришедши, какъ съ одра тяжкія болѣзны возстала. Академія чрезъ васъ первую російскую свою главу, всеконечно изображаетъ всегда дѣйствительный способъ, дабы исполнить основателя своего намѣреніе — множиться російскими членами, въ російскихъ твердо обрацаемыми составахъ».³¹⁵ Таким чином, з моментом поставлення графа Кирила Розумовського на становище президента Петербурзької Академії Наук не лише ціла система новоурухомленого московського шкільництва в межах цілої Московської держави, але також і вся тодішня наука зосередилася, майже виключно, в українських руках.

Звичайно, коли взяти до уваги, що відстале московське суспільство не переставало ставитися негативно до всякого цивілізаційного прогресу, а тим самим і до науки, то, безперечно, визначнішим представникам «київської науки» довелося добре потрудитися коло насадження шкільної освіти на московських землях. Тим більше, що деякі представники вищого московського духовенства ще й під кінець першої половини XVIII ст., цілком відкрито виступали проти всякої науки. Так, наприклад, «єпископ Гавриіл Русской» в 1735 р. «учинив просто погром Казанської семінарії», заснованої вихованцем Києво-Могилянської Академії, архієпископом Іларіоном Рогалевським, в якій викладало тоді 5-ох київських монахів. Будучи переведений в р. 1738 на катедру Устюжську, єпископ Русской і там прославився «яко відомий наук нелюбитель». Не краще ставився до наук також і другий представник вищого духовенства архієпископ архангельський Варсонофій, який, зайнявши Архангельську катедру в 1740 р., казав, що «школам в тутешній бідній єпархії бути не належить; до шкіл охоту мали бувши тут архиереї черкасишки, ні до чого негідниці»,³¹⁶ тобто колишні вихованці Києво-Могилянської Академії, які безнастанно трудилися над урухомленням шкіл по різних значніших осередках Московської держави та над розповсюдженням шкільної освіти серед московського суспільства. Коли з таким упередженням до справи організації власного шкільництва, а тим самим і всякої науки підходили деякі московські вищі ієрархи, то що ж тоді можна було сказати про ширший загал московського суспільства,

³¹⁴ Буглаковъ М., *op. cit.*, стор. 197.

³¹⁵ Соловьевъ С. М., *op. cit.*, Т. XXII, стор. 320.

³¹⁶ Власовський І., *op. cit.* Т. III, стор. 157.

яке, як зауважує Посошков, стояло на такому низькому ще культурному рівні, що «въ Москвѣ едва сотый человекъ» знав, «что такое православная христианская вѣра, что Богъ и въ чемъ состоитъ Его воля? а между поселянами» ледве можна було «найти и одного изъ десяти тысячъ человекъ».³¹⁷ А коли до цього додати ще й те, що «Рускій народъ въ масѣ своей лѣнивъ»³¹⁸ і не мав найменшого бажання ознайомлюватися з прогресом цивілізації, то тим самим і при насаджуванні шкільної освіти на московських землях часто доводилося забирати молоде покоління московського суспільства «въ ученіе насильно, иногда даже въ кандалахъ, подъ конвоемъ». При чому, коли забрані насильно ученики «убѣгали изъ школъ», тоді їх «такимъ же порядкомъ приходилось ловить и возвращать обратно въ школы». Тим більше, що «сами ихъ отцы и матери были противъ школьного обученія и охотно помогали имъ укрываться отъ новой школьной повинности».³¹⁹ Все ж таки, не зважаючи на всі ці труднощі та безнастанну боротьбу з московською темнотою, представники «київської науки», зокрема, визначніші вихованці Києво-Могилянської Академії, розгортаючи культурно-релігійну діяльність серед московського суспільства, вже під кінець першої половини XVIII сторіччя зуміли не тільки урухомити цілу систему московського шкільництва, але й забезпечити її дальший розвиток.

³¹⁷ Ssolowjew S., op. cit., p. 102.

³¹⁸ Бердяевъ Н., op. cit., стор. 16.

³¹⁹ Знаменскій П., op. cit., стор. 405.

КИЇВСЬКА ШКІЛЬНА ДРАМА І СТВОРЕННЯ ПЕРШОГО ПОСТІЙНОГО ТЕАТРУ В НОВІЙ СТОЛИЦІ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ – ПЕТЕРБУРЗІ

Хоч перших проявів театрального мистецтва чи радше постанов перших драматичних творів українського театру і не можна зв'язувати безпосередньо з Києвом та Києво-Могилянською Академією, все ж таки треба її вважати за головну колыску, як шкільного, так і все-народного театру не лише українського, але також і московського. Вона була тим огнищем плекання і розвитку театрального мистецтва, з якого вийшли головні твори в дільниці шкільного театру, які пізніше широко розповсюдилися по всіх землях східно-європейського простору, а тим самим і в межах цілої Московської держави.

Виходячи з факту, що перші прояви культурно-релігійного руху, а тим самим і національного відродження українського суспільства в'яжуться безпосередньо з широкорозгорненою реорганізацією та організацією цілої системи українського шкільництва, яке стало головним знаряддям в боротьбі проти насильно насадженого польського католицизму на українських землях, зокрема, з кінцем другої половини XVI та з початком XVII ст., то тим самим і початків зародження шкільної драми на українських землях треба шукати саме на порозі цієї боротьби українського народу проти польського насильства. Тим більше, що театральне мистецтво служило одним із головних засобів у цій нерівній культурно-релігійній та національній боротьбі українського народу з польсько-латинським духовенством, особливо з орденом Єзуїтів, який, маючи повну підтримку польських державно-адміністративних чинників, широко розгортав польонізаційно-латинізаційний процес на всіх просторах тих земель України, які опинилися під польським пануванням. Вже самий той факт, що славний український полеміст і мораліст Іван Вишенський безнастанно нарікає, що вихованці нововідкритих братських шкіл, замість в церкві трудитися, «комедії строють і грають»,³²⁰ безперечно вказує на те, що

³²⁰ Возняк М., Початки української комедії, 2-ге вид. Нью Йорк, 1955, стор. 3.

шкільна драма, перенесена на український ґрунт, вже під кінець другої половини XVI ст. мусіла бути дуже поширеною серед українського суспільства, особливо по всіх більших українських містах, де вже існували і розвивали свою культурно-релігійну діяльність ново-реформовані братські школи. Зрештою, коли взяти до уваги, що єзуїти дуже старанно плекали театральне мистецтво в своїх школах, використовуючи його як своєрідний засіб для виховання молоді та для ширення польсько-латинської пропаганди серед ширшого загалу українського суспільства, то тим самим і православні церковні братства, реформуючи свої школи за зразком єзуїтських колегіумів, завоювали також і традиції їхнього шкільного театру, яким послуговувалися в боротьбі проти польсько-латинської агітації.³²¹ Так, не зважаючи на те, що шкільна драма у своїй основі не була продуктом духової творчості українського народу, лише вважалася запозиченою від тих же самих єзуїтів, вона без всяких сильніших спротивів дуже скоро сприймалася українським суспільством і широко розповсюджувалася по всіх українських землях.

Коли, ще під кінець другої половини XVI ст., ці так звані шкільні «риторичні байки», компоновані по різних школах православних братств,³²² були призначені головню для самих учнів, учителів та принагідних глядачів, то вже з початком XVII ст. вони повністю виходять з цього замкненого кола і починають поступово поширюватись серед загалу тієї української спільноти, яка опинилася під польською окупацією. З початком XVII ст. й появляються вже друком не лише деякі вірші у формі діалогів з великою перенасиченістю драматичних елементів, але й зароджується на українському ґрунті перша дійсно театральна драма. Так, в 1614 році вихованці єзуїтського колегіуму в Луцьку виконували український діалог на честь уніятського митрополита Рутського. В 1616 році у Львові були видруковані вірші на Різдво Христове Памви Беринди, а з 29 серпня 1619 року маємо вже навіть документальні дані про виставлення на сцені перших українських драматичних творів, а саме: «Продав kota в мішку» та «Найкращий сон».³²³ Хоч, правда — це були ще тільки невеличкі сценки комедійного характеру, т. зв. «інтермедії, грані поміж головними актами польської драми — «Трагедія або образ смерти Івана Хрестителя, божого посланника», яку ставив Якуб Гаватович в Камінці Струмилівій на ярмарку в день св. Івана Хрестителя, все ж таки, вони вже написані такою живою українською мовою, що їх не можна не вважати продуктом української драматичної творчості,³²⁴ яку присвоїв названий вище польський автор. При чому, коли ще авторство цих перших виставлених прилюдно українських «інтермедій» може стояти, до деякої міри, під знаком питання, так уже друкований Андрієм Скульським у Львові в 1630 р. діалог — «Христос пасхон», який у сво-

³²¹ Антонович Д., Триста років українського театру. Прага, 1925, стор. 9.

³²² Грушевський М., Культ. нац. рух на Україні. Київ, 1919, стор. 87.

³²³ Антонович Д., *op. cit.*, стор. 8.

³²⁴ Возняк М., *op. cit.*, стор. 32-3.

їй основі має елементи дійсної п'єси, являється безсумнівним твором українського драматичного мистецтва. Так само і «Розмишлення о муці Христа» Й. Вовковича, видруковане в 1631 році у Львові, являється не лише продуктом української самостійної драматичної творчості, але вже й справжньою театральною п'єсою, зродженою на власному українському ґрунті. Хоч основна дія цього твору ще проходить за сценою і про неї розповідають тільки «вісники», однак, вже саме перебування «побожних душ» на сцені та їхнє жваве реагування на оповідання вісників, як також і частинне індивідуальне схарактеризовання деяких дієвих осіб, як от «малого отрока»,³²⁵ безперечно, надають цьому творові ефекту справжньої театральної вистави. Дальшим кроком вперед у процесі розвитку українського драматичного мистецтва, яке з віршованого діалогу поступово переходило в виразну театральну дію, зображену безпосередньо на сцені, безперечно, можна вважати «Слово о збуренню пекла». Бо, коли в «Розмишленні о муці Христа» головна дія відбувається ще за сценою і тільки частинно схарактеризована деякими дієвими особами, так вже в цьому досить скомплікованому драматичному творі — «Слові о збуренні пекла», крім «вісників», які розповідають Люциперові про розп'яття Христа, бере участь на сцені також і уособлений Христос, як головна дієва особа.³²⁶ Хоч деякі дослідники, головню історик українського театру Володимир Резанов, і висловлюють певність, що «Слово о збуренню пекла» постало раніше єзуїтських впливів на українські землі,³²⁷ все ж таки, слідкуючи за процесом розвитку українського драматичного мистецтва, можна твердити, що цей твір був написаний десь під кінець першої половини XVII ст. на основі старохристиянського апокрифу, відомого під назвою Нікодимської євангелії і «Слова на Великодню П'ятницю» Євсевія Олександрійського,³²⁸ одним з невідомих нам ближче вихованців Києво-Могилянської Академії. Враховуючи те, що Львівська братська школа вже під кінець другої половини XVI ст., зреформувавши свою програму навчання за зразком єзуїтських колегіумів,³²⁹ стала головним рушієм культурно-релігійного відродження серед українського суспільства, то тим самим і поява перших творів українського театрального мистецтва чи радше зародження перших шкільних драм на українському ґрунті безпосередньо зв'язане з нею та її літературними діячами. Натомість, з моментом зосередження культурно-релігійних та національних інтересів українського суспільства в Києві, дальший процес розвитку драматичного мистецтва, а тим самим і поява головних творів українського шкільного театру, який поступово набирив всенароднього характеру, вже в'яжеться безпосередньо з Києвом та Києво-Могилянською Академією. Тим більше, що

³²⁵ Чижевський Д., Історія української літератури. Нью Йорк, 1956, стор. 283-4.

³²⁶ Mirtchuk I., op. cit., p. 184.

³²⁷ Антонович Д., Український театр. У зб. «Українська культура». Регенсбург, 1947, стор. 368.

³²⁸ Возняк М., op. cit., стор. 129.

³²⁹ Грушевський М., op. cit., стор. 87.

в Києво-Могилянській Академії, програма навчання якої стояла на рівні західно-європейських високошкільних інституцій, вже в самих початках її існування театральні вистави були обов'язковими для курсів піітики та риторики, так само, як для вищих курсів філософії та богословія були обов'язковими публічні диспути,³³⁰ і вони, почавши з часів Петра Могили, стали традиційними в цьому головному українському культурно-науковому осередку.

Беручи до уваги те, що улаштування театральних вистав було обов'язковим, як практичне заняття, головне для студентів піітики та риторики, то тим самим і безпосередніми виконавцями театральних творів, писаних здебільшого професорами даних курсів, були самі студенти. Ця тісна пов'язаність теорії з практикою, а тим самим і тісна співпраця професорів з студентами мала незвичайно велике значення не лише для піднесення рівня шкільного театру, але також і для його дальшого розвитку. Увійшовши в програму навчання ці театральні вистави відбувалися регулярно, щонайменше три рази до року. При чому, крім улаштування театральних вистав під час літніх ферій, призначених головне для вихованців Києво-Могилянської Академії, підготовлялися також і спеціальні драматичні вистави, з нагоди Різдвяних та Великодніх Свят, з якими «мандрівні трупи», складені головне з бідніших студентів, під час цих свят, пускалися в дорогу для власного заробітку.³³¹ Таким чином, старанно плекане в Києво-Могилянській Академії, шкільне драматичне мистецтво поступово поширювалося також і серед ширшого загалу цілого українського суспільства.

Коли, з кінцем першої половини XVII ст., починається поступовий перехід визначніших представників «київської науки» на московські землі, то тим самим і шкільне драматичне мистецтво, плекане в Києво-Могилянській Академії та засвоюване її вихованцями, переноситься поступово також і на московський ґрунт і починає розповсюджуватися серед московського суспільства. Якщо до кінця першої половини XVIII сторіччя деякі твори українського театру навіть і по-стали поза межами України, вони однаково були безпосереднім продуктом Києво-Могилянської Академії та її вихованців. Першим визначнішим вихованцем Києво-Могилянської Академії, якого драматичні твори стали широко відомими не лише серед українського суспільства, але також і в межах Московської держави, був Симеон Полоцький. До його літературної спадщини, крім досить значного числа так званих «дикламацій» на різні okazji та діялога «Беседи пастушеские», належать також і дві шкільні драми, написані селябичними віршами, а саме: «О Навходоносоре царе, о теле злате и триех отроцех, в печи не сожженных» и «Комидия притчи о блуднем сыне».³³² Коли взяти до уваги, що в 1675 р. переїхав до Москви Степан Чижинський, який завідував театральними постановами в Києво-Могилянській Ака-

³³⁰ Антонович Д., Триста років українського театру. Прага, 1925, стор. 10.

³³¹ Jablonowski A., op. cit., стор. 217.

³³² Гудзий Н. К., op. cit., стор. 501.

демії і «по приказу боярина» (Матвієва — Ф. Б. К.), «дѣла комедію
 о Гольяфомъ и инныя комедіи, и училъ комедію дѣлу
 в Гольяфъ чъ человекъ всякого чина людей»,³³³ то мож, що
 с ще зайнявся постановами шкільних драм, що на
 м в театру. Тим більше, що «Комедія притчи, о сы-
 нѣ. о бабама «О Навходоносорѣ царѣ, о тѣлѣ гріехъ
 отро, и не сожженныхъ», як твердить г дослід-
 ник Т. коли поставлені в Москві між 167 хами.³³⁴
 Другим представником «київської нау багатив
 українськ своїми драматичними творч перечно,
 Дмитро Ту ий як св. Димитрій Рост ім цілого
 ряду духовн. і пісень, які стали поп всіх схід-
 ньоевропейськ з-під його пера вий ори: «Коме-
 дія на Рождес.», «О покаяній грі ка», «Успен-
 ська драма» та сфер».³³⁵ Його л вори відзнача-
 ються тим, що вс і міри, вже г ськими елемен-
 тами. Він замість в вистави не сою інтермедії,
 розвивав у своїх д з життя і, зображаючи
 їхнє відношення до які до, в його драма-
 тичних творів. Найк ад, ітн, курного засобу
 може послужити сцена на Ісусово Христове.³³⁶
 Впроваджуючи до своїх ам чого народні еле-
 менти, Дмитро Туптало ча лстичного забарвлення і
 таким чином робить їх біль і більш зрозумілими для
 ширшого загалу. Так, напри, у уривку його «Різвняної
 драми» людське гріхопадіння сують так:

«Не розжовав Бож
 да втокмив весь
 і вкусив тоей, ш

Ет-ето як напс
 то аж пасокот

Да от нароб
 запер всім

і кіш.
 як товч

що за одну к
 рая границу»

лаву...

Якими актуал і драматичні твори, та, мож-
 на бачити вже х, о, що майже всі вони лювані
 не лише в Киє, е Києво-Могилянській А була
 головною колос, ня театрального мистецтва ходу
 Європи, але т, рій столиці Московської дер. жві.

³³³ Мороз Черки изъ истории русской драмы. Журналъ Минис-
 терства Нар ѣщенія. СПБ., 1888, кн. 256, стор. 371.

³³⁴ Тихон С., Русскія драматическія произведенія 1672—1678. СПБ.,
 1874. Т. I, ст.

³³⁵ Гречъ А., стор. 105.

³³⁶ Антонович Д., Триста років українського театру. Прага, 1925, стор. 12.

³³⁷ Чижевський Д., ор. сіт., стор. 288-9.

Під кінець другої половини XVII ст. були виставлені в Москві такі твори Дмитра Туптала: «Комедія на Рождество Христове», «О покаянні грішного чоловіка», «Успенська драма», «Естир і Агасфер» та нова «Димитрієвська драма»,³³⁸ яку, так само, треба вважати продуктом його багатоплідної драматичної творчости.

Безперечно, найвизначнішим представником української театральної творчости, з-поміж усіх вихованців Києво-Могилянської Академії другої половини XVII та першої половини XVIII століття, був Теофан Прокопович. Тим більше, що він не тільки теоретично встановив головні правила укладання драматичних творів, але й унагледив їх в своїй трагікомедії «Володимир», присвяченій Гетьманові України — Іванові Мазепі. Наскільки цей твір вважався за знаменито опрацьований і відповідав вимогам тодішнього часу, можна бачити вже хоч би з того, що він став основним зразком для всіх визначніших драматургів першої половини XVIII ст. таких, як Теофан Трохимович, Митрофан Довгалевський, Георгій Кониський та Георгій Щербацький,³³⁹ якого трагікомедія «Патріярха Фотій», виставлена в 1749 році в Києві, так само була написана згідно з встановленими Теофаном Прокоповичом правилами.³⁴⁰ При чому, трагікомедія Георгія Щербацького — «Патріярха Фотій», характеристична не лише тим, що «висвітлює боротьбу православних з католиками в історичному аспекті, але також і тим, що вона прибрала вже чисто світський характер,³⁴¹ відмінний від більшости тодішніх драматичних творів, які не відходили від сугте релігійної тематики.

Як уже було сказано вище, Дмитро Туптало послуговувався до деякої міри, разом з поважними монологами теж комічними вставками, уведеними для розваги глядача. Одначе — це були ще тільки незначні спроби. Натомість, Теофан Прокопович, у своїй «Теорії поетики», вже надав їм законної ваги, а в трагікомедії «Володимир» ще й належно обґрунтував і таким чином став головним реформатором українського барокового театру. Коли до нього драматичні твори не мали твердо устійнених форм і не було ще усталеного самого порядку та розвою драматичної дії, то він уже, базуючись головню на клясичних зразках античних трагіків і коміків, встановив не тільки теоретично головні правила укладання драматичних творів, але й продемонстрував практично встановлений ним порядок розвою драматичної дії. В основному ці правила зводились до того, що актів у драмі мусить бути не більше й не менше п'яти, натомість сцен у акті може бути багато, але число їх не повинно переходити десятка. В трагедіях, навпаки, одна сцена може містити в собі цілий акт, як це можна бачити в трагедіях Сенеки. Для більш наглядного прикладу, Теофан Прокопович продемонстрував цю теорію на практиці своєю незвичайно талановитою трагедією «Володимир», виставленою 3 липня 1705 року в Києво-Мо-

³³⁸ Тихонравовъ Н. С., *op. cit.* Т. I, стор. 44.

³³⁹ *Mirtschik I.*, *op. cit.*, p. 185.

³⁴⁰ Антонович Д., *Триста років українського театру*. Прага, 1925, стор. 22.

³⁴¹ Чижевський Д., *op. cit.*, стор. 286.

гилянській Академії «на позор російському (українському — Ф. Б. К.) роду от благородних російських (українських — Ф. Б. К.) синов зді воспитуемих». Звичайно, коли взяти до уваги, що театральні вистави вважалися обов'язковими, як практичне заняття, головню для студентів піітики і риторики, то тим самим і трагікомедія «Володимир» була виставлена виключно самими студентами Києво-Могилянської Академії під керівництвом Теофана Прокоповича, який, будучи професором піітики, водночас був і автором цього знаменитого твору. На якому високомистецькому рівні були поставлені театральні вистави в цьому головному огниці українського театру, можна бачити вже хоч би з того великого багатства різноманітних декорацій та різноманітних світляних ефектів, які прикрашували сцени, на яких виставляли той чи інший твір. Так, наприклад, при виставі трагедії «Свобода от віков вожделенної натурі людській», ставленій в Києво-Могилянській Академії в 1701 році, «в четвертій сцені другого акту на сцені — меркли сонце, місяць і зорі, мерці вставали з гробів, а в останній сцені того ж акту на кону показувалось хвилююче море з потапаючим серед хвиль кораблем, а далі на очах глядачів Іону кидали в море, його ковтав величезний кит, а в п'ятій сцені той самий кит знову випливав і викидав Іону на берег. Або в трагедії «Божіє уничижителів гордих уничиженіє» . . . на сцені представляли гай, в якому «іде же через умбри орел и льва хрома со льяятами ловит».³⁴² Взагалі постанови барокових драм відзначалися великою перенасиченістю різноманітних незвичайно багатих декорацій та сценічними ефектами, які підсилювали розвиток дій і їхню театральність. Так, наприклад, в деяких драмах сцена складалася з трьох поверхів: неба, пекла і землі. Хоч дія й проходила здебільшого на землі, все ж таки були сцени, що переводили дію до пекла, де мучився Ірод або «пиролубець», або до неба, в якому тішився «убогий Лазар» і з'являлися янголи. Цей поділ давав можливість Іродові «упадати в пропасть», а янголам чи іншим дійовим особам «возноситися на небо». Незвичайно ефектовними були зображення: небесних молній, биття громів та зливи граду, як читаємо в завагах. Крім співів, на сценах були виводжувані танці — при дворі Ірода або показані Циклопи, що зі співом кували залізо на сцені. Так само викликали великий ефект часті процесійні сцени — наприклад, янголів, що несли знаряддя мук Христових або герби, як також і німі сцени: як от «зримое» лише «убиение отрочат» у Вифлеємі тощо.³⁴³ З якою незвичайно великою урочистістю відбувалися театральні вистави в Києво-Могилянській Академії, описують досить докладно Іоасаф Горленко, а за ним і К. Широцький: В призначений день вельможі кийвські, нотаблі і державці збиралися до Лаври, де вже з вечора був митрополит. Кожен вибирав найкращий ридван і запрягав цугом коней, скільки йому належало до ранги. Поїзд вирушав з Лаври у напрямі до Подолу і розтягався так, що коли його чоло вже показува-

³⁴² Антонович Д., Український театр. У зб. «Українська Культура». Регенсбург, 1947, стор. 372-4.

³⁴³ Чижевський Д., *op.cit.*, стор. 293.

лось нагорі біля самого Подолу, кінець його ще тільки вирушав з Лаври. В цей час по всіх церквах на Подолі починався передзвін. Братство було удекороване гіллям та цеховими знаками. Лави народу юрмилися навколо нього. Голосний гимн двох академічних хорів зустрічав митрополита, що під'їздив до брами; один із спудеїв виступав на зустріч митрополитові з привітною орацією; у залі, куди вступав митрополит і запрошені гості, грала оркестра і починалися привіти на різних мовах віршами і прозою; після закінчення привітів, гості починали займати місця³⁴⁴ і тоді починалася вистава. Коли взяти до уваги, що з подібною урочистістю та неймовірною імпазантністю відбувалися також і публічні «диспути», які були обов'язковими, як практичне заняття, призначені головно для студентів філософії та богословія, то ці урочистості можна вважати не лише як виповнення самої програми навчання, але також як своєрідну демонстрацію всіх тих нових культурно-наукових осягів Києво-Могилянської Академії, які через її вихованців розповсюджувалися поступово по всіх землях Східної Європи, а тим самим і в межах цілої Московської держави.

Ми вже згадували про те, що першим визначнішим представником «київської науки», який, розгортаючи культурно-релігійну діяльність на московських землях, ознайомив провідну верству відсталого московського суспільства з основними зразками київського театрального мистецтва чи радше з київською шкільною драмою, був Симеон Полоцький. Виступаючи в ролі придворного ученого і стихотворця, він, безперечно спричинився до того, що московське правління викликало в 1675 році із Києва головного майстра театральних вистав Києво-Могилянської Академії — Степана Чижинського, якому доручило зайняттям деяких драматичних творів, між ними також і творів Полоцького. Можна твердити, що, під впливом Полоцького, який користувався незвичайно великим авторитетом на царському дворі, було засновано перший театр в Москві, в якому, крім пастора Йоана Готфріда, який мав свою власну театральну трупу, складену головно з поселенців німецької слободи в Москві, виводив театральні вистави також і Степан Чижинський з своїми московськими акторами. Правдоподібно, Степан Чижинський займався підготовкою та виведенням першого московського балету в цьому новоствореному театрі. Одначе, коли в 1676 році помер Московський цар — Олексій Михайлович, який захоплювався театральним мистецтвом, то разом з його смертю також перестав існувати і заснований ним театр.³⁴⁵ Не зважаючи на те, що його наступники, і Федір Олексієвич, і цариця Софія, були виховані в пролатинському дусі, вони не відважувалися відродити цього театру з огляду на сильно розповсюджені старообрядські та прогресцькі настрої не лише серед ширшого загалу, але також і серед більшості провідної верстви московського суспільства. Щобільше, коли взяти до уваги, що, за часів панування Софії, т. зв. «латинська» партія,

³⁴⁴ Антонович Д., Триста років українського театру. Прага, 1925, стор. 39.

³⁴⁵ Гудзий Н. К., *op. cit.*, стор. 494-5.

яка була на чолі культурно-релігійного руху, майже повністю втрачає свої впливові позиції, що їх поновно займають прихильники прогреського напрямку та представники московського старообрядництва, то тим самим не лише відродження московського театру, але також і дальший процес розповсюдження основних здобутків київської науки на московських землях, на деякий час перестає бути актуальним.

Щойно, як стверджує І. Козловський, «когда явился Петръ Великій, человекъ, стоявшій выше узкаго фанатизма» московського «общества», тоді для «южно-русскихъ (київських — Ф. Б. К.) ученыхъ снова открылась возможность дѣйствовать»³⁴⁶ не лише на полі організації московського шкільництва, але також і в ділянці театрального мистецтва, яке входило в програму навчання всіх тих новозаснованих шкіл, на чолі яких стояли визначніші вихованці Києво-Могилянської Академії. Тим більше, що «Петръ Великій, отдавая предпочтеніе школамъ латино-польскаго типа и поручая южно-русскимъ (київським — Ф. Б. К.) ученымъ монахамъ насаждать науку въ Росіи, имѣлъ въ виду чисто практическія цѣли. Онъ ожидалъ, что эта наука и ея представители будутъ содѣйствовать осуществленію преобразованій, подыскивать для нихъ теоретическія основанія въ своихъ ученихъ трактатахъ, коментировать практически въ проповѣдяхъ, популяризовать въ комедіяхъ». Зокрема, «отъ Московской Академіи онъ требовалъ служенія интересамъ дня, желая, чтобы сочиняемыя въ ней дѣйства были... лицевыми вѣдомостями о тѣхъ баталіяхъ и викторіяхъ, которыми создавалось политическое могущество новой имперіи»,³⁴⁷ яка перетворювалася з Московської на Всеросійську. Так, Московська Академія, опинившись в руках визначніших представників «київської науки», вже в самих початках свого відновлення стає не лише головним промотором культурно-релігійного руху, але також і головною коліскою плекання театрального мистецтва чи радше головним популяризатором «київської шкільної драми» на московських землях. Впроваджена в програму навчання, як практичне заняття для студентів Московської Академії, «київська шкільна драма» стає водночас і пропагатором нових реформаційних культурно-релігійних та політичних потягнень московського уряду. Як довідуємося з «топографічного показника», в Московській Академії, між 1701 та 1770 рр., були виставлені такі твори: «Ужасная измѣна сластолюбиваго житія съ прискорбнымъ и нищетнымъ»; «Страшное изображеніе втораго прішествия Господня на землю»; «Царство міра, идолослуженіемъ прежде разоренное»; «Торжество міра православнаго, Петромъ апостоломъ утвержденное»; «Ревность православія, древле чрез Іисуса Навина прообразованная»; «Свобожденіе Ливоніи и Ингерманландіи» и «Божіе уничижителіи гордыхъ уничиженіе».³⁴⁸ Хоч, в основному, всі ці названі твори і зберегли властиві норми і форми «київської шкільної драми», одначе, маючи за завдання служити головно

³⁴⁶ Козловскій И., *op. cit.*, кн. III, стор. 89.

³⁴⁷ Морозовъ П., *op. cit.*, ч. 258, стор. 349.

³⁴⁸ Тихонравовъ Н. С., *op. cit.* Т. I, стор. 48.

культурно-релігійним та політичним інтересам Московської імперії, вони вже у великій мірі були пристосовані до місцевих вимог і обставин. Так, наприклад, перероблена з «Царства міра» і виставлена 16 січня 1703 р. в Московській Академії драма «Торжество міра православному», присвячена першій перемозі Петра I-го над Шведами,³⁴⁹ вже майже повністю служить цілям московської політики. Так само нова п'єса «Свободження Ливонії и Ингерманландії», написана префектом Московської Академії Йосифом Турбойським,³⁵⁰ має у своєму змісті служіння політичним інтересам Московської держави. Як скоро реагувала Московська Академія на всякого роду важливіші події, які відбулися в житті Московської держави, можна бачити хоч би з того, що, для популяризації першої перемоги московського війська над Шведами осінню 1702 року,³⁵¹ вона вже 17 січня 1703 року виставила п'єсу «Торжество міра православному», натомість, другу перемогу над шведським військом, яка сталася в серпні 1704 року і, в результаті якої вся Інгрія і вихід до Балтики перейшли в московські руки,³⁵² вона вже в лютому 1705 року звеличувала на своїй академічній сцені новою п'єсою під заголовком «Свободження Ливонії и Ингерманландії».³⁵³ Таким чином, як бачимо з цих прикладів, «київська шкільна драма», впроваджена в програму навчання Московської Слов'яно-Греко-Латинської Академії, з одного боку, служила, як практичне заняття, призначене головно для студентів піітики та риторики, і водночас, з другого боку, була своєрідним пропагатором всякого роду політичних потягнень московського уряду.

Коли взяти до уваги, що впарі з урухомленням Московської Академії, вже в перші роки XVIII ст., починається поступова організація духовних шкіл по різних значніших осередках Московської держави, які впроваджують у свою програму навчання також і театральні вистави, то таким чином шкільне драматичне мистецтво розповсюджується поступово і серед ширшого загалу московського суспільства. Першою духовною школою, яка, вже з початком XVIII ст., стала культивувати театральне мистецтво, використовуючи його як своєрідний засіб в боротьбі з московською темнотою, була, безперечно, Ростовська семінарія. Саме ця перша провінційна духовна школа, основоположник якої св. Димитрій Ростовський був водночас автором цілому ряду глибоко релігійних драматичних творів, розробивши свою програму навчання в чисто прокиївському дусі, вже в самих початках свого існування, стала плекати також і театральне мистецтво, використовуючи його в боротьбі з московським старообрядництвом. Коли взяти до уваги, що його драматичні твори, як: «Комедія на Рождество Христове», «О покаянії грішного чоловіка»; «Успенська драма»; «Естир і Агасфер» та «Димитрієвська драма», вже під кінець другої половини XVII ст., були виставлені в Москві на сцені поновно уру-

³⁴⁹ Морозовъ П. О., *op. cit.*, ч. 258, стор. 355.

³⁵⁰ Харламовичъ К., *op. cit.*, Т. I, стор. 650.

³⁵¹ Ssolowjew S., *op. cit.* р. 47.

³⁵² Оглоблин О., Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью Йорк, 1960, стор. 255.

³⁵³ Тихонравовъ Н. С., *op. cit.* Т. I, стор. 46.

хомленого московського театру, то, безперечно, вони були грані також і в Ростові,³⁵⁴ де, почавши з 1702 року, Дмитро Туптало, відомий пізніше як св. Димитрій Ростовський, був митрополитом. Тим більше, що Туптало, для скорішого урухомлення Ростовської семінарії, що її гарячим покровителем він був, викликав із Києва не лише самих учителів, але також і деяких відповідно підготовлених студентів, з допомогою яких, без всяких більших труднощів, міг виставляти, час до часу, свої власні драматичні твори. Крім відомих нам: Василя Заленія, Андрія Юрієвича Бодаковського та якогось Гриця,³⁵⁵ між тими привезеними із Києва чи радше з Києво-Могилянської Академії студентами, правдоподібно, знаходився також і перший видатний артист-комік московської сцени — Шумський, привезений або викликаний до Ростова самим Дмитром Тупталом.³⁵⁶

Другою духовною школою, яка, вже в перші роки XVIII ст., стала плекати театральне мистецтво, була, заснована в 1702 р. митрополитом Філотеем Лещинським семінарія Тобольська. Як розвивалася театральна діяльність в цій новозаснованій духовній школі, на землях далекого Сибіру, можна бачити хоч би з того, що її вихованці вже в 1705 р., «по примѣру южнорусскихъ школяровъ», грали перед тобольським населенням «разныя комедійныя акціи».³⁵⁷ Можна здогадуватися, що так само і в Новгородській духовній школі, заснованій митрополитом Йовом, в самих початках її існування, було впроваджене в її програму навчання також і театральне мистецтво. Тим більше, що першими її учителями були, вже згадувані нами попередньо, київські монахи — Гавриїл ДOMEцький та Теодосій Яновський. Як бачимо з усіх цих прикладів, то «київська шкільна драма» з поступовим урухомленням духовних шкіл по різних значніших осередках Московської держави, починає розповсюджуватись також і серед ширшого загалу московського суспільства. При чому, впроваджена в програму навчання по всіх тих новозаснованих духовних школах, вона пристосовується до місцевих вимог та обставин і таким чином стає незвичайно ефективним знаряддям не лише в пропагуванні культурно-релігійних та політичних заходів московських правителів, але також і в широкомозгорненій боротьбі з московською темнотою. Зокрема, посилюється пропагандивне значення театального мистецтва, а тим самим і розповсюдження його серед ширшого загалу московського суспільства, з проведенням основних реформ в житті Московської Церкви, тобто, після утворення Святішого Синоду в 1721 р., який, перейнявши всі функції колишнього московського патріархату, став головним промотором культурно-релігійного руху в межах Московської держави. Тим більше, що Духовний Реглямент, який увійшов в основу новоутвореного Святішого Синоду, був головним дороговказом для переведення основних реформ в житті Мо-

³⁵⁴ Гречъ Н., *op. cit.*, стор. 105.

³⁵⁵ Харламповичъ К., *op. cit.* (примітка ч. 6.) Т. I, стор. 704.

³⁵⁶ Антонович Д., *Український театр*. У зб. «Українська Культура». Регенсбург, 1947, стор. 371.

³⁵⁷ Знаменский П., *op. cit.*, стор. 25.

сковської Церкви. Він зобов'язував усіх вищих московських ієрархів засновувати по своїх єпархіях духовні школи, разом із цим ставив вимоги, щоб в цих школах щонайменше «два рази в годі дѣлять комедію»,³⁵⁸ які, з одного боку повинні були насвітлювати культурно-релігійні та політичні заходи московського уряду, а з другого, впливати на вироблення нового світогляду молодого покоління московського суспільства, відповідно до вимог даної доби.

Першою архиєрейською школою посинодального періоду, яка стала плекати театральне мистецтво, була школа Теофана Прокоповича, яку він заснував при своїй власній резиденції на Карповському дворі в Петербурзі, зразу, після утворення Святішого Синоду, якого він був головним інспіратором. Саме в цій школі, завдяки енергійним заходам її основоположника і покровителя, який «всячески старался о ея процвѣтаніи»,³⁵⁹ вже в самих початках її існування, крім інструментальної музики та хорового співу, як було згадано попередньо, впроваджено в її програму навчання також і театральне мистецтво, яким особливо захоплювався й сам Теофан Прокопович. Вслід за ним мусіли іти також й інші вищі ієрархи Московської Церкви і таким чином шкільне театральне мистецтво поступово розповсюджується по всіх значніших осередках Московської держави, де тільки засновувалися духовні школи, включно до земель далекого Сибіру. Звичайно, коли взяти до уваги, що ініціаторами та організаторами цілої системи московського шкільництва і досинодального і посинодального періоду були майже виключно визначніші представники «київської науки», то тим самим і плекане в цих новозаснованих школах театральне мистецтво зберігало всі основні властивості «київського шкільного театру», які вирощувалися та були домінуючими в Києві чи радше в Києво-Могилянській Академії. Тим більше, що вся театральна творчість першої половини XVIII ст. дотримувалася всіх тих основних правил, що їх встановив реформатор українського театру Теофан Прокопович. Згідно з його приписами була складена найпопулярніша тоді трагедокомедія «Милость Божія»... виставлена в Києво-Могилянській Академії 1728 року,³⁶⁰ як також і друга історична драма, пристосована до московських вимог і обставин, «Стефанокос», написана Інокентієм Одровонжом Мигалевичем, який в 1740 р. перейшов із Києва на вчителя та префекта до Новгородської семінарії.³⁶¹ Зрештою, коли приглянутися до курсів поезици, які викладалися по різних духовних семінаріях Московщини протягом цілої першої половини XVIII ст., то вони виразно вказують на свою спорідненість з «Теорією поезици» Теофана Прокоповича, яка була панівною в Києво-Могилянській Академії. Так, наприклад, тверська поезика 1745/6 року, як твердить Володимир Резанов, тісно зв'язана «съ кіевскимъ курсомъ 1726/7 года

³⁵⁸ Морозовъ П., *op. cit.*, ч. 258, стор. 375.

³⁵⁹ Булгаковъ М., *op. cit.*, стор. 184.

³⁶⁰ Антонович Д., *op. cit.*, стор. 373.

³⁶¹ Возняк М., *op. cit.* Т. III, стор. 229.

Митрофана Слотвенскаго», натомість, «тверской курсъ слѣдующаго года... представляетъ собой воспроизведение пѣтики Феофана Прокоповича съ прибавленіемъ нѣсколькихъ главъ изъ риторики... дословно совпадаєть съ текстомъ 10-й же главы II части курса Ф. Прокоповича». Так само, виклади поетики Новгородської семінарії з 1741 року «воспроизводятся съ самыми незначительными сокращеніями X и XI главы II части пѣтики Феофана Прокоповича». Також і курс поетики Смоленської духовної семінарії, «обнаруживаетъ связь съ... кievской пѣтикой 1719 года»,³⁶² написаною так само на основі «Теоріі поетики» Феофана Прокоповича. Коли взяти до уваги, що Московська Слов'яно-Греко-Латинська Академія протягом цілої першої половини XVIII ст. була майже виключно під керівництвом визначніших представників «київської науки», то тим самим і плекане в ній драматичне мистецтво і теоретично, і практично зберігало основні властивості «київського шкільного театру», впровадженого в програму навчання Московської Академії вже в самих початках її поновного урухомлення. Щобільше, деякі драматичні твори «київського шкільного театру», писані здебільшого тими вихованцями Києво-Могилянської Академії, які займали становища професорів поетики та риторики і в Московській Академії, і по різних значніших московських духовних семінаріях, були виставлені також і на сцені московського придворного театру, заснованого в 1732 р., за часів панування на московському престолі цариці Анни Івановни. При чому, першою п'єсою, для виставлення в цьому новозаснованому придворному театрі, «было выбрано дѣйство объ Іосифѣ, въ постановкѣ котораго принималъ участіе» також і «В. К. Тредіаковскій; по этому случаю ему было пожаловано 100 рублей».³⁶³ За часів панування Єлисавети Петровни на сцені московського придворного театру, крім присвяченої їй історичної драми «Стефанокос», була «представлена... въ великій постъ» також і глибоко релігійна драма Дмитра Туптала — «Эсфирь и Агасферъ»,³⁶⁴ яка була відомою в Москві вже під кінець другої половини XVII століття. Коли взяти до уваги, що представникам «київської науки» до 1750 року, крім Московської Слов'яно-Греко-Латинської Академії, вдалося урухомити ще й 25 духовних семінарій, які увели у свою програму навчання також і театральне мистецтво, то таким чином, під кінець першої половини XVIII ст., «київська шкільна драма» вже стала відомою в межах цілої Московської держави, і то не тільки серед самих вихованців новоурухомлених та заснованих шкіл, але також і серед ширшого загалу, перед яким, час до часу, виставлялися різні драматичні твори, занесеного на московські землі київського шкільного театрального репертуару.

Ця широка розповсюдженість театрального мистецтва, плеканого по всіх майже новозаснованих московських школах, виявилася не

³⁶² Рѣзановъ В. И., Изъ исторіи русской драмы. Школьные дѣйства XVII—XVIII вв. и театръ іезуитовъ. ЧОИДР. Москва, 1910, кн. II, стор. 51.

³⁶³ Морозовъ П. О., *op. cit.*, кн. 258, стор. 378.

³⁶⁴ Гречъ Н., *op. cit.*, стор. 105.

сковської Церкви. Він зобов'язував усіх вищих московських ієрархів засновувати по своїх єпархіях духовні школи, разом із цим ставив вимоги, щоб в цих школах щонайменше «два рази в годь дѣлять комедіи»,³⁵⁸ які, з одного боку повинні були насвітлювати культурно-релігійні та політичні заходи московського уряду, а з другого, впливати на вироблення нового світогляду молодого покоління московського суспільства, відповідно до вимог даної доби.

Першою архиєрейською школою посинодального періоду, яка стала плекати театральне мистецтво, була школа Теофана Прокоповича, яку він заснував при своїй власній резиденції на Карповському дворі в Петербурзі, зразу, після утворення Святішого Синоду, якого він був головним інспіратором. Саме в цій школі, завдяки енергійним заходам її основоположника і покровителя, який «всячески старался о ея процвѣтаніи»,³⁵⁹ вже в самих початках її існування, крім інструментальної музики та хорового співу, як було згадано попередньо, впроваджено в її програму навчання також і театральне мистецтво, яким особливо захоплювався й сам Теофан Прокопович. Вслід за ним мусіли йти також й інші вищі ієрархи Московської Церкви і таким чином шкільне театральне мистецтво поступово розповсюджується по всіх значніших осередках Московської держави, де тільки засновувалися духовні школи, включно до земель далекого Сибіру. Звичайно, коли взяти до уваги, що ініціаторами та організаторами цілої системи московського шкільництва і досинодального і посинодального періоду були майже виключно визначніші представники «київської науки», то тим самим і плекане в цих новозаснованих школах театральне мистецтво зберігало всі основні властивості «київського шкільного театру», які вирощувалися та були домінуючими в Києві чи радше в Києво-Могилянській Академії. Тим більше, що вся театральна творчість першої половини XVIII ст. дотримувалася всіх тих основних правил, що їх встановив реформатор українського театру Теофан Прокопович. Згідно з його приписами була складена найпопулярніша тоді трагедокомедія «Милость Божія»... виставлена в Києво-Могилянській Академії 1728 року,³⁶⁰ як також і друга історична драма, пристосована до московських вимог і обставин, «Стефанокос», написана Іннокентієм Одровонжом Мигалевичем, який в 1740 р. перейшов із Києва на вчителя та префекта до Новгородської семінарії.³⁶¹ Зрештою, коли приглянутися до курсів поезици, які викладалися по різних духовних семінаріях Московщини протягом цілої першої половини XVIII ст., то вони виразно вказують на свою спорідненість з «Теорією поезици» Теофана Прокоповича, яка була панівною в Києво-Могилянській Академії. Так, наприклад, тверська поезика 1745/6 року, як твердить Володимир Резанов, тісно зв'язана «съ кіевскимъ курсомъ 1726/7 года

³⁵⁸ Морозовъ П., *op. cit.*, ч. 258, стор. 375.

³⁵⁹ Булгаковъ М., *op. cit.*, стор. 184.

³⁶⁰ Антонович Д., *op. cit.*, стор. 373.

³⁶¹ Возняк М., *op. cit.* Т. III, стор. 229.

Митрофана Слотвенскаго», натомість, «тверской курсъ слѣдующаго года... представляетъ собой воспроизведение пѣтики Феофана Прокоповича съ прибавленіемъ нѣсколькихъ главъ изъ риторики... дословно совпадаєть съ текстомъ 10-й же главы II части курса Ф. Прокоповича». Так само, виклади поетики Новгородської семінарії з 1741 року «воспроизводятся съ самыми незначительными сокращеніями X и XI главы II части пѣтики Феофана Прокоповича». Також і курс поетики Смоленської духовної семінарії, «обнаруживаетъ связь съ... кievской пѣтикой 1719 года»,³⁶² написаною так само на основі «Теоріі поетики» Феофана Прокоповича. Коли взяти до уваги, що Московська Слов'яно-Греко-Латинська Академія протягом цілої першої половини XVIII ст. була майже виключно під керівництвом визначніших представників «київської науки», то тим самим і плекане в ній драматичне мистецтво і теоретично, і практично зберігало основні властивості «київського шкільного театру», впровадженого в програму навчання Московської Академії вже в самих початках її поновного урухомлення. Щобільше, деякі драматичні твори «київського шкільного театру», писані здебільшого тими вихованцями Києво-Могилянської Академії, які займали становища професорів поетики та риторики і в Московській Академії, і по різних значніших московських духовних семінаріях, були виставлені також і на сцені московського придворного театру, заснованого в 1732 р., за часів панування на московському престолі цариці Анни Івановни. При чому, першою п'єсою, для виставлення в цьому новозаснованому придворному театрі, «было выбрано дѣйство объ Іосифѣ, въ постановкѣ котораго принималъ участіе» також і «В. К. Тредіаковскій; по этому случаю ему было пожаловано 100 рублей».³⁶³ За часів панування Єлисавети Петровни на сцені московського придворного театру, крім присвяченої їй історичної драми «Стефанокос», була «представлена... въ великій постѣ» також і глибоко релігійна драма Дмитра Туптала — «Эсфирь и Агасферъ»,³⁶⁴ яка була відомою в Москві вже під кінець другої половини XVII століття. Коли взяти до уваги, що представникам «київської науки» до 1750 року, крім Московської Слов'яно-Греко-Латинської Академії, вдалося урухомити ще й 25 духовних семінарій, які увели у свою програму навчання також і театральне мистецтво, то таким чином, під кінець першої половини XVIII ст., «київська шкільна драма» вже стала відомою в межах цілої Московської держави, і то не тільки серед самих вихованців новоурухомлених та заснованих шкіл, але також і серед ширшого загалу, перед яким, час до часу, виставлялися різні драматичні твори, занесеного на московські землі київського шкільного театрального репертуару.

Ця широка розповсюдженість театрального мистецтва, плеканого по всіх майже новозаснованих московських школах, виявилася не

³⁶² Рѣзановъ В. И., Изъ исторіи русской драмы. Школьные дѣйства XVII—XVIII вв. и театръ іезуитовъ. ЧОИДР. Москва, 1910, кн. II, стор. 51.

³⁶³ Морозовъ П. О., *op. cit.*, кн. 258, стор. 378.

³⁶⁴ Гречъ Н., *op. cit.*, стор. 105.

сковської Церкви. Він зобов'язував усіх вищих московських ієрархів засновувати по своїх єпархіях духовні школи, разом із цим ставив вимоги, щоб в цих школах щонайменше «два рази в годъ дѣлать комедіи»,³⁵⁸ які, з одного боку повинні були насвітлювати культурно-релігійні та політичні заходи московського уряду, а з другого, впливати на вироблення нового світогляду молодого покоління московського суспільства, відповідно до вимог даної доби.

Першою архиєрейською школою посинодального періоду, яка стала плекати театральне мистецтво, була школа Теофана Прокоповича, яку він заснував при своїй власній резиденції на Карповському дворі в Петербурзі, зразу, після утворення Святішого Синоду, якого він був головним інспіратором. Саме в цій школі, завдяки енергійним заходам її основоположника і покровителя, який «всячески старался о ея процвѣтаніи»,³⁵⁹ вже в самих початках її існування, крім інструментальної музики та хорового співу, як було згадано попередньо, впроваджено в її програму навчання також і театральне мистецтво, яким особливо захоплювався й сам Теофан Прокопович. Вслід за ним мусіли йти також й інші вищі ієрархи Московської Церкви і таким чином шкільне театральне мистецтво поступово розповсюджується по всіх значніших осередках Московської держави, де тільки засновувалися духовні школи, включно до земель далекого Сибіру. Звичайно, коли взяти до уваги, що ініціаторами та організаторами цілої системи московського шкільництва і досинодального і посинодального періоду були майже виключно визначніші представники «київської науки», то тим самим і плекане в цих новозаснованих школах театральне мистецтво зберігало всі основні властивості «київського шкільного театру», які вирощувалися та були домінуючими в Києві чи радше в Києво-Могилянській Академії. Тим більше, що вся театральна творчість першої половини XVIII ст. дотримувалася всіх тих основних правил, що їх встановив реформатор українського театру Теофан Прокопович. Згідно з його приписами була складена найпопулярніша тоді трагедокомедія «Милость Божія»... виставлена в Києво-Могилянській Академії 1728 року,³⁶⁰ як також і друга історична драма, пристосована до московських вимог і обставин, «Стефанокос», написана Іннокентієм Одровонжом Мигалевичем, який в 1740 р. перейшов із Києва на вчителя та префекта до Новгородської семінарії.³⁶¹ Зрештою, коли приглянутися до курсів поетики, які викладалися по різних духовних семінаріях Московщини протягом цілої першої половини XVIII ст., то вони виразно вказують на свою спорідненість з «Теорією поетики» Теофана Прокоповича, яка була панівною в Києво-Могилянській Академії. Так, наприклад, тверська поетика 1745/6 року, як твердить Володимир Резанов, тісно зв'язана «съ кіевскимъ курсомъ 1726/7 года

³⁵⁸ Морозовъ П., *op. cit.*, ч. 258, стор. 375.

³⁵⁹ Булгаковъ М., *op. cit.*, стор. 184.

³⁶⁰ Антонович Д., *op. cit.*, стор. 373.

³⁶¹ Возняк М., *op. cit.* Т. III, стор. 229.

Митрофана Слотвенскаго», натомість, «тверской курсъ слѣдующаго года... представляетъ собой воспроизведеніе піитики Феофана Прокоповича съ прибавленіемъ нѣсколькихъ главъ изъ риторики... до-словно совпадаєть съ текстомъ 10-й же главы II части курса Ф. Прокоповича». Так само, виклади поетики Новгородської семінарії з 1741 року «воспроизводятся съ самыми незначительными сокращеніями X и XI главы II части піитики Феофана Прокоповича». Також і курс поетики Смоленської духовної семінарії, «обнаруживаетъ связь съ... кievской піитикой 1719 года»,³⁶² написаною так само на основі «Теоріі поетики» Феофана Прокоповича. Коли взяти до уваги, що Московська Слов'яно-Греко-Латинська Академія протягом цілої першої половини XVIII ст. була майже виключно під керівництвом визначніших представників «київської науки», то тим самим і плекане в ній драматичне мистецтво і теоретично, і практично зберігало основні властивості «київського шкільного театру», впровадженого в програму навчання Московської Академії вже в самих початках її поновного урухомлення. Щобільше, деякі драматичні твори «київського шкільного театру», писані здебільшого тими вихованцями Києво-Могилянської Академії, які займали становища професорів поетики та риторики і в Московській Академії, і по різних значніших московських духовних семінаріях, були виставлені також і на сцені московського придворного театру, заснованого в 1732 р., за часів панування на московському престолі цариці Анни Івановни. При чому, першою п'єсою, для виставлення в цьому новозаснованому придворному театрі, «было выбрано дѣйство объ Іосифѣ, въ постановкѣ котораго принималъ участие» також і «В. К. Тредіаковскій; по этому случаю ему было пожаловано 100 рублей».³⁶³ За часів панування Єлисавети Петровни на сцені московського придворного театру, крім присвяченої їй історичної драми «Стефанокос», була «представлена... въ великій постъ» також і глибоко релігійна драма Дмитра Туптала — «Эсфирь и Агасферъ»,³⁶⁴ яка була відомою в Москві вже під кінець другої половини XVII століття. Коли взяти до уваги, що представникам «київської науки» до 1750 року, крім Московської Слов'яно-Греко-Латинської Академії, вдалося урухомити ще й 25 духовних семінарій, які увели у свою програму навчання також і театральне мистецтво, то таким чином, під кінець першої половини XVIII ст., «київська шкільна драма» вже стала відомою в межах цілої Московської держави, і то не тільки серед самих вихованців новоурухомлених та заснованих шкіл, але також і серед ширшого загалу, перед яким, час до часу, виставлялися різні драматичні твори, занесеного на московські землі київського шкільного театрального репертуару.

Ця широка розповсюдженість театрального мистецтва, плеканого по всіх майже новозаснованих московських школах, виявилася не

³⁶² Рѣзановъ В. И., Изъ исторіи русской драмы. Школьные дѣйства XVII—XVIII вв. и театръ іезуитовъ. ЧОИДР. Москва, 1910, кн. II, стор. 51.

³⁶³ Морозовъ П. О., *op. cit.*, кн. 258, стор. 378.

³⁶⁴ Гречъ Н., *op. cit.*, стор. 105.

лише в тому, що шкільний театр став незвичайно ефективним знаряддям в пропагуванні культурно-релігійних та політичних заходів московського уряду, який намагався вирвати московську державу з її довговікового застою, але також і в тому, що цей театр, пристосовуючися до місцевих вимог і обставин, поступово прибирав світський характер і таким чином перетворювався на театр всенародний. Так, наприклад, коли трагедію «Милость Божія», пристосовану до вимог української дійсності, можна вважати своєрідним вершком розвитку і розквіту київського шкільного театру³⁶⁵ на українських землях, то вже історична драма «Стефанокос», присвячена Єлисаветі Петровні, настільки пристосована до вимог і обставин московської дійсності, що «представляєть собою», як твердить П. О. Морозовъ, «высшую ступень, какой могло достигнуть въ своемъ развитіи Кіевское школьное дѣйство на чужой ему великорусской почвѣ».³⁶⁶ Що більше, плекана по різних новозаснованих московських духовних школах, «київська шкільна драма» все більше розбуджувала серед московського суспільства, а зокрема серед його молодого покоління, любов до театрального мистецтва, в результаті чого, з початком половини XVIII ст., доходить до створення першого постійного всенародного театру в новій столиці Московської держави — Петербурзі.

Цікаво звернути увагу, що перша професійна трупа, яка стала основоположником московського театру, постала саме між вихованцями Ростово-Ярославської духовної семінарії, куди «київська шкільна драма» була занесена ще за часів митрополичого урядування св. Димитрія Ростовського. Саме тут, в цьому провінційному осередку, де Федір Волков з братом, Дмитревський та інші вихованці ростово-ярославської семінарії, захоплюючись театральним мистецтвом, творять театральну трупу, яка починає виставляти різні драматичні твори шкільного театру, переважно п'єси Дмитра Ростовського, перед ширшим загалом московського суспільства,³⁶⁷ створюється перший професійний театр в межах Московської держави. А коли, під кінець першої половини XVIII ст., новини про діяльність цього провінційного театру дійшли до Петербургу, то цариця Єлисавета Петровна, яка цікавилася театральним мистецтвом, «вызываетъ» цих «импровизированныхъ актеровъ въ Петербургъ, и здѣсь, при ближайшемъ участіи Сумарокова, устраиваетъ постоянный русский театръ»,³⁶⁸ який, маючи повну підтримку московського уряду, не тільки забезпечує цим своє існування, але також і свій дальший розвиток. При чому, характеристичне те, що першою п'єсою, яку виставила трупа братів Волкових з участю Дмитревського в 1752 році, 18 березня в Петербурзі, з початку, в присутності тільки Імператриці Єлисавети Петровни та деяких визначніших московських чиновників, була саме драма Дмитра Ростовського — «О покаяніи грѣшного человека».³⁶⁹

³⁶⁵ Антонович Д., Триста років українського театру. Прага, 1925, стор. 21.

³⁶⁶ Морозовъ П., *op. cit.*, кн. 258, стор. 387.

³⁶⁷ Антонович Д., *op. cit.*, стор. 58.

³⁶⁸ Морозовъ П., *op. cit.*, кн. 258, стор. 410.

³⁶⁹ Антонович Д., *op. cit.*, стор. 12.

VI

КИЇВСЬКИЙ ЦЕРКОВНИЙ НАПІВ ТА ЙОГО РОЗПОВСЮДЖЕННЯ В МЕЖАХ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Немає, мабуть, ні одного народу, серед цілої християнської спільноти, що його церковний спів міг би дорівняти багатій мелодійності та високодосконалій витонченості українського церковного співу, згармонізованого на три, чотири і більше голосів. Слава цього співу поширилась не лише серед всіх слов'янських народів Православного Сходу, але також і в цілому культурному світі. Зокрема широко розповсюдился і став незвичайно популярний серед майже всіх слов'янських народів греко-візантійського обряду, віками плеканий в Києво-Печерській Лаврі, оригінальний т. зв. «київський напів», який в часи поновного відродження Києва, тобто в добу Гетьманської України, дійшов до такого розквіту, що дивував багатьох чужинців.

Хоч про перші початки розповсюдження церковного співу на українських землях чи радше в межах колишньої Київської Держави, запозиченого від інших християнських народів, ми не маємо майже ніяких відомостей, все ж таки, коли взяти до уваги, що в старинному Києві, впродовж IX ст., до деякої міри, вже було поширене християнство, то можна здогадуватися, що і зв'язаний безпосередньо з християнською Богослужбою церковний спів мусів бути відомий серед київської громади ще перед загальним і офіційним прийняттям християнства. Цілком певно можна говорити про вживання і розповсюдження церковного співу, щонайменше, на терені старинного Києва з моментом заснування перших київських християнських святинь, тобто, першої — церкви св. Іллі, згадуваної під час договору київського князя Ігоря з греками в 944 році, та другої — св. Миколи, побудованої княгинею Ольгою над могилою київського князя Аскольда, про яку говориться в Київському Синописі.³⁷⁰ Про велике поширення християнської віри, а разом з цим і про вживання церковного співу на терені старинного Києва, за часів панування княгині Ольги, вже можна пев-

³⁷⁰ *Нагаєвський І.*, Кирило-Методіївське християнство в Русі-Україні. Рим, 1954, стор. 23. Примітка ч. 41.

ніше говорити не лише з огляду на існування вище названих перших київських християнських святинь, але також і тому, що княгиня Ольга, вдержуючи тісні взаємини з тодішніми могутніми християнськими володарями і сама прийняла християнство.

Звичайно — це були ще незначні початки, про які, не маючи майже ніяких конкретніших даних і щодо поширення християнської віри, і щодо вживання церковного співу, доводиться говорити тільки гіпотетично. Про ширше вживання та розповсюдження церковного співу на терені старинного Києва, і в межах цілої Київської Держави можемо певніше говорити щойно з моментом переведення загального хрещення киян, яке відбулося в 990 році,³⁷¹ тобто з моментом офіційного прийняття християнства з Візантії, за часів панування славного київського князя Володимира Великого, що його Українська Церква зараховує до своїх святих. Вже сам той факт, що Володимир Великий, споріднюючись з візантійським цісарським престолом, прийняв з Візантії також і християнську віру, безперечно, вказує на те, що, разом із прийняттям християнства у візантійському обряді, були перенесені на київський ґрунт також і мелодії візантійського церковного співу, вживаного під час різних відправ християнської Богослужби. Коли, навіть і погодитися з гіпотезою деяких дослідників історії Української Церкви, що перші ієрархи Київської Русі походили чи були запрошені з Болгарії,³⁷² і що вони могли перенести на київський ґрунт також і мелодії болгарського церковного співу, то, це, ніяк не виключає Візантії як головного їх джерела. Тим більше, що і болгарський церковний спів був оснований головно на мелодіях візантійської Богослужби, перенесених на болгарські землі разом з християнською вірою ще за часів панування болгарського князя Бориса-Михайла, який «охрестився в Константинополі 865 р.» та якому візантійський «імператор Михайло III був за хресного батька».³⁷³ Про Візантію, як головне джерело, з якого переносилися мелодії церковного співу на київський ґрунт, можемо більш певно говорити не лише тому, що безпосередньо з нею в'яжуться перші початки поширення християнства і на терені Болгарії, і в межах колишньої Київської Держави, але також і тому, що візантійська культура, яка сформувалася в результаті своєрідного поєднання старо-римської, еллінської, юдейської та персько-арабської культурних течій, «находилася тоді на вершці свого розвитку»³⁷⁴ і була сильно притягаючою для всіх народів тодішнього світу.

Зрештою, найбільш переконливим фактором, який підсилює повище наведені твердження — це різnorodні джерела, які недвозначно вказують на те, що як основні елементи візантійської культури, так і різnorodні мелодії церковного співу були перенесені на київський ґрунт головно з Візантії, з якою київські великі князі були в тісному кон-

³⁷¹ Назарко І., Святий Володимир Великий. Зап. ЧСВВ. Рим, 1954, стор. 94.

³⁷² Назарко І., *op. cit.*, стор. 114.

³⁷³ Назарко І., *op. cit.*, стор. 19.

³⁷⁴ Мірчук І., Історично-ідеологічні основи теорії III Риму. Мюнхен, 1954, стор. 6.

такті. Як довідуємося з різних літописів, вже «съ царицею Анною прибыль въ Киевъ цѣлый клиръ греческихъ пѣвцовъ называющійся царицинымъ».³⁷⁵ Він, поселившись в Києві, правдоподібно, брав участь не тільки в офіційному переведенні загальної християнізації київської громади, яке мало місце в 990 році на річці Почайні,³⁷⁶ але також і в пізніших урочистих Богослуженнях, відправлюваних по різних новозаснованих значніших церквах старинного Києва. Безперечно — такі прилюдні виступи, як «царициного клиру», так і всіх інших висококваліфікованих співаків, які брали участь у різних церковних Богослуженнях, немало впливали на пробудження замилювання до церковного співу серед навернених до християнства місцевих людей, відомих з своєї природньої співучости, проявлюваної в різномірних обрядових піснях старопоганських культів.

Враховуючи те, що вже Володимир Великий, маючи намір прискорити загальне переведення християнізації серед населення цілої Київської Держави, став заводити християнські школи, то можна думати, що в цих новозаснованих школах, які повинні були підготувляти різного роду церковно-служителів, з-поміж місцевого населення, крім грецького та церковно-слов'янського письма, «обучали и церковному пѣнію»,³⁷⁷ тісно зв'язаному з відправою християнської Богослужби. Звичайно, інструкторами церковного співу по всіх цих новозаведених християнських школах були головно греки, тим більше, що і перші київські школи були засновані на зразок візантійського шкільництва, яке стояло тоді на досить «високому рівні; без сумніву вище, ніж на Заході».³⁷⁸ Зокрема посилюється організація шкільної освіти на території старинного Києва, а разом з нею і плекання церковного співу по всіх цих новозаведених школах, за часів панування київського великого князя Ярослава Мудрого. Так, біля 1051 р. прибули до Києва з Царгороду, з своїми родинами, три грецькі співці, від яких почалося «ізрядне осмогласіє, наіпаче же і трисоставне сладогласіє», як також і «самий красний демествений спів».³⁷⁹ Коли взяти до уваги те, що вже за часів панування Ярослава починають засновуватися на терені Києва різні монастирі, то зовсім зрозуміло, що разом з навчанням церковного співу по всіх школах, розпочинається старанне плекання церковного співу також і по різних новозаснованих київських монастирях. При чому, коли по всіх тих урядових школах, де учителями були здебільшого греки, в основу церковного співу входили головно мелодії візантійського чи радше грецького напіву, тоді по різних київських монастирях, які удержували тісний контакт з усіма майже значнішими культурно-релігійними осередками християнського Сходу, разом із засвоєнням мелодій візантійського церковного співу,

³⁷⁵ *Металловъ В.*, Очеркъ истории православнаго церковнаго пѣнія въ Россіи. ЗИМАИ. Москва, 1914. Т. XXXVI, стор. 42.

³⁷⁶ *Устюжский Летописный Свод*. Ред. К. Н. Сербиной. АН СССР. Москва—Ленинград, 1950, стор. 34-5.

³⁷⁷ *Макарий Б.*, *op. cit.* Т. I, стор. 115.

³⁷⁸ *Назарко І.*, *op. cit.*, стор. 121.

³⁷⁹ *Власовський І.*, *op. cit.* Т. I, стор. 91.

культивувалися також і інші напиви. В результаті, при схрещенні цих різномірних церковних напівів з мелодіями місцевої обрядової пісенності, яка поступово християнізувалася та ставала складовою частиною вже християнського киево-візантійського обряду, з часом, сформувався на київському ґрунті оригінальний «київський напів», який, «вмѣсть съ христіанскою вѣрою», широко розповсюдився по всіх землях східноєвропейського простору³⁸⁰ та став панівним на довгі століття. Коли деякі дослідники, аналізуючи основні елементи українського церковного співу, знаходять в ньому частки жидівського співу з доданням до нього сутніших елементів сирійських і грецьких,³⁸¹ то це вказує не на що інше, як тільки на те, що «київський напів», який увійшов в основу українського церковного співу, розвинувся під впливом не лише візантійського, але також і інших церковних напівів, які діставалися на київський ґрунт за посередництвом київських ченців. Зокрема діялося це за посередництвом глибоко-релігійних та високоосвічених подвижників Києво-Печерської Лаври, які часто відвідували різні значніші культурно-релігійні осередки християнського Сходу, звідки, разом з різними християнськими звичаями, вони переносили на київський ґрунт також і різні мелодії церковного співу. Так, наприклад, за часів панування київського князя Ярослава побував на Атонській горі основоположник Києво-Печерської Лаври преподобний Антоній, а при Ізяславі відбув подорож до Константинополя та Єрусалиму Печерський подвижник Варлаам, звідки привіз до Києва різні церковні речі.³⁸² Пізніше, між 1106 та 1108 роками, відвідав Єрусалим та інші визначніші місця Палестини Ігумен Данило, який на гробі Господньому поставив на Великдень лямпаду від «усієї Руської землі»,³⁸³ тобто, від цілого українського народу. При чому, треба зазначити, що паломник Данило під час свого перебування у Святій землі, бачив також і інших київських «богомольцевъ... въ Іерусалимѣ»³⁸⁴ коло гробу Господнього...

Який тісний контакт удержували київські монастирі з різними культурно-релігійними осередками християнського Сходу, зокрема, з найвизначнішою колонією східного чернецтва на св. Атонській горі, можна бачити вже хоч би з того, що в 1143 р. представники київського чернецтва оснували на цій св. горі свій власний монастир Ксілургу, який протягом століть приймав до себе паломників з України³⁸⁵ та допомагав їм в різних потребах.

Саме, завдяки частим подорожам визначніших представників київського чернецтва до Святої землі та їхній участі в Богослуженнях, які відправлялися коло Гробу Господнього представниками різних

³⁸⁰ Коневскій. Краткая исторія церковного пѣнія въ церкви вселенской и мелодическаго пѣнія въ церкви Русской. Москва, 1896, стор. 18.

³⁸¹ Маценко П., Давня українська музика і сучасність. Вінніпег, 1952, стор. 11.

³⁸² Иконниковъ В., Опытъ изслѣдованія о культурномъ значеніи Византіи въ Русской исторіи. Кіевъ, 1869, стор. 68.

³⁸³ Чижевський Д., *op. cit.*, стор. 110-11.

³⁸⁴ Макарий, *op. cit.* Т. II, стор. 305.

³⁸⁵ Лужницький Гр., *op. cit.*, стор. 70.

християнських народів, як також, завдяки тісному контактові київських монастирів з різними визначнішими культурно-релігійними осередками християнського Сходу, різnorodні мелодії церковного співу діставалися на київський ґрунт, під впливом яких, при асиміляції з місцевими елементами обрядової пісенности, сформувався оригінальний «київський напів», який по суті був уже самостійний і тільки деякими фрагментами нагадував первісні мелодії інших церковних напівів, в тому числі також і впроваджені первісно мелодії греко-болгарської християнської Богослужби. Відрізняючись від тих занесених на київський ґрунт греко-болгарських церковних напівів своєю оригінальною мелодійністю, пристосованою до психіки тодішнього київського християнського суспільства, новосформований «київський напів» відрізнявся також і в самому нотописі, послуговуючись своєрідними знаками чи «знаменами», які, хоч і були оперті на візантійських чи греко-болгарських первозорах, одначе вже мали зовсім інше значення. Так, як відомо, первісні мелодії новосформованого «київського напіву», записані київськими «знаменами» в «Студійському Уставі» з 1096 р. та «Стрихирарі» з 1152 року,³⁸⁶ збереглися аж до наших часів.

Безперечно — найголовнішим осередком, в якому найінтенсивніше культивувалися різnorodні мелодії церковного співу, які ввійшли в основу оригінального «київського напіву», була Києво-Печерська Лавра. До наших часів збереглися імена перших визначніших Лаврських співців-композиторів, а саме — Стефана, учня преподобного Теодосія Печерського,³⁸⁷ якого Українська Церква зараховує до своїх святих та преподобного Григорія Печерського, творця перших релігійних гимнів, присвячених київським святим — Теодосієві Печерському, свв. кнн. Борисові і Глібові, що їх знаходимо «въ самыхъ древнѣйшихъ нотныхъ богослужебныхъ книгахъ XII в.»³⁸⁸ Коли взяти до уваги, що з Києво-Печерської Лаври до 1225 р. вийшло около 50-ох вищих ієрархів,³⁸⁹ які займали єпископські катедри по різних значніших осередках старої Київської митрополії, як також і те, що глибоко-релігійні її подвижники стали основоположниками великої більшости перших зразкових монастирів по різних землях європейського Сходу, то тим самим і виплеканий в цьому славному культурно-релігійному огнищі, оригінальний «київський напів» широко розповсюдився серед східноєвропейського християнського суспільства та став панівним на довгі століття.

Як проходив дальший процес розвитку «київського напіву» по різних землях колишньої Київської Держави, після остаточного політичного та культурно-релігійного упадку Києва чи радше після монголо-татарської навали, нам невідомо. Не маючи майже ніяких достовірних даних, можемо тільки здогадуватися, що він дальше культиву-

³⁸⁶ Маценко П., *op. cit.*, стор. 11.

³⁸⁷ Антонович Д., Українська музика. У зб. «Українська Культура». Регенсбург, 1947, стор. 337.

³⁸⁸ Металловъ В., *op. cit.*, стор. 44.

³⁸⁹ Иконниковъ В., *op. cit.*, стор. 94.

вався по різних значніших осередках старої київської митрополії, куди він дістався за посередництвом видатніших представників київського духовенства, а зокрема серед подвижників Києво-Печерської Лаври і з початком першої половини XVI ст. став характеристичний тим, що прибрав уже своєрідну гармонію. Виведені три рядки крюків над церковно-слов'янськими текстами цих часів³⁹⁰ виразно вказують на його поліфонічний характер. При чому, гармонійне звучання «київського напіву» першої половини XVI ст. проявлялося головню в тому, що середній голос, так званий путь, провадив мелодію, а два інші, так звані верх і низ, йому вторували. До цих трьох голосів долучався інколи ще й четвертий, який був немов варіацією, чи фігурацією тих трьох голосів³⁹¹ і покривав їхні дисонанси.

Коли взяти до уваги, що повне відродження старої Української Церкви в межах польсько-литовського панування тісно пов'язане з широко розгорненою організацією братського шкільництва, то тим самим і дальший розвиток «київського напіву», розповсюдженого по всіх землях старої Київської митрополії, безпосередньо зв'язаний з цими школами. Тим більше, що по всіх цих новозаснованих братських школах, які вже в другій половині XVI ст. стали головними осередками культурно-релігійного руху серед українсько-білоруського суспільства, «на ряду съ другими предметами, обучали» також «и пѣнію»,³⁹² тобто церковного співу, який повинен був протиставитись впровадженій по католицьких церквах інструментальній музиці. Це систематичне навчання церковного співу по різних новозаснованих братських школах, які стали основним знаряддям в боротьбі з насильно насаджуваним на українсько-білоруських землях польським католицизмом, дуже багато вплинуло на його дальший розвиток. Користаючись мелодіями «знаменного розспіву», цей поліфонічний чи так званий «партесний» спів так скоро розвивався, що вже протягом другої половини XVI ст. досить успішно став витримувати конкуренцію з римськими костелами. Відомо, що в Луцьку братська школа підняла у своїй братській церкві «партесний спів», в основу якого входили головню мелодії «київського напіву», до такої висоти, що їм заздрили луцькі отці єзуїти і намагалися різними інтригами його знищити.

Так само, з особливою старанністю плекано «партесний спів» серед вихованців, зреформованої на зразок єзуїтських колегіумів, школи львівського церковного братства. В 1586 році львівське братство видало навіть інструкцію дидакалові своєї школи Руркевичеві дбати, «аби в братському хорі всі чотири партії... були заступлені щонайкращими голосами». До якої висоти піднявся хор цього Братства з початком XVII ст. можна бачити уже хоч би з того, що в 1604 році Теодор Сидорович учив хор львівського братства церковного «співу на 4, 5, 6,

³⁹⁰ Попович Д., Історія української церковної музики. Календар «Світла». Торонто, 1962, стор. 126.

³⁹¹ Антонович Д., Українська музика. У зб. «Українська Культура». Регенсбург, 1947, стор. 339.

³⁹² Металловъ В., *op. cit.*, стор. 65.

а навіть і 8 голосів».³⁹³ Та, безперечно, найбільшого розквіту та найвищого удосконалення досягає церковний спів на терені поновно відродженого Києва, в якому, з початком першої половини XVII ст., зосереджуються всі життєві та культурно-релігійні інтереси і Української Церкви, і цілого українського народу. Саме, тут, у цьому найстаршому та найславнішому культурно-релігійному центрі цілого європейського Сходу, який під кінець першої половини XVII ст. знову став головним промотором культурно-релігійного руху не лише серед українсько-білоруського суспільства, але також і серед інших православних народів, «партесний» спів, в основу якого входили головню мелодії «київського напіву», підноситься до такого високомистецького рівня, що починає захоплювати навіть високо музикальних чужинців. Так, наприклад, архидиякон Павло Алепський, що побував з патріархом Макарієм в Києві в 1655 та 1657 роках, прислуховуючись до хорового співу по різних київських церквах, каже: «пѣніе козаковъ», тобто українців, «радуетъ душу и исцѣляетъ отъ печалей, ибо ихъ («київський» — Ф. Б. К.) напѣвъ пріятенъ, идетъ отъ сердца и исполняется какъ бы изъ однихъ устъ; они страстно люблять нотное пѣніе, нѣжныя и сладостныя мелодіи»,³⁹⁴ які глибоко зворушують душу людини. Натомість, другий музично-образований чужинець, саксонський пастор Гербіній, що побував у Києві з початком другої половини XVII ст., не тільки занотовує, що «в Києво-Братському монастирі він слухав церковний спів по всіх правилах музичного мистецтва, де виразно були вирізані дискант, альт, тенор і бас»,³⁹⁵ але й не знаходить належних слів, щоб передати глибоке захоплення цим незвичайно високо поставленим церковним співом. Одного разу, слухаючи хоровий спів у церкві Києво-Братської Академії, він так захопився гармонійністю та високомистецьким виконанням цього співу, що впав в екстазу і зі сльозами на очах викликнув — «повні є небо і земля слави Твоєї» („Pleni sunt coeli et terra Majestatis gloriae tuae»),³⁹⁶ всемогучий Господи...

Немає найменшого сумніву в тому, що незвичайно велику роллю і при теоретичному компонуванні, і при практичному виведенні поодиноких творів цього високопоставленого хорового співу відіграла також і вроджена співучість українського народу, проявлена в обрядовій пісенності ще в передхристиянських часах, яку церква, не маючи можливості зліквідувати, змодифікувала та пристосувала до нових вимог християнського світогляду. При чому, коли, в минулому, головним осередком, в якому культивувалися різноманітні мелодії церковного співу, що під їх впливом сформувався оригінальний «київський напів», була Києво-Печерська Лавра, так в першій половині XVII ст.,

³⁹³ Антонович Д., *op. cit.*, стор. 340.

³⁹⁴ Алепский П., Путешествіе Антіохійскаго Патріарха Макарія въ Россію въ половинѣ XVII вѣка. Перев. съ араб. Г. Муркоса. ЧОИДР. Москва, 1896, кн. IV, стор. 165.

³⁹⁵ Металловъ В., *op. cit.*, стор. 79.

³⁹⁶ Кошиць О., Про українську пісню і музику. Вінніпер, 1942, стор. 26.

зокрема, з моментом об'єднання Лаврської «гімназії» з школою Києво-Богоявленського братства,³⁹⁷ головною коліскою плекання церковного співу стає Києво-Могилянська Академія. Тим більше, що наука співу була одним із головних предметів навчання по всіх українських школах взагалі, а в Києво-Могилянській Академії особливо. Приїжджі чужинці занотували, що «Київ з заходом сонця утопав» в різnorodних «мелодіях школярського співу», і що, вихованці Києво-Могилянської Академії, «в той спосіб заробляли собі» на «шматок хліба».³⁹⁸ Саме, тут, у цій першій високошкільній інституції на цілому сході Європи, у школі, яка, вже під кінець першої половини XVII ст., стала головним рушієм культурно-релігійного відродження серед всіх майже слов'янських народів Православного Сходу, в результаті тісної пов'язаности теорії з практикою, оригінальний «київський напів» не тільки знаходить відповідний ґрунт для свого дальшого розвитку, але й досягає, з початком другої половини XVII ст., такого удосконалення, якого не досягав ще в ті часи церковний спів ні одного народу серед цілої християнської спільноти.

Коли взяти до уваги, що, почавши з 1649 року, розпочинається поступове насаджування «київської науки» на московські землі, то тим самим і виплеканий у Києво-Могилянській Академії церковний спів, за посередництва її визначніших вихованців, стає поступово розповсюджуватися також і в межах Московської держави. В результаті заходів московського уряду, після переселення першої більшої групи визначніших вихованців Києво-Могилянської Академії на московські землі в 1649 році, прибуває 21 лютого до Москви архидиякон Києво-Братського монастиря Михайло з «творцем строчнаго пѣнія, большимъ пѣвчимъ, Феодоромъ Тернопольскимъ» та співаками «Осипомъ, Семеномъ, Игнатіємъ, Григоріємъ, Лаврентіємъ, Евстафіємъ, Никитою, Андреемъ, Даниломъ и Николаемъ». Вслід за ними, 22 березня того самого року «выѣхали... изъ Киева, и 8 апрѣля прибыли въ Москву» ще такі «пѣвчіе: Яковъ Ильинъ, Петръ Ивановъ, Иванъ Селиверстовъ, Михайло Осиповъ, Романъ Павловъ, Григорій Ивановъ, Степанъ Темофѣевъ, и Иванъ Нектарьевъ».³⁹⁹ Безперечно — це були ще тільки початки. Із затісненням українсько-московських взаємин, число переселених і визначніших представників «київської науки» і висококваліфікованих фахівців церковного співу так зростає, що навчання цього співу зосереджується по всіх значніших осередках Московської держави майже виключно в руках високоосвіченого київського чернецтва, тобто — в руках визначніших вихованців Києво-Могилянської Академії.

Уже, після Переяславського договору в 1654 році з Москви почали так безцеремонно звертатися за висококваліфікованими київськими співаками, що українська влада, зокрема, гетьман Богдан

³⁹⁷ Грушевський М., Історія України-Руси. Нью Йорк, 1955. Т. VII, стор. 422-3.

³⁹⁸ Антонович Д., Триста років українського театру. Прага, 1925, стор. 48.

³⁹⁹ Ундольській В. М., Замѣчанія для исторіи церковнаго пѣнія въ Россіи. Москва, 1846, стор. 16.

Хмельницький та Київський митрополит Сильвестр Косів були примушені відмовляти в цьому московським вимогам. Так, наприклад, коли в січні 1656 року було послано до Києва по «старця» Печерської Лаври Йосифа Загвойського, якого наказано було привезти «для начальства в партесному пінію... без задержанія», то Богдан Хмельницький, не маючи наміру висилати його до Москви, відповів: «похочет той старец із волі ітти к Москві... он волі его не отимаєт, а будет не похочет ітти — неволею его послать не мочно». Подібний приклад можна навести також і з другим визначнішим київським співаком — Ваською Пікульським, якого київський воевода Федір Волконський не міг вислати до Москви, бо митрополит Косів не дав на це своєї згоди. На прохання воеводи про відпустку Пікульського, митрополит відповів: «тот співак Васька у него єсть, а отпустит его к государю не можно».⁴⁰⁰

Одначе, як видно, московське правління не зражувалося цими відмовними заявами української влади і дальше робило всі можливі заходи, щоб перетягнути якнайбільше число визначніших представників «київської науки» з тим теж і відповідно кваліфікованих фахівців київського церковного співу на свою сторону. Московський цар, Олексій Михайлович, який до кінця свого життя не переставав викликати та підтримувати київських співаків,⁴⁰¹ звертаючись до Сильвестра Косова, писав: «и вамъ бы, митрополиту... нашего царскаго жалованья къ себѣ поискать, и тѣхъ учителей», які не мають бажання переселюватися до Москви, «приговорити и прислати къ намъ»⁴⁰² на московські землі.

У всякому разі, в результаті енергійних заходів московського уряду та патріярха Нікона, з початком другої половини XVII ст., крім іплекання хорového церковного співу в Андріївському монастирі під Москвою, де згуртувалося кілька десятків київських монахів — ізрядних «в житті і в чині, і в чтеніі, і пініі церковном», було запроваджено Службу Божу з «київським напівом» в московському Новоерусалимському монастирі, заснованому патріярхом Ніконом, як також і в московському «Дівичому» монастирі, де жили «старіцы кievлянки».⁴⁰³ Коли взяти до уваги, що в 1669 р. настоятелем московської церкви св. Йоана Богослова став високоосвічений глухівський протопіп Іван Андрієвич Шматковський, то можна думати, що також і в цій церкві була уведена Служба Божа з «київським напівом». Тим більше, що для цієї приходської церкви ще в 1667 році шукали вченого священика «знающаго кievское пѣніе». Крім того, в 1667 році пописувався в Москві з своїми співаками Климентієм Кононським, Єремією Семеновим, Степаном Ясельковським та Яковом Рябецьким відомий майстер «київського напіву» Іван Коляда, який одержав від московського уряду у винагороду соболів на 50 рублів, за добре провадження

⁴⁰⁰ Антонович Д., Українська музика. У зб. «Українська Культура». Регенсбург, 1947, стор. 346.

⁴⁰¹ Власовський І., *op. cit.* Т. II, стор. 291.

⁴⁰² Макарий, *op. cit.* Т. XII, стор. 52.

⁴⁰³ Антонович Д., *op. cit.*, стор. 346.

церковного хору. Протягом цілого 1666 року перебував також у Москві з своїм знаменитим церковним хором та відправляв Богослуження по різних значніших московських церквах колишній вихованець і ректор Києво-Могилянської Академії, Чернігівський архієпископ Лазар Баранович. В 1669 році московський боярин В. П. Шереметев, повертаючи до Москви після трирічного перебування в Києві, забрав з собою цілу капелю київських співаків і музикантів,⁴⁰⁴ які, поселившись в московській столиці, також немало спричинилися до популяризації хорового співу серед московського суспільства. Завдяки високомистецькому виведенню хорового співу, уведеного по деяких значніших московських церквах та по різних значніших монастирях, в яких гуртувалися цілі десятки високоосвічених київських монахів, під кінець панування московського царя Олексія Михайловича, «малоросійські церковні півчці» вже користувалися такою великою популярністю в межах тодішньої Московської держави, що за ними почали «тщательно» розшукувати не лише в Києві, серед вихованців Києво-Могилянської Академії, але також і по всіх інших містах Гетьманської України, зокрема, серед визначніших «представителей малоросійського духовенства» і всякими способами перетягати їх «въ Москву».⁴⁰⁵ Разом з розповсюдженням багатоголосого, київського церковного співу, який став поступово витискати з життя монотонний і неотесаний старомосковський,⁴⁰⁶ широко розповсюджуються серед московського суспільства, згармонізовані на декілька голосів, також і різноманітні народні пісні, «которыми умели тогда блистнуть музыкальные украинцы».⁴⁰⁷ Посилюється розповсюдження хорового співу на московських землях, не лише церковного, але також і світського, за панування Федора Алексієвича, коли переселяється до Москви один з найвизначніших теоретиків хорового співу другої половини XVII ст., а саме — киянин Микола Дилецький. Засвоївши основні елементи тодішньої західноєвропейської музики, він впроваджує в церковний спів нові звучання, нові засоби та нову манеру виконання і таким чином не тільки повертає його повністю в сторону Заходу,⁴⁰⁸ але й підносить його на найвищі, як на ті часи, щаблі гармонійної досконалості. Його теорія вільної композиції, викладена в «Граматиці пінія мусикійскаго», виданій в 1677 році в Смоленську, потім у Вільні, а накінець і в Москві, користувалася такою великою популярністю в межах Московської держави, що нею не переставали цікавитися визначніші теоретики московського церковного співу аж до новіших часів. Востаннє, перевидана була ця «Мусикійська Граматика» Миколи Дилецького Товариством Любителів Древньої Письменности під редакцією С. Смоленського в Петербурзі у 1901 році.⁴⁰⁹

⁴⁰⁴ Харламповичъ К., *op. cit.* Т. I, стор. 319-20.

⁴⁰⁵ Эйнгорнъ В., *op. cit.* Т. II, кн. II, стор. 1009-10.

⁴⁰⁶ Алескій П., *op. cit.*, кн. IV, стор. 166.

⁴⁰⁷ Платонов С. Ф., *op. cit.*, стор. 135.

⁴⁰⁸ Кошиць О., *op. cit.*, стор. 25.

⁴⁰⁹ Антонович Д., *Українська музика. У зб. «Українська Культура». Регенсбург, 1947, стор. 343-4.*

Безперечно — ц яширока розповсюдженість українського хоро- вого співу, занесеного на московські землі визначнішими вихованця- ми Києво-Могилянської Академії та представниками київського чер- нецтва, привела до того, що вже «къ концу» другої половини XVII-ого «въѣка старые московские крюки», а разом з ними і старомосковський монотонний напів, «отходятъ на второй планъ», а на їх місце почина- ють входити «въ моду . . . пять нотныхъ линеекъ» та «иноземные напѣ- вы, положенные на нѣсколько голосовъ».⁴¹⁰ До якої міри був уже спопуляризований на московських землях, впроваджений у відправу церковної Богослужби, «київський напів», під кінець другої половини XVII ст., можна бачити хоч би з того, що московський патріарх Адріян став рішуче домагатися усунення «київського напіву» по деяких знач- ніших монастирях⁴¹¹ Московської держави, в яких гуртувалися київ- ські монахи.

Одначе, не зважаючи на таку велику нехіть до «київського напі- ву» і патріарха Адріяна, і численних прихильників московського ста- рообрядництва, які не переставали відгороджуватись від всякого про- гресу людської цивілізації і культури, зупинити дальший процес по- ширення поліфонічного церковного співу в межах Московської дер- жави, вже не було можливо. Тим більше, що на московському цар- ському престолі сидів Петро I-ий, який не тільки робив усі заходи, і в житті цілої Московської держави, але й сам захоплювався занесеним на московські землі хоровим церковним співом, а зокрема милозвуч- ними мелодіями «київського напіву». Як стверджує В. Металлов, «въ 1701 г. Великій Государь съ пѣвчими стоялъ на правомъ клиросѣ и изволилъ самъ пѣть всеношное бдѣніе и въ самый прадзникъ стоялъ и пѣлъ на клиросѣ».⁴¹² Його замилювання до хорового церковного спі- ву можна бачити також і з того, що на його царському дворі вже під кінець другої половини XVII ст., був організований постійний при- дворний хор, складений виключно з самих українців,⁴¹³ з якими Петро I, час до часу, «пѣлъ на правомъ клиросѣ» під час урочистих Богослужень, ще за життя московського патріарха Адріяна, тоді, коли «на лѣвомъ» клиросі «пѣли патріаршіе пѣвчіе».⁴¹⁴ А коли, після смер- ти патріарха Адріяна, тобто, почавши з 1700 року, Петро I-ий стає поступово ставити визначніших вихованців Києво-Могилянської Ака- демії на вищі ієрархічні становища Московської Церкви, тоді вже й культивованій ними хоровий церковний спів, оснований головно на мелодіях «київського напіву», остаточно закріплюється не лише в самій Москві та по деяких значніших московських монастирях, в яких зо- середжувались київські монахи, але також і по всіх інших значніших осередках Московської держави, включно до земель далекого Сибіру.

⁴¹⁰ Миллюковъ П., *op. cit.* Т. II, стор. 239-40.

⁴¹¹ Харламовичъ К., *op. cit.* Т. I, стор. 327.

⁴¹² Металловъ В., *op. cit.*, стор. 87.

⁴¹³ Харламовичъ К., *op. cit.* Т. I, стор. 821.

⁴¹⁴ Забѣлинъ И., *Исторія города Москвы*. Москва, 1902. Т. I, стор. 517.

Із праці Н. Оглоблина відомо, що новоназначений Тобольський митрополит, Філотей Лецинський, маючи намір ширше розгорнути культурно-релігійну діяльність серед різномірних племен Сибіру, вже в 1702 році, крім цілого ряду «разныхъ лицъ», яких потребувала «Тобольская митрополія», викликав із Києва, також і «спиваковъ 4 чело-вѣкъ»,⁴¹⁵ при помочі яких зорганізував знаменитий хор, який чимало спричинився до популяризації «київського напіву» на цих, віддалених від всякої людської цивілізації, сибірських землях. При чому, треба відмітити, що в склад цього знаменитого архиерейського хору ввійшло чимало також і засланих на ці далекі землі українських політичних в'язнів, яких митрополит Філотей Лецинський, звичайно, за згодою московського уряду, забрав під свою безпосередню опіку і відповідальність.⁴¹⁶ Не менше опікувалися цим архиерейським хором також і його наступники, які стояли на чолі тієї розлогої Тобольської митрополії. Так, «преемникъ Филофея, митр. Іоанъ Максимовичъ», вибираючись у ці далекі сторони, «взялъ съ собой четырехъ пѣвчихъ изъ Чернигова: баса Феодора, тенора Демьяна, альтовъ Андрея и Василия». А його наступник, митрополит Антоній II (Стаховський) для доповнення цього хору теж «вызывалъ пѣвчихъ изъ Малороссіи», тобто з земель Гетьманської України, навіть «на свой счетъ». Так само «бывшій одно время въ Иркутскѣ (1707-1713) и затѣмъ окончившій жызнь на смоленской кафедрѣ Варлаамъ Коссовскій имѣлъ въ своемъ хорѣ въ Смоленскѣ украинскихъ пѣвчихъ».⁴¹⁷ При чому, разом із встановленням Богослужби з «київським напівом» по різних катедральних церквах тих епархій, які поступово переходили в руки українського духовенства, крім Московської Слов'яно-Греко-Латинської Академії, на чолі якої стояли визначніші представники «київської науки», розпочинається інтенсивне плекання хорового церковного співу, опертого головню на мелодіях «київського напіву», також і по різних новозаснованих школах, які мали за завдання, в першу чергу, підготовляти різного роду церковнослужителів. Зокрема, посилюється плекання хорового церковного співу на московських землях, а тим самим і його розповсюдження серед ширшого загалу московського суспільства після створення Святішого Синоду, коли життєві та культурно-релігійні інтереси Московської Церкви зосереджуються майже виключно в руках визначніших вихованців Києво-Могилянської Академії.

Коли взяти до уваги, що Духовний Реглямент, на основі якого були переведені головні реформи в житті Московської Церкви, поставив в обов'язок всім вищим московським ієрархам засновувати при своїх домах архиерейські школи для підготовки різного роду церковнослужителів, то тим самим «київський напів» починають інтенсивно плекати також і по всіх цих новоутворюваних духовних школах. Тим

⁴¹⁵ Оглоблинъ Н., Бытовья черты начала XVIII вѣка. ЧОИДР. Москва, 1904, кн. I, стор. 15-16.

⁴¹⁶ Власовскій I., *op. cit.* Т. III, стор. 165.

⁴¹⁷ Харламповичъ К., *op. cit.* Т. I, стор. 836.

більше, що організаторами і учителями тих шкіл, які відкривалися по різних значніших осередках Московської держави, були майже виключно визначніші представники «київської науки», яких московське правління та новостворений Святіший Синод не переставали викликати на московські землі.

Одиною школою, яка ще, деякий час, продовжувала плекати головню мелодію «візантійського напіву», була Новгородська семінарія. Одначе, коли в 1727 році, під тиском визначніших представників «київської науки», зокрема Теофана Прокоповича, вона перестала існувати, то тим самим і припинилося дальше плекання і розповсюдження «візантійського напіву» в межах Московської держави.

Однією з визначніших архиерейських шкіл, в якій особливу увагу присвячувано плеканню хорowego церковного співу, опертого головню на мелодіях «київського напіву», була школа Теофана Прокоповича. З цієї школи, як відомо, цариця Анна Івановна брала в 1732 р. співаків для свого придворного театру.⁴¹⁸

Якої незвичайно великої популярности набрав хоровий церковний спів, опертий на мелодіях «київського напіву», в межах Московської держави, після створення Святішого Синоду, можна бачити вже хоч би з того, що московське правління, продовжуючи викликати високоосвічених представників київського чернецтва для культурно-релігійної праці серед московського суспільства, почало звертати особливу увагу на «ихъ пѣвческія способности». Так, в 1727 році визвано було в Петербург «для содержанія кіевскаго пѣнія несколько монаховъ изъ кіевской и черниговской епархіи и изъ Москвы». Правдоподібно, для провадження церковного хору, зорганізованого в Александро-Невській Лаврі, «въ 1738 г. синодъ вызвалъ» в Петербург бувшого «регента бѣлгородскаго архиерейскаго дома Андрея, въ монашествѣ названнаго Арсеніемъ. Въ 1742 г. въ тройце-сергіевскій монастырь (Лавру — Ф. Б. К.) спеціально для клироснаго послушанія і для остаточного встановлення київського «пѣнія разрѣшено было вызвать изъ южнорусскихъ епархіи», які знаходилися під безпосередньою юрисдикцією старої Київської митрополії, «30 монаховъ и бѣльцовъ... Въ 1740 г. въ Казани у еп. Луки Канашевича пѣніе малороссійскихъ пѣвчихъ», чи радше «київський напів», виконуваний українцями, «слушали возвращавшійся изъ астрономической экскурсії... акад. Делиль съ спутниками». Що більше, після переведення основних реформ в житті Московської Церкви, «київський напів» був розповсюджений не лише по всіх тих московських епархіях, які опинилися в руках визначніших вихованців Києво-Могилянської Академії, але також і по деяких з тих, на чолі яких стояли родовиті москалі. Так, наприклад, «епископъ Іоакимъ Строковъ, уѣзжая въ 1730 г. изъ Переяславля въ Воронежъ, захватилъ съ собою пѣвчаго и бандуриста» — з земель Гетьманської України, а знову в новгородського митрополита «Димитрія... (Сѣченова)... былъ пѣвчій Тим. Казачинскій».⁴¹⁹ При Воро-

⁴¹⁸ Морозовъ П., *op. cit.*, ч. 258, стор. 378.

⁴¹⁹ Харламповичъ К., *op. cit.* Т. I, стор. 837.

нізькій духовній семінарії, яка, до кінця першої половини XVIII ст., «имѣла наставниковъ исключительно изъ Кіевской Академіи»,⁴²⁰ відкрита була навіть окрема кляса чи радше спеціальні курси хорового церковного співу, в основу якого входили головні мелодії «київського напіву», названі школою «черкаской (української — Ф. Б. К.) музики».⁴²¹ З цілого ряду визначніших представників «київської науки», які стояли на чолі Воронізької духовної семінарії, на особливу увагу заслуговує Прокл Бухарний. Він, виступаючи в ролі учителя філософії цієї семінарії, склав підручник філософії «по руководству Аристотеля» для своїх студентів і скомпонував Симфонію «на притчи Соломоновы»,⁴²² які збереглися в бібліотеці Воронізької семінарії аж до новіших часів.

Крім цілого ряду знаменитих архиерейських та монастирських хорів, складених головні з визначніших представників українського чернецтва, зокрема, дуже багато спричинилася до популяризації хорового співу і церковного і світського, серед московського суспільства, царська придворна капеля, яка, до кінця першої половини XVIII ст., так само складалася виключно з самих українців — у великій мірі, з голосово обдарованих здібніших вихованців Києво-Могилянської Академії. До числа останніх належав і найбільший український філософ Григорій Савич Сковорода, «який... укладав псалми релігійно-морального змісту та вірші, які іноді сам клав на музику, komponуючи до них мелодії».⁴²³ При чому, треба зазначити, що одна з найкращих і найцікавіших його збірок — це «Сад божественныхъ пѣсней»,⁴²⁴ які стали широко розповсюджені по всіх землях східноєвропейського простору. Вже самий той факт, що одяг київських спудеїв став постійною офіційною уніформною і членів царської придворної капелі і усіх московських архиерейських хорів⁴²⁵, вказує, безперечно, на те, що носіями і пропагаторами хорового співу в межах Московської держави, були головні вихованці Києво-Могилянської Академії. Враховуючи те, що придворна капеля брала участь не лише в різного роду царських урочистостях, але й повинна була репрезентувати «московський» хористий спів перед різними чужинцями, які часто відвідували столицю Московської держави, полагаджуючи різні дипломатичні доручення, то тим самим вона мусіла складатися з найкращих та найбільш кваліфікованих співаків, за якими московський уряд розшукував по всіх землях Гетьманської України. З цього царського хору чи радше придворної капелі, яка часто брала участь в церковних Богослуженнях, як вже було згадано попередньо, ще за життя московського патріярха Адріяна, «22 февр. 1702 г. отпущены были въ Малоро-

⁴²⁰ Булгаковъ М., *op. cit.*, стор. 184.

⁴²¹ Знаменский П., *op. cit.*, стор. 269.

⁴²² Булгаковъ М., *op. cit.*, стор. 185.

⁴²³ Антонович Д., *Українська музика*. У зб. «Українська Культура». Регенсбург, 1947, стор. 349.

⁴²⁴ Чижевський Д., *op. cit.*, стор. 258.

⁴²⁵ Антонович Д., *op. cit.*, стор. 349.

сію для свідання съ родными пѣвчіе: Фед. Вас. Воронковъ, Іосифъ Семеновъ и четыре ихъ товарища», які в своїй чолобитні заявили, «что давно не видали родныхъ, такъ какъ взяты были изъ разныхъ городовъ по царскому указу въ прошлыхъ годахъ». До якої міри турбувався Петро I-ий своїм придворним хором, щоб забезпечити його відповідними співаками, можна бачити хоч би з того, що в 1706 році, звернувши увагу «на замѣчательный голосъ 8-лѣтняго ученика (Кіевської академії — Ф. Б. К.)... Щербацкогo... велѣлъ отправить» його «въ свой придворный хоръ», в якому «онъ и пѣлъ, пока не лишился голоса, послѣ чего воротился въ академію» для завершення своєї освіти. Для доповнення московського придворного хору, «въ 1713 году изъ Малороссіи», тобто з земель Гетьманської України, знову було взято «21 человекъ пѣвчихъ. Изъ пѣвчихъ Петра», крім вже згаданих попередньо, «извѣстны по именамъ» ще «Вас. Старица, которому въ 1724 г. дано 25 р. на дѣло теплаго кафтана и на штаны», як також і «Галактіонъ Варчанскій, въ ноябрѣ 1725 г. славившій у царицы Екатерины и записанный въ ея прихода-расходныхъ книгахъ, какъ пѣвчій почившаго государя»⁴²⁶. Не менше захоплювалися українським хоровим співом, українською музикою і основними властивостями української культури також і наступники чи радше наступниці Петра, особливо Анна Івановна та Єлисавета Петровна, яка навіть одружилася з співаком своєї придворної капелі — Олексієм Григоровичем Розумовським⁴²⁷.

Хоч, після смерті Петра I-го, число придворних співаків і зменшено до 24 осіб, одначе в дійсності їх було завжди більше; воно доходило й до 50. Крім співаків, були при царському дворі також і українські музиканти, переважно висококваліфіковані бандуристи, а навіть і «бандурщиці»⁴²⁸. Щоб забезпечити царську придворну капелю відповідно підготовленими українськими співаками і музикантами, за часів панування московської цариці Анни Івановни, засновано навіть спеціальну школу, програма навчання якої обмежувалася майже виключно до плекання українського хорового співу і музики. Тому, що вона мала за завдання підбирати на землях Гетьманської України найкращі голоси та підготовляти їх до участі в придворній капелі, містом для заложення такої співочо-музичної школи обрано Глухів. В 1738 році тодішній «правитель Малороссіи» Румянцев звернувся до генеральної військової канцелярії з вимогами — підшукати для цієї школи «реинта такого, которий би четириголосному и партесному пєнію действительно бил искусен и других так же би кто школьников и струнной музыке обучать могли, сискать и сискав прислани билі ко мні, а содержани они будут на казенном кошті».⁴²⁹ Крім того, «цар-

⁴²⁶ Харламповичъ К., *op. cit.* Т. I, стор. 821.

⁴²⁷ *Mirtschik I.*, *op. cit.*, p. 172.

⁴²⁸ Власовський І., *op. cit.* Т. III, стор. 164.

⁴²⁹ Антонович Д., Українська музика. У зб. «Українська Культура». Регенсбург, 1947, стор. 350.

скимъ указомъ 14 сентябрь 1738 г. велѣно было набирать въ нее церковныхъ, казачихъ и мѣщанскихъ дѣтей съ лучшими голосами и обучать ихъ регенту кievскому и партесному пѣнію съ тѣмъ, чтобы ежегодно человѣкъ по десяти посылалось ко двору, а на ихъ мѣста набирались новые». Як розвивалася діяльність цієї новозаснованої співочо-музичної школи можна бачити хоч би з того, що вже «въ февралѣ 1741 г. генераломъ Кейтомъ были присланы изъ Глухова (в Петербургъ — Ф. Б. К.) съ регентомъ Фед. Яворскимъ 11 пѣвчихъ: „тенористы” Ефимъ Кричевскій и Павелъ Русановичъ, „алтисты” Антонъ Петровъ, Корней Кондратовъ, Стефанъ Феодоровъ, „дишкантисты” Ф. Захарьевъ, Андрей Васильевъ, Козма Юсифовъ, Гр. Даниловъ, Петръ Леонтьевъ, Тимофей Павловъ»⁴³⁰. При чому, треба зазначити, що з цієї школи вийшов також і визначний композитор церковної музики Дмитро С. Бортнянскій, який, ставши диригентом царської придворної капелі, підніс її до такого незвичайно високого рівня, що нею захоплювалися навіть такі славні композитори, як Гайдн та Бетговен⁴³¹.

Що більше, разом із забезпеченням відповідно кваліфікованими українськими співаками і музикантами не лише царської придворної капелі, але також і Петербурзького оперного театру, в якому вони так прекрасно виконували свої партії, «что не уступали въ пѣніи арій (навіть) лучшимъ италіянскимъ пѣвцамъ»⁴³², за часів Анни Івановни, розшукувано по всіх землях Гетьманської України також і за відповідно вишколеними танцюристами, яких цілими десятками перевозжувано в Петербург для виведення різnorodних українських народних танців на сценах новозаснованих столичних театрів. Так, наприклад, «въ 1739 г. 30 дек. Анна Івановна послала указъ управляющему Малороссіей Румянцеву о немедленной присылкѣ въ Петербургъ по шести казаковъ, бабъ и дѣвокъ умѣющихъ танцовать по казацки, съ необходимымъ платьемъ и приборами». До якої міри мусіла захопити ця перша група українських танцюристів петербурзьку публіку високостецьким виведенням різnorodних українських народних танців, можна бачити вже хоч би з того, що «вторично было выслано» в Петербург, звичайно, на домагання московського уряду, аж 132-ох танцюристів, в числі яких знаходилося: «44 мужика, 33 „женки” и 55 дѣвокъ»⁴³³.

Таким чином, крім широкого розповсюдження високодосконалого і милозвучного українського хорового співу і церковного, і світського, під кінець першої половини XVIII ст. розпочинається також і посилена популяризація українських народних танців на землях Московщини.

⁴³⁰ Харламовичъ К., *op. cit.* Т. I, стор. 825-26.

⁴³¹ Кошиць О., *op. cit.*, стор. 35.

⁴³² Металловъ В., *op. cit.*, стор. 92.

⁴³³ Харламовичъ К., *op. cit.* Т. I, стор. 824.

ЗАКЛЮЧЕННЯ

Чимало представників вільної науки, досліджуючи незвичайно складні проблеми європейського Сходу, продовжує йти шляхом, що його вторувала у вільний світ російська історіографія. Гадаю, що наша праця допоможе об'єктивному дослідникові побачити минуле Східної Європи в іншому світлі. Зокрема, він побачить, що розвиток культурно-релігійного життя на терені Росії в XVII—XVIII ст. проходив майже виключно під впливом українського Києва.

Хоч наш огляд духових впливів Києва на Росію в добу Гетьманської України не охоплює всіх ділянок культурного життя, обмежуючися лише розвитком Церкви, науки й освіти, літератури, театрального мистецтва, музики, співу й танку, але тут, зовсім виразно видно ту незвичайно важливу ролю Києва, що її він відіграв у культурно-релігійному житті московської Церкви і держави упродовж другої половини XVII та першої половини XVIII століть. Заходи Івана Грозного та Бориса Годунова встановити тісніші взаємини з зовнішнім світом та поширити основні здобутки західно-європейської культури на терені Московської держави здебільшого не дали поважніших наслідків. Лише московським правителям другої половини XVII і першої половини XVIII ст., — не тільки вдалося, за посередництва Києва та київської науки, вирвати свою державу з її довговікового застою та піднести її до висшого рівня цивілізації, але вони спромоглися також забезпечити для неї відповідне місце серед народів культурного світу.

Шляхи цього процесу дуже складні і простежити їх повністю, особливо в наших умовах, майже неможливо. Крім того, зважаючи на трудність одночасного розгляду усіх ділянок культурного життя російського народу, ми звернули увагу тільки на головніші, зокрема ті, які уможливають висвітлити безперечні впливи Києва, що мали місце в добу Гетьманської України. Але і в цю добу ми примушені були вирізнити другу половину XVII і першу половину XVIII ст., коли культурно-релігійні справи московської Церкви і держави зосередилися майже виключно в руках високоосвіченого українського духовенства та визначніших представників «київської науки», зокрема, вихованців Києво-Могилянської Академії. Коли у другій половині XVII ст. московське культурне життя ще хитається між Сходом і Заходом, тобто між прогреським і пролатинським напрямками, то далі, в першій половині XVIII ст. воно звертається остаточно в сторону європейського Заходу.

Оскільки відроджений Київ з його — Києво-Печерською Лаврою та високошкільною інституцією — Києво-Могилянською Академією,

стає головною опорою Української Православної Церкви, і водночас головним рушієм культурно-релігійного відродження майже серед усіх народів Православного Сходу, московський уряд, маючи намір вивести свою відсталу Державу з її довговікового застою та пристосувати до умов культурного світу, був примушений шукати допомоги Української Церкви й «київської науки», тим більше, що «київська наука» була й головним джерелом черпання основних здобутків західноєвропейської культури і науки.

Після викликання в 1649 році першої більшої групи представників київського високоосвіченого духовенства, які оселилися в ново-заснованому Андріївському монастирі коло Москви, московський уряд, майже до самого кінця першої половини XVIII ст., не перестає викликати визначніших представників київського духового світу, головно визначніших вихованців Києво-Могилянської Академії, для розгорнення культурно-релігійної праці на землях Московської держави. Слідом за першою групою українського духовенства, на чолі якої стояв Епіфаній Славинецький, переходять на московські землі десятки визначніших учених. У другій половині XVII ст. не лише в самій Москві, але також і по деяких більших монастирях Московської держави постають гурти освічених київських монахів, які починають розгортати свою культурно-релігійну діяльність на Московщині. Зокрема, збільшуються переходи учених і студентів, а разом з цим посилюється культурно-релігійна праця визначніших представників «київської науки» на московських землях у часи панування царя Федора Олексієвича, який не тільки робив усі можливі заходи, щоб прищепити на Московщині здобутки «київської науки», але й задумав заснувати першу високошкільну інституцію в межах Московської держави. Будучи прихильником «київської науки», він доручив Симеонові Полоцькому, придворному вченому і стихотворцеві, виготовити проект високої школи, яка повинна була стати не тільки опорою Московської Церкви, але також і головним рушієм культурно-релігійного відродження. Але московське духовенство в своїй масі було противником впровадження якихось новин й поставилося негативно до «київської науки». Зокрема, виступали проти насадження та розповсюдження «київської науки» на московських землях представники московського старообрядництва, які не тільки «київську науку», але й всяку нову науку вважали за богопротивну. При чому, чим більше посилювалися заходи московського уряду, щоб закріпити «київську науку» на московських землях, тим більше посилювалася реакція її противників. Після смерти царя Федора Олексієвича представники московського старообрядництва відважилися виступити відкрито проти уряду й церковного правління, домагаючися «відновлення старої віри». Хоч цей виступ закінчився поразкою, все ж таки це примусило уряд рахуватися з старообрядницьком рухом, який, маючи деяку підтримку навіть в урядових колах, охоплював ширші кола відсталого московського суспільства. Довелося, для внутрішнього спокою, на деякий час стримати дальший процес насадження «київської на-

уки» на московських землях. Все ж таки попередня широкорозгорнена культурно-релігійна діяльність визначніших представників «київської науки» не тільки зрушила «московський світ» з його довговікового застою, але й «вызвала», як це зазначають також російські дослідники, «въ лучшихъ людяхъ московскаго общества исканіе другой умственной обстановки, чѣмъ та, въ которой доживала» (Знаменскій, П. — Учебное руководство по истории русской Церкви. СПб., 1904. ст. 303) московська «старина». Що більше, розбудивши серед прогресивніших кіл московського суспільства бажання зацікавитися з прогресом західної цивілізації, представники «київської науки» спонукали разом і московський уряд вжити відповідних заходів, щоб достосувати себе до вимог культурного світу.

Як уже сказано, за часів Петра I-го, зокрема, після його повороту з Західної Європи, московський уряд знову звертається в сторону Києва. Плянуючи основні реформи не лише в житті Московської Церкви, але також і в житті цілої Московської держави, Петро I-ий, починаючи з 1700 року, не перестає викликати вихованців Києво-Могилянської Академії на московські землі для розгорнення там культурно-релігійної праці. Висуваючи їх на становища вищих ієрархів в Московській Церкві, він водночас забезпечував не тільки дальший процес насаджування «київської науки» у своїй державі, але також і дальший розвиток культурно-релігійного життя в її границях. При цьому московський уряд діяв різними методами, починаючи від обіцянок і надання високих становищ та нагород і кінчаючи звичайним примусом і навіть гвалтом, як напр., переселення визначних представників «київської науки», зокрема учасників та прихильників «Мазепинського руху», на московські землі, починаючи після страшної «Полтавської катастрофи». Можна сказати без перебільшення, що головні культурні й наукові сили, які зміг випродукувати Київ впродовж першої половини XVIII сторіччя, були перетягнені чи пересажені на московські землі для розгортання культурно-релігійної праці на терені Московської держави. Внаслідок цього, не тільки всі важливіші становища Московської Церкви, але також і всі ділянки культурного життя московського народу, починаючи від забезпечення його новою літературою і кінчаючи організацією цілої системи московського шкільництва, зосередилися майже виключно в руках українського духовенства та визначніших представників «київської науки».

Чим був Київ з його славною Києво-Печерською Лаврою, а зокрема Києво-Могилянською Академією і яку роллю вона відіграла в культурно-релігійному житті московського суспільства, головню в добу Гетьманської України, найкраще характеризують слова Смоленського єпископа Гедеона, в листі до Київського митрополита Рафаїла Заборовського з 17 червня 1739 року, в якому він, між іншим, пише — «изобиловала всегда учеными людьми Академія Кіевская, и имѣла себѣ честь сицевую, что отъ нея, аки съ преславныхъ оныхъ Афинъ, вся Россія источникъ премудросты почерпала, и вся своя новозаведенныя училищныя колоніи напоила и израстила».

Вже сам той факт, що високоосвічені представники київського «духовного світу» та визначніші вихованці Києво-Могилянської Академії, почавши з 1649 року аж до кінця першої половини XVIII сторіччя, стояли на чолі культурно-релігійного руху на московських землях, вказує на те, що вони не тільки вирвали Московську державу з її довголітнього застою, але й направили її на шлях того розвитку, яким вона пішла вже самостійно в пізніших століттях. Навіть у другій половині XVIII ст., коли розвиток культурно-релігійного життя в межах Московської держави усамостійнюється, а тим самим і Київ перестає відігравати головну і вирішальну роллю в процесі формування своєї «російської» культури, певні елементи «київської» — української культури і науки, які дісталися на московський ґрунт в добу Гетьманської України, не тільки продовжували впливати на російське суспільство, але й збереглися аж до новіших часів.

ЛІТЕРАТУРА

- Алепский, П.* Путешествіе Антіохійскаго Патріярха Макарія въ Россію въ половинѣ XVIII вѣка. Переводъ съ арабскаго Г. Муркоса. Чтенія въ Императорскомъ Обществѣ исторіи и древностей російскихъ. Москва, 1896, кн. IV, 1898, кн. X, 1900, кн. II.
- Антоновичъ, В.* Кіевъ. Его судьба и значеніе съ XIV по XVI ст. Кіевская Старина. Историческій Журналъ. Кіевъ, 1882, т. I.
- Антонович, Д.* Триста років українського театру. Прага, 1925.
- Антонович, Д.* Українська книга. У зб. «Українська культура». Регенсбург, 1947.
- Антонович, Д.* Українська музика. У зб. «Українська культура». Регенсбург, 1947.
- Антонович, Д.* Український театр. У зб. «Українська культура». Регенсбург, 1947.
- Барсуковъ, А. П.* Всероссійскій патріярхъ Іоакимъ Савеловъ. Чтенія Общества любителей древней письменности. СПб., 1891, кн. 83.
- Бердяевъ, Н.* Душа Россіи. (Война и Культура). Москва, 1915.
- Бердяевъ, Н.* Константинъ Леонтіевъ. Очеркъ изъ исторіи русской религіозной мысли. Париж, 1926.
- Біднов, В.* Школа й освіта на Україні. У зб. «Українська культура». Регенсбург, 1947.
- Біднов, В.* Українська Церква. У зб. «Українська культура». Регенсбург, 1947.
- Булгаковъ, М.* Історія Кіевской Академіи. СПб., 1843.
- Вернадскій, Г. В.* Звенья Русской Культуры. Берлинъ, 1938.
- Витбергъ, Ф. А.* Михайль Вас. Ломоносовъ и сѣверный культурный центръ. Извѣстія. Отделение Русского языка и Словесности Императорской Академіи Наукъ. СПб., 1912. Т. XVII, кн. III.
- Вишневскій, Д.* Направленіе образованія въ Кіевской Академіи въ первой половинѣ XVIII ст. Труды Кіевской Духовной Академіи. Кіевъ, 1904. Т. 84.
- Власовскій, І.* Нарис Історії Української Православної Церкви. Нью Йорк, 1955—57. Т. I—III.
- Возняк, М.* Історія Української Літератури. Львів, 1920—1924. Т. I—III.
- Возняк, М.* Початки української комедії (2-ге вид.). Нью Йорк, 1955.

- Голицковъ, И. И.** Дѣянiя Петра Великаго, мудраго преобразователя Россiи. Москва, 1837. Т. I—VI, VIII—X, XIII.
- Голубевъ, С. Т.** Кiевская Академiя въ концѣ XVII и нач. XVIII в. Кiевъ, 1901.
- Греков, Б. Д.** Культура киевской Руси. Академия Наук СССР. Москва — Ленинград, 1944.
- Гречъ, Н.** Опытъ краткой исторiи русской литературы. СПб., 1822.
- Гришко, В.** Исторично-правне підгрунтя Теорiї III Риму. Збiрник праць членiв Церковно-Археографiчної Комiсії Апостольського Вiзитатора для Українцiв у Захiднiй Европi. Мюнхен, 1953.
- Гротъ, Я.** Петръ Великiй, какъ просвѣтитель Россiи. Сборникъ Отделения Русскаго языка и словесности императорской академии наукъ. СПб., 1872. Т. X, ч. III.
- Грушевський, М.** Исторiя України-Руси. Нью Йорк, 1954—1957. Т. I—X.
- Грушевський, М.** Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII вiці. Вид. друге. Киiв, 1919.
- Гудзий, Н. К.** История древней русской литературы. Издание шестое, исправленное. Москва, 1956.
- Дорошенко, Д.** Слав'янський свiт в його минулому й сучасному. Берлiн, 1922. Т. I.
- Є. О.** Двохсотлiття Бортнянського. Лiтературно-науковий збiрник Української Вiльної Академiї Наук. Нью Йорк, 1952. Т. I.
- Эйнгорнъ, В. О.** О сношенiяхъ малороссiйскаго духовенства съ московскимъ правительствомъ въ царствованiе Алексѣя Михайловича. Чтенiя въ Императорскомъ Обществѣ исторiи и древностей росiйскихъ. Москва, 1893, кн. II; 1894, кн. III; 1899, кн. II.
- Забѣлинъ, И. Е.** Первое водворенiе въ Москвѣ Греколатинской и общей Европейской науки. Чтенiя въ Императорскомъ Обществѣ исторiи и древностей росiйскихъ. Москва, 1886.
- Забѣлинъ, И.** Исторiя города Москвы. Москва, 1902. Т. I.
- Знаменский, П.** Духовныя школы въ Россiи до реформы 1808 года. Казань, 1831.
- Знаменскiй, П.** Учебное руководство по исторiи русской церкви. Изданiе второе, исправленное. СПб., 1904.
- Иконниковъ, В.** Опытъ изслѣдованiя о культурномъ значенiи Византiи въ Русской исторiи. Кiевъ, 1869.
- Иконниковъ, В.** Кiевъ въ 1654-1855 гг. «Кiевская Старина». Кiевъ, 1904. Т. 36.
- Исторiя Русовъ или Малой Россiи** — под ред. Олександра Оглоблина. Переклад Вяч. Давиденка. Нью Йорк, 1956.
- Каптеревъ, Н.** Сношенiя Иерусалимскихъ патрiарховъ съ русскимъ правительствомъ съ половины XVI до конца XVIII столѣтiя. Православными Палестинскiй Сборникъ. СПб., 1895. Т. XV.

- Ключевский, В. О.* Западное вліяніє въ Россіи XVII в. Москва, 1897.
- Козловскій, И.* Сильвестръ Медвѣдевъ. Университетскія Известія. Кієвъ, 1895. кн. II. III. V.
- Козловскій, И.* Значеніє XVII вѣка въ русской исторіи. Историко-Филологическое Общество. Нѣженъ, 1908. Т. VI., ч. II.
- Козловскій, И.* Первыя почты и первыя почтместеры въ Московскомъ государствѣ. Варшава, 1913. Т. I.
- Коневскій, Г.* Краткая исторія церковнаго пѣнія въ церкви вселенской и методическаго пѣнія въ Церкви Русской. Москва, 1896.
- Костомаровъ, Н.* Собранія Сочиненій. СПб., 1905. Т. XV-XVI.
- Кох, Г.* Теорія III Риму в исторіі відновленого Московського Патріархату. Збірник праць членів Церковно-Археографічної Комісії Апостольського Візитатора для Українців у Західній Європі. Мюнхен, 1953.
- Кошиць, О.* Про українську пісню і музику. Вінніпег, 1942.
- Крупницький, Б.* Історіознавчі проблеми історіі України. Вид. УВУ. Мюнхен, 1959.
- Крупницький, Б.* Теорія III Риму і шляхи російської історіографії. Збірник праць членів Церковно-Археографічної Комісії Апостольського Візитатора для Українців у Західній Європі. Мюнхен, 1952.
- Крупенинъ, А.* Краткий историческій очеркъ заселенія и цивилизації Пермскаго Края. Пермскій Сборникъ. Москва, 1859. кн. I.
- Лужницький, Гр.* Українська Церква між Сходом і Заходом. Філадельфія, 1954.
- Макарий.* Історія Русской Церкви. Второе, исправленное изданіє. СПб., 1868-1883. Т. I-XII.
- Маценко, П.* Давня українська музика і сучасність. Вінніпег, 1952.
- Металловъ, В.* Очеркъ исторіи православнаго церковнаго пѣнія въ Россіи. Записки Императорскаго Московскаго Археографическаго Института имени Императора Николая II. Москва, 1914. Т. XXXVI.
- Милковичъ, В.* Восточная Европа. У виданні: Історія Человѣчества — подъ общей редакціей Г. Гельмольта. СПб., (1903). Т. V.
- Милюковъ, П.* Очерки по исторіи Русской Культуры. 4-е изданіє. СПб., 1905. Т. II.
- Мірчук, І.* Історично-ідеологічні основи Теорії III Риму. Збірник праць членів Церковно-Археографічної Комісії Апостольського Візитатора для Українців у Західній Європі. Мюнхен, 1954.
- Морозовъ, П. О.* Очерки изъ исторіи русской драмы. Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія. СПб., 1887. кн. 254. 1888. кн. 255. 256. 257. 258.
- Нагаєвський, І.* Кирило-Методіївське Християнство в Русі-Україні. Записки ЧСВВ. Рим, 1954.
- Назарко, І.* Святий Володимир Великий. Володар і Христитель Руси-України (960-1015). Записки ЧСВВ. Рим, 1954.

- Оглоблинъ, Н.* Бытовыя черти начала XVIII вѣка. Чтенія въ Императорскомъ Обществѣ исторіи и древностей російскихъ. Москва, 1904. кн. I.
- Оглоблин, О.* Московська Теорія III Риму в XVI-XVII стол. Збірник праць членів Церковно-Археографічної Комісії Апостольського Візитатора для Українців у Західній Європі. Мюнхен, 1951.
- Оглоблин, О.* Гетьман Иван Мазепа та його Доба. Записки Наукового Товариства імени Шевченка. Нью Йорк, 1960. Т. 170.
- Пекарскій, П.* Наука и литература въ Россіи при Петрѣ Великомъ. СПб., 1862. Т. I.
- Пекарский, П.* Исторія Императорской Академіи Наукъ въ Петербургѣ. Изданіе Отделенія русскаго языка и словесности императорской Академіи Наукъ. СПб., 1870. Т. I.
- Платонов, С. Ф.* Москва и Запад в XVI-XVII веках. Ленинград, 1926.
- Повстенко, О.* Катедра св. Софії у Києві. Анналі Української Вільної Академії Наук у ЗДА. Нью Йорк, 1954. Т. III-IV.
- Покровскій, Н.* Очерки памятниковъ православной иконографіи и искусства. СПб., 1894.
- Полонська-Василенко, Н.* Київ часів Володимира та Ярослава. Прага, 1944.
- Полонська-Василенко, Н.* Теорія III Риму в Росії протягом XVIII та XIX сторіч. Збірник праць членів Церковно-Археографічної Комісії Апостольського Візитатора для Українців у Західній Європі. Мюнхен, 1952.
- Попович, Д.* Історія української церковної музики. В Календарі «Світла». Торонто, 1962.
- Пресняков, А. Е.* Лекции по русской истории. Москва, 1938. Т. I-II.
- Прѣсняковъ, А.* Московское Царство. СПб., 1918.
- Райнов, Т.* Наука в России XI-XVII веков. Академия Наук СССР. Москва, 1940. ч. I-III.
- Рѣзановъ, В. И.* Изъ исторіи русской драмы. Школьныя дѣйства XVII-XVIII вв. и театръ іезуитовъ. Чтенія въ императорскомъ Обществѣ исторіи и древностей російскихъ. Москва, 1910. кн. II-III.
- Розановъ, В. В.* Религія и Культура. Сборникъ статей. Изданіе 2-е. СПб., 1901.
- Руцѣнскій, Л.* Религіозный бытъ русскихъ по свѣденіямъ иностранныхъ писателей XVI и XVII вѣковъ. Чтенія въ императорскомъ Обществѣ исторіи и древностей російскихъ. Москва, 1871. кн. III.
- Смирновъ, С.* Історія Московской Словяно-Греко-Латинской Академіи. Москва, 1855.
- Смирнов, П.* Правительство Б. И. Морозова и восстание в Москве 1648 г. Труды Средне Азиатскаго Государственнаго Университета. Ташкент, 1929. сер. 3 а.
- Соболевскій, А.* Значеніе Кіевской академіи въ развитіи духовнихъ школъ въ Россіи съ учрежденія Св. Синода въ 1721 году и до половины XVIII вѣка. Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія. СПб., 1904. ч. 355.

- Соболевскій, А.* Переводная литература Московской Руси XIV-XVII вѣковъ. Сборникъ Отделенія русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ. СПб., 1902. Т. 74.
- Соловьевъ, С.* Исторія Россіи съ древнѣйшихъ временъ. Москва, 1862-1879. Т. XII. XIII. XVI. XXII.
- Сперанскій, М.* Исторія древней русской Литературы. Москва, 1921.
- Строевъ, П.* Списки іерарховъ и настоятелей монастырей російскій церкви. Изданіе археографической комиссіи. СПб., 1877.
- Сухомлиновъ, М.* Академикъ Семень Кир. Котельниковъ. Сборникъ Отделенія русскаго языка и словесности императорской Академіи Наукъ. СПб., 1877. Т. XVI.
- Тихомиров, М. Н.* Исторические связи русскаго народа с южными славянами с древнейших времен до половины XVII в. Славянский сборник. ОГИЗ. Москва, 1947.
- Тихомировъ, Н.* Южно-русскія Драматическія произведенія 1672-1725 годовъ. СПб., 1874. Т. I.
- Титов, Хв.* Стара вища освіта в Київській Україні XVI- поч. XIX в. Українська Академія Наук. Збірник Исторично-Філологічного відділу. Київ, 1924. ч. XX.
- Ундольскій, В. М.* Замѣчанія для исторіи церковнаго гнѣнія въ Россіи. Москва, 1846.
- Устрялов, Н.* Исторія царствованія Петра Великаго. СПб., 1858. Т. III.
- Устюжский* Летописный Свод. Подготовка к печати и редакция К. Н. Сербиной. Академия Наук СССР. М-Л., 1950.
- Федотовъ, Г. П.* Святыя древней Руси. Париж, 1931.
- Харламповичъ, К.* Малороссійское вліяніе на великорусскую церковную Жизнь. Казань, 1914. Т. I.
- Чебанъ, С. Н.* Досифей, Митрополитъ Сочавскій и его книжная дѣятельность. Кіевъ, 1915.
- Чижевський, Д.* Исторія української літератури. Нью Йорк, 1956.
- Чижевський, Д.* Філософія на Україні. Прага, 1928. ч. I.
- Чистовичъ, И.* Феофанъ Прокоповичъ и его время. Сборникъ Отделенія русскаго языка и словесности императорской Академіи Наукъ. СПб., 1868. Т. IV.
- Шамурина, З.* Кіевъ. Расцвѣтъ Украинской культуры. Москва, 1912.
- Шляпкинъ, И. А.* Ужасная измѣна. Памятники древной письменности и искусства. СПб., 1882. кн. 28.
- Яковлів, А.* Договір Гетьмана Богдана Хмельницького з Московським Царем Олексієм Михайловичем 1654 р. Нью Йорк, 1954.
- Bell, G. L. D.* History of Russia. London, 1836. v. I. II.
- Collins, S.* The Present State of Russia. London, 1671.
- Crull, J.* The present condition of the Muscovite Empire. London, 1699.
- Erman, A.* Historische Skizze des Kulturzustandes im Gouvernement Perm. Archiv für wissenschaftliche Kunde von Russland. Berlin, 1863. Band 22.

- Fletcher, G.* Of the Russe Common Wealth. London, 1591.
- Herberstein, S.* Rerum Moscoviticarum Commentarij . . . Antverpiae. MDLVII (1557).
- Jablonowski, A.* Akademia Kijowosko-Mohilanska. Krakow, 1899-1900.
- Iorga, N.* Scurtă Istorie A Slavilor Răsăriteni. București, 1919. Cartea II.
- Korb, J. G.* Diary of an Austrian secretary of Legation at the Court of Czar Peter the Great. Translated from original Latin and edited by the Count mc. Donnell. London, 1863. v. I. II.
- Krupnyckyj, B.* Hetman Mazepa und seine Zeit. Leipzig, 1942.
- Manning, C. A.* Hetman of Ukraine Ivan Mazepa. New York, 1957.
- Miljukoff, P.* Der Einfluss der Kirche auf Kunst und Schule in Russland. Zeitschrift für Politik, Literatur und Kunst. Berlin, 1915.
- Milton, J.* A Brief History of Moscovia. London, 1682.
- Mirtschuk, I.* Geschichte der Ukrainischen Kultur. München, 1957.
- Okinshevich, L.* History of Civilization of Eastern Europe in the Work of Arnold Toynbee. The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Science in the U.S. New York, 1952. v. II.
- Olearius, A.* History of Muscovy, Tartary, Persia. Written originally by Adam Olearius . . . rendered into English, by John Davies, of Kidwelly. London, 1669.
- Ssolowjew, S.* Die Regierung Peters des Grossen 1682-1725. Sammlung Klassischer Russischer Schriftsteller. Herausgegeben von Dr. W. Körner. Sondershausen, 1891. Текст — російський.
- Strawberry, W.* An Account of Russia as it was in the Year 1710. Strawberry Hill, 1758.
- Stupperich, R.* Kiev — das Zweite Jerusalem. Zeitschrift für slavische Philologie. Leipzig, 1935. Band XII.
- Zernov, N.* Peter the Great and the Establishment of the Russian Church. The Church Quarterly Review. London, 1938. v. CXXV.

ПОКАЗНИК ІМЕН

- Август, імператор 12
Агг'єв Т., учень Лихудів 76
Адріян, патр. Моск. 43, 44, 45, 54, 79, 125, 128
Адріян, чернець 69
Алексій – див. Олексій Мих.
Алепський П., архидиякон 70, 121
Андрій Іванів, піддячий 14
Андрій Первозваний 11, 12, 13
Андріїв П., учитель 93
Андрій, співак 122
Андрій, співак 126
Андрій – в мон. Арсеній, регент 127
Анна, імператр. 58, 59, 113, 127, 129, 130
Анна, візант. царівна 117
Антоній – див. Нарожницький
Антоній, чернець 118
Апостол Д., гетьман 48
Арсеній, чернець 33
Арсеній, чернець (майстер мул. роб) 33
Арсеній Ростовський, св. 60
Арсеній, чернець 69
Аскольд, князь 115
Аскоронський Д., єп. 97
Атанасієв І., учень Лихудів 76
- Баєр Т., акад. 90
Базилевич Ю., митроп. 45
Балабан Д., митроп. 36
Баранович Л., архиеп. 36, 37, 123
Барсов А., учень Лихудів 76
Бартошич, ієром. 81
Беринда П., письм. 102
Бетовен, комп. 129
Білопольський А., архим. 97
Блаженський І., учитель 92
Блонницький Я., учитель 93
Богданов, учитель 90
Богомолєвський І., преф. 83, 85
Бодаковський А., студ. 111
- Борис-Михайло, князь 116
Борис, князь, св. 119
Бортнянський Д., укр. комп. 129
Бродський К., преф. 83
Буженський Г., єп. рект. 27, 29, 55, 83
Булгаков М., митроп., історик 91
Бурггардт, вчений 83
Буславс Ф. рос. досл. 22
Бухарний Пр., учитель 127
- Варлаам, чернець 118
Варфоломей, ієрод. 85
Варсонофій, архиеп. 99
Варчанський Г. 128
Василів А., співак 129
Василій, співак 126
Виноградов Я. 96
Вишенський Іван, чернець, письм. 101
Вишневський Г., рект., єп. 59, 83, 84, 87, 95, 97, 133
Вовкович Й. 103
Волинський Д., учитель 92
Волконський Ф., воевода 123
Волков Ф. 114
Волостовський В., єп. 87
Володимир Великий, князь, св. 5, 6, 21, 116, 117
Волчанський Й., єп. 59
Воронков В. 128
- Гайдн, комп. 129
Гамалія М., ген. осаул 48
Гедеон, чернець 69
Гербіній, пастор 121
Геронтій, чернець 69
Гліб, князь, св. 119
Гловацький В., ієром. 93
Головін, канцлер 51
Головін Н., акад. 76

Гордієнко К., кошовий 48
Горка Л., єп. 59
Горленко І., єп. 59, 107
Гошкевич Г. 81
Грабовський С. 61
Грабовецький І., ієрод. 93
Граневич Г. 92
Григорій, чернець 33
Грегорій М., учитель 93
Грембицький Г. 83
Греч Н., істор. 45
Григорович В. 59, 61, 91
Григорович І. 59
Григорій Печерський 119
Гриць, студ. 111
Грозинський Д., ієром. 96
Грот Я., рос. істор. 68
Гудович, чернець 61

Гаватович Я., драмат. 102
Галаган Г., полк. 48
Годунов Б., цар 64, 131
Готфрід Й., пастор 108

Давид, цар 105
Дамаскин, єрод. 86
Даневський П., ієром. 92
Данилевський, перекладач 61
Данило, ігумен 118
Данило, співак 122
Данилов Г., співак 129
Деліль, акад. 127
Дем'ян, співак 126
Дилецький М., музиколог 124
Димитрій, св. — див. Туптало
Діонісій, чернець 69
Діонісій — див. Балабан
Діонісій III, патр. 37
Дмитревський, артист 114
Довгалевський М., драматург 106
Домецький Г., архим. 70, 86, 111
Донський С., архим. 55
Доситей, патр. єрус. 42, 38, 54, 75, 76,
77, 82
Дуб'янський Ф., дух цар. Єлисавети
60

Євстафій, співак 122
Євфимій, чернець 86
Ейнгорн В., історик 35
Епіфаній — див. Славинецький

Євфимій, ієром. 75
Єлисавета, цариця 60, 61, 92, 113, 114,
129
Єремія, патр. царг. 13

Іоаким, патр. моск. 35, 38, 69, 76
Іоаким, патр. Антіох. 13
Йосаф, патр. Моск. 35, 73
Йов (Іов), митроп. 86, 111
Йона, чернець 68

Заборовський Р., митроп. 56, 97, 133
Загвойський Й., музиколог 122
Заленій В., студент 111
Заневич, студент 95
Захарієв Ф., співак 129
Зеленський Д., полк. 48
Зернов Н., історик 60
Зизаній Л., вчений 19
Зертис-Камінський, архим. 59, 61, 92
Зінкп'єв С., чернець 33
Змелевський, студент 95
Знаменський П., історик 133
Зотов К., стольник 46

Іван III, князь 10, 11, 12
Іван IV, Грозний 12, 13, 17, 23, 64, 131
Іван, царевич, брат Петра I-го 40, 75
Іванів А., піддячий 14
Іванів Гр., співак 122
Іванів П., співак 122
Івашка, служ. 69
Ігнатій, чернець 33
Ігнатій, співак 122
Ігнатович Т., проф. 91
Ігор, князь 115
Ізяслав, князь 118
Іларіон, ієрод. 85
Ільїн, Я. 122
Інноцентій, св., див. — Кульчинський
Іляшевич Ю., ієром. 96
Іоан Тобольський, св. 60
Іоан, царевич, брат Федора Ол. 34
Іоаннікій, чернець 68
Іосаф Білгородський, св. 60
Іосаф, патр. Москв. — див. Іосаф
Іов, чернець 76, 78
Іона, бібл. ім'я 107
Ірод, цар 107
Ісає, пророк 67
Ісає, чернець 68

Каменський П. 61
Калиновський С., еп., рек. 59, 83, 89,
92, 95
Кандиба А., полк. 48
Канський М., учитель 81
Кантемір, письм. 29, 98
Каріон, чернець 68
Каптерев Н., історик 14
Карло IX, король 66
Карло XII, король 47, 49, 50
Кармеліт А., рект. 82, 83
Катерина I, цариця 58, 91, 128
Катерина II, цариця 58, 92
Квітницький, студент 95
Квяткевич П., учитель 93
Кейт, ген. 129
Кожуховський Ю., полк. 48
Козачинський П., співак 127
Козлович І., рект. 83
Козма І., співак 129
Козловський І., історик 34, 109
Коляда І., майстер співу 123
Коллінс С., дипломат 19, 66
Конашевич Л., еп. 91, 127
Кондоїда А., протопоп 56
Кондратович К. 59
Кондратов К., співак 129
Кониський Г., еп., драмат. 106
Кононський К., співак 123
Концевич Г., ректор 59, 83
Конюшкевич П. 59
Корнилович З., еп. 48
Короткевич Д., митроп. 87
Косовський В., митроп. 59, 126
Косів С., митроп. 122, 123
Котельніков С., акад. 90, 98
Крайський П., преф., еп. 83, 96
Крайський, студент 95
Крайський С., митроп. 46, 83
Краснопольський Р., еп. 81, 83
Кременецький Г., архим. 59, 61, 92
Крижаніч Ю., вчений 18, 66, 67
Кричевський Е., співак 123
Кроковський Й., митроп. 48
Кролик Т., архим. 56, 59, 83
Крупенін А., історик 85
Крутицький І., еп. 61
Кувечинський А., ректор 83
Кувечинський П., учитель 93
Кульчицький І. проф. 83
Кульчинський Інн., св. 27, 60
Кулябка С., еп. 59, 96, 97

Куракін Б., князь 48
Кутухта, законоучитель 86
Лаврентій, співак 122
Лаврентій 68
Лазар, бібл. ім'я 107
Лазаревич С., учитель 93
Левенгавпт, ген. 50
Левицький П., ректор 59, 83
Лєницький В., еп. 96
Леонтієв П., співак 129
Лещинський Ф., митроп. 45, 59, 85, 111,
125, 126
Лигарид П., митроп. 72
Лихуди, грецькі вчені (брати) 76, 77,
78, 81, 86, 88
Ліщинський, студент 95
Ліщинський Ст., король 47, 50
Ломоносов М., вчений 29, 98
Лопатинський Т., преф. ректор 27, 29,
83, 84, 93
Лука, чернець 69
Лукашевич, ієром. 81
Лятошевич І., учитель 93
Лятушевич С. 59
Любимський Д. 59
Маєвський І., учитель 87
Мазєпа І., гетьман 47, 48, 49, 50, 52, 87,
106
Макарій, патр. Антіох. 35, 38, 73, 121
Макарій, ієром. 68
Максимович І., митроп. 48, 86, 126
Максимович Д., ген. осаул 48
Малиновський П., преф., еп. 59, 83, 96
Малецький В., ієром. 96
Мартирій, ієрод. 69
Мацієвич А., митроп. 59
Матвіїв Б., боярин 105
Медведев С., придв. вчений 26, 34, 42,
73, 74, 75
Меншіков 47, 48, 49, 50
Металлов В. історик 125
Мигалевич С., ректор 59, 83, 112
Мигалевич І., учитель 89, 112
Миславський С., митроп. 59
Миткевич М., учитель 89, 93, 98
Михайло Федорович, цар 64, 72
Михайло III, імператор 116
Михайло, архидиякон 122
Могила П., митроп. 24, 64, 72, 104

Могилянський А., митроп. 59, 93
Морерієр, вчений 29
Морозов П., історик 114
Мстиславець П., друкар 23
Муравський П., митроп. 35

Нарожницький А., митроп. 92
Нектар'єв І., співак 122
Неофіт, чернець 69
Нерунович І., єп. 59, 83, 86
Никита Пустосвят 41
Никита, співак 122
Николай, співак 122
Николай, чернець 69
Нікон, патр. Моск. 25, 31, 33, 34, 38, 69,
70, 72, 74, 123
Новицький Г., засл. місіонар 85
Носка, учитель 61
Ношчокін Гр. 14, 73

Обрізов С., ієром. 61
Овсянніков В., протоп. 55
Оглоблин О., укр. історик 38
Оглоблин Н., історик 125
Одинович А., архиеп. 46
Одорський Г., архим. 87
Олеаріус А., диплом. 17, 67
Олександр, князь 10
Ольга, княгиня, св. 6, 115, 116
Олексій Мих., цар 34, 69, 73, 108, 123,
124
Оранський І., архим. 60-61
Орден-Ношчокін – див. Ношчокін
Осип, співак 122
Осипов М., співак 122
Остапів П., 33

Павло Тобольський, св. 60
Павло, чернець 69
Павлов Р., співак 122
Павлов Т., співак 129
Падуновський П., ієром. 93
Паїсій, патр. Александр. 35, 37, 38, 73
Петро, св. Ап. 12, 13
Петро І-ий, цар 27, 40, 42, 43, 44, 45, 46,
47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 57,
58, 60, 75, 78, 79, 80, 85, 94, 95, 97, 109,
110, 113, 125, 128, 129, 133
Петро ІІ, цар 58
Петров М., проф. 59, 96

Петров А., співак 129
Петровський Л., архим. 55
Петропавловський П., протопоп 55
Петрункевич П., єп. 59, 61
Пікульський В., співак 129
Пітирим, блюст. патр. прест. 37
Платковський А., архим. 85, 86
Платонов С., історик 69
Полетика Гр., акад. 61
Полікарпов Т., 76, 77
Полоцький С., вчений 25, 26, 34, 71, 73,
74, 75, 104, 105, 108, 132
Прибилович Ст., преф. 83
Прокопович Т., вчений, архиеп. 27, 29,
30, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 88, 89,
90, 91, 97, 98, 106, 107, 112, 126
Протасьєв, царськ. відпор. 51
Протасов А., акад. 90, 98
Посевін А., пап. легат 13, 16
Посошков, купець 99
Птицький Д., вчений, чернець 68, 69
Пуффендорф, письм. 29

Радишевський М., єп. 59
Рафаїл, ієрод. 85
Ргулевський А., чернець 33
Резанов В., історик 103, 112
Рогалевський Іл., архиеп. 59, 99
Рогачевський І., протоп. 87
Рогов П. (Роговський), рек. 76, 81, 82,
83
Розумовський К., гетьман 61, 98, 99
Розумовський О., граф 129
Ростовецький, студент 95
Ростовський Д. – див. Туптало
Ртицев, окольн. 20, 68
Румянцев, граф. 129, 130
Руркевич, дидакал 120
Русанович В., учитель 92
Руской Гав., єп. 99
Рутський, митроп. 102
Рябецький Я., 123
Русанович П., співак 129

Савицький Ст., предв. дякон 90
Самуїл, чернець 68
Сафонович Ф., ігум. 36
Сатановський А., вчений, чернець 68,
69
Святницький І. 59
Святополк-Четвертинський, князь 38

Селлій А., акад. 90
Селеверстов І., майстер хор. співу 120
Семенов Н., учитель 77
Семен, співак 122
Семенов І., співак 128
Семенів, співак 123
Сенека, письм. драмат. 106
Сергій, іером. 85
Сильвестр, архим. 85
Сидорович Т., майстер хор співу 120
Сильвестер – див. Медведєв
Симеон – див. Полоцький
Симеон, іерод. 68
Симеон, чернець 69
Січенів Д., митр. 127
Скабовський І., учитель 93
Скамницький В., еп. 59
Сковорода Г., укр. філос. 128
Скоропадський І., гетьман 48, 51
Скульський А., 102
Славинецький Еп., вчений, чернець
20, 24, 25, 34, 69, 71, 72, 73, 75, 132
Слотвенський М., еп. 93, 113
Сміловський Д., архим. 92
Смірнов С., історик 76, 77
Смілич П., еп. 55
Смотрицький М., вчений 24
Сморжевський Т., архим. 59, 62
Соколовський А., проф. 81
Смоленський С., 124
Софія, царівна 35, 40, 41, 42, 75, 108
Сопковський П., учитель 89
Софроній, патр. Єрус. 14
Сребницький Н., 59
Степанович В., мгр. і учитель 90
Стефан, чернець 119
Стаховський А., митр. 126
Стариця В., співак 128
Страттеман, письм. 29
Строков І., еп. 127
Стрешевський А., проф. 81
Сумароков, драмат. 114
Сулима І., хорунжий 48

Темофіїв Ст., співак 122
Темотей, іером. 42
Теодосій Печерський, св. 119
Теодор, цар – див. Федор Ол.
Теплов Г., акад. 90, 98
Тернавіот Ст., учитель 97
Тернопольський Ф., визн. співак 122
Тихон, митр. 90
Тихорський Е., еп. 59

Тихорський М., учитель 93
Тихонравов Н., акад. 105
Тодорський С., еп. 60
Томилович Й., преф. 83
Тредяковський В., акад. 99, 113
Троїцький І., протоп. 55
Троянський В., учитель 93
Трохимович Т., вчений, драмат. 106
Туптало Димитрій, св. 27, 28, 45, 59,
60, 84, 105, 106, 110, 111, 113, 114
Турбойський Й., преф. ректор 81, 83,
110

Устрялов Н., історик 44

Федір Олексієвич, цар 34, 40, 70, 73,
75, 108, 124, 132
Федор Іванович, цар 13, 14, 16
Федор, співак 126
Федорів І., дяк 68
Федорович Г., акад. 90
Федорович С., учитель 97
Федорович Т., учитель 97
Федорів І., друкар 23
Федорів Ст., співак 129
Феодосій, іерод. 85
Феофан, піп 68
Феофілакт – див. Лопатинський
Филимонович М., протоп. 36-7, 37, 38
Філотей – див. Лещинський
Флетчер Г., дипломат 16, 17
Флоренський К., преф. ректор 59, 83
Фотій, патр. Царг. 106

Хальчинський Г., учитель 91
Ханенко Н., ген. хорунж. 60, 61
Харів Ф., співак 85
Харлампович К., історик 58, 82, 92
Хмельницький Б., гетьман 36, 37, 47,
69, 122
Хмельницький Ю., гетьман 36
Хованський І., нач. стріл. приказу 41
Хотунцевський І., еп. 59

Чернецький А., учитель 93
Чижинський Ст., режисер 104, 108
Чуйкевич В., ген. суд. 48

Шереметьєв Б., 50, 123
Шишковський С., чернець 61
Шматковський І., протоп. 35, 123
Шпаковський С., еп. 59

Шумський, актор 111

Щербацький Т., митр. 59, 128

Щербацький Г., укр. драмат. 106

Щироцький К., дослідник 107

Юшкевич А., еп. 59, 89

Яворський Ст., митр., блюст. патр.
прест. і през. Св. Синоду 27, 28, 29,
45, 54, 55, 56, 59, 80, 81, 82, 84

Яворський Ф., регент 129

Ядрило Ф., учитель 89

Ямницький Й., учитель 89

Янковський Т., еп. 59, 61

Яновський Т., архиеп. 55, 59, 61, 86, 91,
111

Янович С., учитель 93

Ярослав Мудрий, князь 5, 117, 118

Ясельковський С., співак 123

Ясинський В., митр. 45, 46

ЗМІСТ

	Стор.
Вступ	5
I. Теорія Москви — як III Риму та «правдиве» Московське Православ'є	9
II. Представники «київської науки» та їхня літературна діяльність в Московії	21
III. Боротьба з темнотою й обсадження важливих становищ Московської Церкви духовними представниками «київської науки»	31
IV. Києво-Могилянська Академія й організація шкільної освіти на Московських землях в добу Гетьманської України	63
V. Київська Шкільна Драма і створення першого постійного театру в новій столиці Московської держави — Петербурзі	101
VI. Київський церковний напів та його розпосюдження в межах Московської держави	115
Заключення	131
Література	135
Показник імен	141